

ДОНИШГОҲИ МИЛЛИИ ТОЧИКИСТОН
КАФЕДРАИ ТАЪРИХИ ДУНЁИ ҚАДИМ, АСРҲОИ
МИЁНА ВА АРХЕОЛОГИЯ

ТДУ: 902/904 (575.32)
ТКБ 63.4 (2 тоҷ)
Ш-80

Bo ҳуқуқи дастнавис



ШОИНБЕКОВ ФИРУЗ НАҒЗИБЕКОВИЧ
**ОМӮЗИШИ АРХЕОЛОГИИ ВИЛОЯТИ МУХТОРИ КӮҲИСТОНИ
БАДАХШОНИ ҶУМҲУРИИ ТОЧИКИСТОН**
(Солҳои 1946–2020)

ДИССЕРТАЦИЯ

барои дарёфти унвони илмии номзади илмҳои таърих
аз рӯи ихтисоси 07.00.06. - Бостоншиносӣ

Роҳбари илми:
д.и.т., академик Ю. Якубов

Душанбе-2023

МУНДАРИЧА

ФЕҲРИСТИ ИХТИСОРХО.....	3
МУҚАДДИМА.....	4-16
ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲЦИҚОТ.....	17-22
БОБИ I. САМТҲОИ АСОСИИ ОМӮЗИШИ ЁДГОРИҲОИ АРХЕОЛОГИИ ВМКБ ДАР СОЛҲОИ 1946-2020	
I.1.Самтҳои фаъолияти экспедитсия ва гурӯҳҳои археологӣ дар замони Шӯравӣ дар ВМКБ солҳои 1946-1991.	23-77
I.2.Самтҳои фаъолияти экспедитсия ва гурӯҳҳои археологӣ дар ВМКБ дар давраи истиқлолият (солҳои 1991-2020).....	78-104
БОБИ II. МАСЪАЛАҲОИ АСОСИИ ОМӮЗИШИ АРХЕОЛОГИИ ВМКБ	
II.1. Масъалаҳои асосии омӯзиши давраи санги Помир.....	105-125
II.2. Хусусиятҳои ёдгориҳои давраи биринчи Помир.....	126-140
II.3.Масъалаҳои омӯзиши археологияи сакоиҳои Помир.....	141-167
II.4. Омӯзиши петроглифҳо (сангнигораҳо)-и Помир.....	168-186
ХУЛОСА.....	187-193
АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА.....	194-220
ЗАМИМА.....	221-255

Феҳристи ихтикораҳо

АИ ИЧШС – Академияи илмҳои Иттиҳоди Ҷумҳуриҳои Шӯравии Сотсиалистӣ.

АИ ҶШСТ – Академияи илмҳои Ҷумҳурии Шӯравии Сотсиалистии Тоҷикистон.

АМИТ – Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон.

АРТ – Археологические работы в Таджикистане. Корҳои археологӣ дар Тоҷикистон.

ВМҚБ – Вилояти Муҳтори Кӯҳистони Бадаҳшон.

ДМТ – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон.

КОА – Комиссияи олии атестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон.

ҶШСТ – Ҷумҳурии Шӯравии Сотсиалистии Тоҷикистон.

ЮНЕСКО, UNESCO – Созмони омӯзишӣ, илмӣ ва фарҳангии CMM.United Nations Educational, Scientificand Cultural Organization.

ISAR / USAID – (United States Agency for International Development, USAID) Намояндагии Иёлоти Муттаҳида барои рушди байналмилалӣ.

ACTED – Agence daide à la coopération technique et au développement. Агентӣ барои ҳамкорӣ ва рушди техника (Агенство по сотрудничеству и техническому развитию).

МУҚАДДИМА

Мубрамии мавзӯи таҳқиқот: Омӯзиши ҳамачонибаи Помир дар охири асри XIX ва ибтидои асри XX дар замони авчи рақобати Англия бо Русия оғоз шуд. Ҳар ду давлат кӯшиш мекарданд, ки ба воситаи намояндагони худ сарватҳои моддӣ ва маънавии Помирро бештар омӯхта, мавқеи сиёсии хешро дар ин ҷо мустаҳкам намоянд. Дар баробари омӯзиши масъалаҳои сиёсӣ-иктисодии минтақа, мавзуи таҳқиқи ёдгориҳои археологии он низ аз мадди назари онҳо дур намонд. Роҷеъ ба ин мавзуз дар сафарномаҳо, ёддоштҳо ва асару мақолаҳои муҳаққиқони ватаниву хориҷӣ маълумоти зиёде гирдоварӣ шудааст.

Омӯзиши мақсадноки ёдгориҳои археологии Помир дар замони Иттиҳоди Шӯравӣ оғоз шуд ва ин давраро метавон «давраи тилой» дар омӯзиши археологияи Помир номид.

Дар замони Шӯравӣ баробари рушди илмҳои дигар, соҳаи археология низ инкишоф меёфт ва дар тамоми қаламрави он майдонҳои ҳафриёти археологӣ густариш пайдо карданд. Помир, ки гӯшаи аз ҳама дурдаст ба ҳисоб мерафт, аз мавчи фарогири ҷараёни таҳқиқоти бостоншиносии мактаби шуҳратёри Иттиҳоди Шӯравӣ дар канор намонд.

Тавре ки маълум аст, он замон дар Помир чандин ёдгориҳои дорои аҳаммияти зиёди илмӣ ва таъриҳӣ, аз қабили бошишгоҳи Ошхона (бо маданияти ба худ хоси бо номи Маркансу), силсилағорҳо ва калпҳои замони мезолитӣ бо қабатҳои сиҳати маданиӣ, сангниораҳои Фори Шахта бо тасвирҳои рангӣ, гӯрҳонаҳо бо маросимҳои маҳсуси дағн кардан ва сангниораҳои давраи биринҷӣ кашф ва таҳқиқ шуданд.

Омӯзиши ёдгориҳои археологии Помир имкон медиҳад, ки ба муҳимтарин пурсишҳои илмӣ, аз қабили маскуншавии одамони қадим дар минтақаи баландкӯҳи Осиё, сабабҳои муҳоҷиршавии онҳо ба ин ҷо, сукунат ва равнақи соҳаи кишоварзӣ ва ғайра посух дод.

Экспедитсия ва гурӯҳҳои бостоншиносӣ дар омӯзиши ёдгориҳои археологӣ саҳми арзанда дошта, дар шароити мушкили ҷуғрофии Помир

кашфиёти арзишманди археологиро ба анҷом расондаанд. Дар натиҷаи таҳқиқоти бостоншиносии кӯҳистони Помир асару мақолаҳои зиёди илмӣ навишта шуданд, ки онҳо дар омӯзиши минбаъдаи таъриҳ, бостоншиносӣ, мардумшиносӣ ва антропологӣ ва дигар баҳшҳои таърихи ин минтақа саҳми босазо гузаштаанд.

Азбаски дар адабиёти илмӣ муҳаққиқон бештар номи ҷуғрофии «Помир» - ро ба кор бурдаанд, дар диссертатсия низ номи мазкур бо дарназардошти тамоми ҳудуди имрӯзай Вилояти Муҳтори Кӯҳистони Бадаҳшони Ҷумҳурии Тоҷикистон истифода шудааст.

Чиҳатҳои мубрами мавзуъро метавон ҷунин тавзех дод:

1. То имрӯз дар таърихнигории тоҷик ба ҷуз аз мақолаҳои В. А. Ранов ва М. А. Бубнова дигар таҳқиқоти ҷудогонаи илмӣ роҷеъ ба омӯзиши археологии Помир вуҷуд надорад;
2. Аз назари таҳлили илмӣ бисёр масъалаҳои мубрами археологии Помир, монанди рӯйдодҳои аҳди санг, биринҷ ва замони сакоиҳо бояд аз диdi нав таҳқиқ шаванд;
3. Дар рисола баробари таҳлили осори олимони бостоншинос дар робита ба ёдгориҳои археологии Помир таҳқиқоти саҳроии муаллифи рисола низ ҷой дода шуданд, ки дар асоси онҳо як қатор масъалаҳои норавшани таъриҳ ва археологии Помир ҳалли ҳудро пайдо намудаанд;
4. Баъзе муҳаққиқон нақши маданиятҳои қадими водиҳои баландкӯҳро дар пайдоиши тамаддунҳои бузург сарфи назар меқунанд. Аммо натиҷаи омӯзиши бостоншиносии Помир нишон дод, ки бошандагони кӯҳистони Осиё, аз ҷумла Бадаҳшон, дар ташаккули тамаддунҳои бузурги минтақа саҳмгузор буданд ва омӯзиши таърихи ҳалқҳои Осиёи Марказӣ бе таҳқиқи ёдгориҳои археологии вилояти мазкур имконнозазир аст;
5. Омӯзиши осори археологҳои замони Шӯравӣ дар Помир имкон медиҳад, ки мутахассисони ҷавон дар оянда ба таҳқиқи масъалаҳои аз назар дурмондаи археологии ин минтақа машғул гарданд;

6. Имрӯз бештари ёдгориҳои археологии кишвар, аз ҷумла Помир, хуб ҳифз нашуда, дар ҳоли нестшавӣ қарор доранд ва дар асоси таҳқиқоти мазкур метавон насли ояндаро ба ҳимояи ёдгориҳои таърихии кишвар, ҳамчун як рукни муқаддасоти миллӣ, ҳидоят намуд;

Дараҷаи коркарди илмии проблемаи мавриди омӯзиш. Тавре ки зикр кардем, перомуни мавзуи «Омӯзиши археологии ВМКБ ҶТ дар солҳои 1946-2020» таҳқиқоти ҷудогона вуҷуд надорад. Таҳқиқоти дастрасро метавон ба таври зер гурӯҳбандӣ намуд:

Ба **гурӯҳи якум** мақолаҳо ва маълумоте дохил мешаванд, ки то Инқилоби Октябр (соли 1917) дар бораи ёдгориҳои археологии Помир аз ҷониби олимон ва сайёҳон ҷамъоварӣ шудаанд. Аз аврупоиҳо бори аввал сайёҳи венетсиягӣ Марко Поло ҳангоми сафар ба Помир чунин навиштааст: «...мардумони ин ҷо шикорҷӣ ва тирандози моҳир мебошанд, қалъаҳои онҳо дар баландиҳо ҷойгир шудаанд...»¹. Дар бораи ёдгориҳои археологии ин минтақа, аз ҷумла қалъаҳо, соли 1838 олими дигари аврупой Ҷон Вуд чунин хабар додааст: «... дар водии Ишкошим ҳаробаҳои се қалъа боқӣ мондаанд, ки онҳо ба оташпарастон нисбат доранд»². Ёдгориҳои археологии Помир дар ёддошту сафарномаҳои низомиён низ зикр шудаанд. Аз ҷумла яке аз низомиёни англisis капитан Т. Гордон³ аз қалъаҳои Вахон ёдовар шуда, дар асоси ривоятҳои мардумӣ, онҳоро ба оташпарастон нисбат додааст. Солҳои 1878–1882 олимон В. Ф. Ошанин⁴, А. Э. Регел⁵ ва П. Е. Косяков⁶ аз ёдгориҳои археологии Ванҷу Дарвоз, аз ҷумла Қалъаи Хумб ва қалъаи Ванҷ ёдоварӣ кардаанд. Илова бар ин, соли 1894 А. Г. Серебренников⁷ дар бораи мазори Шоабдол дар Шоҳдара ва Б. И. Литвинов⁸ дар бораи Қалъаи Хумб хабар додаанд.

¹Поло, М. Книга о разнообразии мира [Текст] / Марко Поло; пер. с фр. И.М. Минаев. – М.: Миркинг, 2008. – С.29-30.
²Wood, J. A personal narrative of the Source of the river Oxus [Text] / J. Wood.–Mich: ProQuest, 2011. – С.12-123.

³Гордон, Т.Е. Путешествие на Памире [Текст]: несколько глав из книги TheWorld / Т.Е. Гордон; Пер. М.И. Венюкова. – Спб., 1877. – 37 с.

⁴Ошанин, Л.В. Иранские племена Западного Памира [Текст] / Л.В. Ошанин. – Ташент, 1937. – 235 с.

⁵Регел, А.Э. Путешествие в Шугнан [Текст] / А.Э. Регел // Изв. РГО. – 1884. – Т.20. – Вып.3. – С.268-274.

⁶Косяков, П.Е. Путевые заметки военного топографа Косякова П. по Каратегину и Дарвазу в 1882 году [Текст] / П.Е. Косяков // Известия русского географического общества. – СП б., 1884. – Т.20. – Вып.6. – С.589-613.

⁷Серебренников, А.Г. Рекогносцировка Шугнана в 1894 году (Страница истории Памирского вопроса) [Текст] / А.Г. Серебренников // ТВ. – 1896. – №58. – С.30-51.

⁸Литвинов, Б.Н. Через Бухару на Памиры [Текст] / Б.Н. Литвинов // Исторический вестник. – СП б., 1904. – №10. – С.298-331.

Бояд қайд намуд, ки аз байни олимони Русияи подшоҳӣ бештар А.А. Бобринской¹ ба ёдгориҳои археологии Помир таваҷҷуҳ намуда, бо роҳбарии ӯ ба Помир се маротиба: солҳои 1895, 1898 ва 1901 экспедитсия ташкил шудааст. Муҳаққиқи тоҷик Д. Н. Худоназаров² натиҷаи экспедитсияи А.А.Бобринскийро дар таҳқиқоти худ ба таври возех баррасӣ кардаанд.

Солҳои 1901–1904 олим ва ҷуғрофидони рус Б. А. Федченко³ ба Помир сафар намуда, дар бораи қалъаи Сежд, тӯпхонаи Бодомдара (байни Бодомдара ва деҳаи Синdev) қалъаҳои Вахон, Вамар, Ҷавшангоз ва дигар ёдгориҳои археологӣ маълумот медиҳад. Ғайр аз ин, дар сафарномаи Н. Л. Коржиневский⁴ роҷеъ ба қалъаҳои Вахон, ривояти ба сиёҳпӯшон мансуб будани онҳо ва деворнигораҳои Шуғнон, Рӯшон ва Вахон сухан рафтааст.

О. Олуфсен роҳбари экспедитсияи даниягӣ солҳои 1898–1899 ба Помир сафар кард ва соли 1904 асари «Аз паси Помири ношинос»⁵ - ро нашр намуда, дар он роҷеъ ба таърихи бунёди қалъаҳои Вахон аз ҷониби сиёҳпӯшон маълумот медиҳад. Б. В. Станкевич⁶ дар бораи қалъаҳои Вахон ва тарзи ҷойгиршавии онҳо ва Д.И.Мушкетов⁷ оид ба қалъаи Ванҷ хабар додаанд. Инчунин, А.К.Разгонов⁸ соли 1907 ҳангоми сафари худ ба Помир дар бораи ёдгориҳои археологӣ, аз ҷумла қалъаҳо, ибрози назар кардааст.

Қобили зикр аст, ки дар соли 1915 бостоншинос А. Стейн⁹ ба Помир сафар намуда, қалъаҳои Вахонро мавриди таҳқиқ қарор дод. Ӯ бори нахуст аз рӯи талаботи соҳаи археология ба омӯзиши ёдгориҳо машғул гардид.

Мардумшиноси машҳури рус И. И. Зарубин¹ дар солҳои 1914–1916 ба Помир сафар карда, ба урфу одати тоҷикони кӯҳистон ва ёдгориҳои

¹Бобринской, А.А. Горцы верховьев Пянджа [Текст]: Ваханцы и ишකашимцы. Очерки быта по путевым заметкам графа А.А. Бобринской / А.А. Бобринской. – М., 1908. – С.114.

²Худоназаров, Д.Н. Памирские экспедиции графа А.А. Бобринского 1895-1901 годов. Этнографический альбом: фотографии Н.В.Богоявленскогом [Текст] / Д.Н. Худоназаров. – М.: Наука, 2013. – 324 с.

³Федченко, Б.А. Писма с дороги (Памир и Шугнан) [Текст] / Б.А. Федченко. – СП б., 1904. – 44 с.; он же Шугнан: Географические и ботанические результаты путешествия в 1901 и в 1904 гг [Текст] / Б.А. Федченко. – СП б., 1909. – Ч.1. – С.102,104,109,117.

⁴Корженевский, Н.Л. Поездка на Памиры. Вахан и Шугнан в 1903 год [Текст] / Л.Н. Корженевский // Тр. Общества землеведения при Санкт-Петербургском университете. – СП б., 1906. – Т.1. – С.103-118.

⁵Olfesen, O. ThroughtheUnknownPamirs.TheSecondDanishPamirExpedition 1898-1899 [Text] / O. Olufsen. – London, 1904. – 274 p.

⁶Станкович, Б.В. Отчет о командировке в Закаспийский край и на Памир [Текст] / Б.В. Станкевич. – Варшава: Варшавского военного округа, 1900. – С.7.

⁷Мушкетов, Д.И. Роҳарв (Кала-и-Ванҷ) [Текст] / Д.И. Мушкетов // Изв. РГО. – 1916. – Т.52. – Вып.3. – С.239-244.

⁸Разгонов, А.К. По восточной Бухаре и Памиру [Текст] / А.К. Разгонов. – Ташкент, 1910. – С.59-165.

⁹Stein, A. A Chinese expedition Across the Pamirs and Hindukush [Text] / A. Stein // The Geographical journal. – 1922. – P.247.

археологии минтақа таваңчұх зоҳир намуда, дар ёддоштҳои худ перомуни мавҷудияти якчанд иншооти истеҳкомй дар Бартанг, Рушон ва Шуғнон ёдоварй менамояд. Инчунин, солҳои 1930–1932 П. Лукнитский ба Помир омада, дар асару ёддоштҳои худ рочеъ ба ёдгориҳои археологй маълумоти пурарзише ироа мекунад. Бо ин ки П. Лукнитский² бостоншинос набуд, дар байни олимону сайёҳони рус аввалин касест, ки нақшаи қалъаи Ямчунро тартиб дод ва дар оянда он мавриди истифодаи бостоншиносон қарор гирифт.

Бояд гуфт, ки баъзе ёдгориҳое, ки аз ҷониби олимон ва сайёҳон дар охири асри XIX ва аввали асри XX таҳқиқ ва аксбардорй шуда буданд, бо сабабҳои гуногун то замони мо нарасиданд. Метавон дар водии Ғунд, Шоҳдара ва дигар қисматҳои Помир якчанд қалъаро мисол овард, ки то солҳои 30–50-уми асри XX вучуд доштанд, аммо дар натиҷаи васеъ гардидани заминҳои кишт ва сохтани хонаҳои истиқоматй масолеҳи онҳо дар бинои хонаҳои нав истифода шуданд.

Ба гурӯҳи дуюм якчанд мақола ва бахши таҳқиқотеро, ки бевосита ба таърихнигории археологияи Тоҷикистон, аз ҷумла Помир, бахшида шудаанд, дохил кардан мумкин аст.

Чараёни омӯзиши археологии ёдгориҳои Помир дар охири асри XIX ва аввали асри XX дар таҳқиқоти олимони Тоҷикистон ва сайёҳони русу англис, монанди Н. М. Ақрамов³, А. Д. Бабаев⁴, Б. Лунин⁵, Д. Е. Хайтун, Ю. А. Шибаев⁶ ва дигарон инъикос гардидааст. Муҳаққиқон А. Ҷ. Бобоев ва Н. М. Ақрамов ин масъаларо дар монографияҳои худ мавриди таҳқиқ қарор додаанд. А.Ҷ. Бобоев дар бахши аввали монографияи худ таърихи омӯзиши ёдгориҳои археологии Помирро баррасӣ намуда, дар бораи

¹Зарубин, И.И. Материалы и заметки по этнографии горных таджиков. Долина Бартанга [Текст] / И.И. Зарубин // Сборника Музея антропологии и этнографии при Российской Академии наук. – СПб., 1918. – С.97-148.

²Лукнитский П.Н. Путешествия по Памиру [Текст] / П.Н.Лукнитский.- Москва. -1955. С.103.

³Ақрамов, Н.М. Вопросы истории, археологии и этнографии народов Памира и Припамиря в трудах Б.Л. Громбчевского. Монография [Текст] / Н.М. Ақрамов. – Душанбе: Ирфон, 1974. – 131 с.

⁴ Бабаев, А.Д. Крепости древнего Вахана [Текст] / А.Д. Бабаев. – Душанбе: Дониш, 1973. – 164 с.

⁵ Лунин, Б.В. Из истории русского востоковедения и археологии в Туркестане [Текст]: Туркестанский кружок любителей археологии (1895-1917 гг.) / Б.В. Лунин. – Ташкент, 1958. – 320 с.

⁶Хайтун, Д.Е., Шибаева, Ю.А. Вклад русских ученых в изучение археологии, этнографии и истории Памира [Текст]: Краткий очерк / Д.Е. Хайтун, Ю.А. Шибаев // Уч. записки Таджикского госуниверситета. Труды историко-филологического факультета. – Сталинабад, 1955. – Т.7. – С.47-66.

кашфиёт ва дастовардҳои илмии гурӯҳҳои бостоншиносӣ маълумоти муҳтасар ироа мекунад. Дар таҳқиқоти Н. М. Акрамов танҳо саҳми олимоне, ки то замони Шӯравӣ дар омӯзиши ёдгориҳои археологии Помир даст доштанд, нишон дода шудааст.

Раванди инкишофи илми археология дар замони Шӯравӣ ва саҳми бостоншиносон дар омӯзиши таърихи кишвар дар таҳқиқоти М. М. Дақонов¹, Б. Я. Ставиский², Б. А. Литвинский³, В. А. Ранов⁴ С. Ф. Бобомуллоев⁵ ва Г. Р. Каримова⁶ дарҷ гардидааст. Муҳаққиқ М. М. Дақонов дар мақолаи «Дурнамои омӯзиши археологии Тоҷикистон» роҷеъ ба инкишоф ва ташаккули археология дар Тоҷикистон (аз замони барпо гардидани ҳокимияти Шӯравӣ то соли 1949) маълумот медиҳад. Натиҷаи кори экспедитсияи Помир-Олой, ки дар солҳои 1946–1948 бо роҳбарии А. Н. Бернштам анҷом дода шуд, аз мадди назари М. М. Дақонов дур намонд. Ӯ дар бораи кашфиёт ва дастовардҳои ин экспедитсия ба таври муҳтасар маълумот пешниҳод менамояд.

Дар робита ба ҷараёни омӯзиши таъриҳ ва археологии Помир ёдварии асари пурарзиши А. М. Манделштам «Мавод барои баррасии таърихиҷо ҷуғрофии Помир ва ноҳияҳои ҳамҷавори он»⁷ ба маврид аст. Чунки ин асар ҷойгоҳи мӯътабари илмӣ дошта, дар он тамоми сарчашмаҳои таъриҳӣ, ки дар давраҳои гуногун роҷеъ ба Помир ва ноҳияҳои атрофи он ахбор додааст, ҷамъоварӣ гардидаанд.

¹Дақонов, М.М. Перспективы археологического изучения Таджикистана [Текст] / М.М. Дақонов // Труды Таджикского филиала АН СССР, История, археология, этнография, язык и литература. – Сталинабад, 1951. – Т.29. – С.19-35.

²Ставиский, Б.Я. Археологическое исследование Таджикистана [Текст]: библиографический обзор / Б.Я. Ставиский // Вестник древней истории. – М., 1952. – №1. – С.162-168.

³Литвинский, Б.А. Археологическое изучение Таджикистана советской наукой [Текст]: Краткий очерк / Б.А. Литвинский. – Сталинабад, 1954. – 80 с.; Литвинский, Б.А. Археология Таджикистана за годы Советской власти [Текст] / Б.А. Литвинский // Советская археология. – 1967. – №3. – С.106-123.

⁴Ранов, В.А. Изучение каменного века Средней Азии за двадцать лет (1945-1965) [Текст] / В.А. Ранов // Материальная культура Таджикистана. – Душанбе, 1968. – Вып.1. – С.5-45.; Ранов, В.А. Десяти лет исследований каменного века Южного Таджикистана и Памира в 1971-1980 гг. [Текст] / В.А. Ранов // Археологические работы в Таджикистане (1980 год). – Душанбе, 1987. – Вып.20. – С.50-87.; Ранов, В.А. Археологические изучения Памира (1946-1984) [Текст] / В.А. Ранов // Очерки по истории советского Бадахшана. – 2-е изд. – Душанбе: Дониш, 1985. – С.385-424.

⁵Бобомуллоев, С.Г. История изучения археологических памятников южного Таджикистана (ХХ-начало ХХI вв.) [Текст]: дисс... д-ра.истор. наук: 07.00.09 / Бобомуллоев Сайдмурод Гиёсович. – Душанбе, 2010. – 285 с.; Бобомуллоев, С.Г. История изучения археологических памятников южного Таджикистана (ХХ-начало ХХI вв.) [Текст]: афтореф. дисс... д-ра.истор. наук: 07.00.09 / Бобомуллоев Сайдмурод Гиёсович. – Душанбе, 2010. – 54 с.; Бобомуллоев, С.Г. Изучение археологических памятников южного Таджикистана в 40-50 годы ХХ века [Текст] / С.Г. Бобомуллоев // Наследие предков. – 2007. – №10. – С.82-102.; Бобомуллоев, С.Г. Истоки формирования археологических исследований в Таджикистане [Текст] / С.Г. Бобомуллоев // Маҷмӯаи маколаҳо. – Ҳуджанд, 2007. – С.230-243.; Бобомуллоев, С.Г. Вклад академика В.В. Бартольда в создание «Туркестанского кружка любителей археологии» [Текст] / С.Г. Бобомуллоев // Вклад академика В.В. Бартольда в научном изучении истории таджикского народа. – Душанбе, 2010. – С.80-90.

⁶Каримова, Г.Р. 60 лет отделу археологииинститута истории, археологии и этнографии им. А.Дониша Академии наук Республики Таджикистан [Текст] / Г.Р.Каримова // Археологические работы в Таджикистане. – Душанбе, 2012. – Вып.35. – С.13-55.

⁷Мандельштам, А.М. Материалы к историко-географическому обзору Памира и припамирских областей с древнейших времен до X в. нашей эры [Текст] / А.М. Мандельштам. – Сталинабад: Академии наук тадж. ССР, 1957. – Т.53. – 181 с.

Соли 1968 Б. А. Литвинский мақолаи «Археологияи Тоҷикистон дар солҳои ҳукумати Шӯравӣ»¹ - ро нашр кард. Ӯ дар ин асар ҷараёни омӯзиши археологии Тоҷикистонро ба чор марҳила ҷудо менамояд. Мавсүф дар баробари зикри дигар масъалаҳо ба мавзуи омӯзиши археологии Помир низ таваҷҷӯҳ намуда, перомуни қашфи нахустин бошишгоҳи асри санг ва гӯристонҳои сакоӣ дар Помири Шарқӣ, аз ҷониби А. Н. Бернштам ва бошишгоҳи маъданканони Бозордара аз тарафи М.А.Бубнова маълумот додааст.

В. А. Ранов соли 1968 дар мақолаи «Омӯзиши асри санги Осиёи Миёна дар мудати бист сол (1945–1965)»² оиди инкишофи археологии давраи санг дар Осиёи Миёна, дастовардҳои бостоншиносон дар омӯзиши ёдгориҳои аҳди санги Тоҷикистон, аз ҷумла Помир, дар мавсимҳои археологии 1956 ва 1960 маълумоти муғид пешниҳод менамояд. Муҳаққиқ дар мақолаи «10-соли омӯзиши асри санги Тоҷикистони Ҷанубӣ ва Помир (1971-1980)» ба таври муҳтасар дар хусуси самти фаъолияти гурӯҳи археологии марбут ба омӯзиши ёдгориҳои давраи санги Помир, дастовард ва инчунин хусусияти хосси бошишгоҳи Ошхона гузориш медиҳад.

Бояд қайд намуд, ки В. А. Ранов дар мақолаи «Омӯзиши археологии Помир» (1985) муҳтасар дар бораи масъалаи омӯзиши ёдгориҳои археологии Помир изҳори назар карда буд.

Бо ин ки суръати ҷараёни амалии таҳқиқи ёдгориҳои бостоншиносии Помир дар солҳои аввали давраи истиқлол муддате коста гардид, аммо ба таври назарӣ роҷеъ ба таъриҳ, археология ва этнографияи ин минтақа асару мақолаҳои зиёде чоп шуданд. Яке аз дастовардҳои илмии археология Помир дар ин давра мураттаб шудани ҳаритаи археологии дучилда аз ҷониби М. А. Бубнова³ ба шумор меравад.

¹ Литвинский, Б.А. Археология Таджикистана за годы Советской власти [Текст] / Б.А. Литвинский // Советская археология. – 1967. – №3. – С.106-123.

² Ранов, В.А. Десят лет исследований каменного века Южного Таджикистана и Памира в 1971-1980 гг. [Текст] / В.А. Ранов // Археологические работы в Таджикистане (1980 год). – Душанбе, 1987. – Вып.20. – С.50-87.

³ Бубнова, М.А. Охрана природно-культурных заповедников долины Шахдары (Западный Памир) [Текст] / М.А. Бубнова. – Душанбе, 1996. – 82 с.; Бубнова, М.А. Археологическая карта Таджикистана Горно-Бадахшанская автономная область. Западный Памир (памятники II тыс. до н. э. XIX в.) [Текст] / М.А. Бубнова. – Душанбе: Дониш, 1997. – 283 с.; Бубнова, М.А. Археологическая карта Горно-Бадахшанской Автономной Области. Восточный Памир [Текст] / М.А. Бубнова. – Душанбе, 2015. – 300 с.

Муҳаққиқ Т. С. Қаландаров соли 2004 роҷеъ ба таърих, археология, этнография ва антропологияи Шуғнон таҳқиқоти ҷолибе анҷом медиҳад. Номбурда аз ҷараёни таҳқиқоти археологӣ дар Помири Ғарбӣ ёдовар шуда, ба қадри имкон фикру андешаҳои хешро вобаста ба масъалаҳои мубрами археологиии минтақаи мазкур баён намудааст¹.

Таҳти таҳрири М. А. Бубнова соли 2005 ба муносибати 80-солагии ВМКБ бори аввал асари дучилдаи «Таърихи Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадаҳшон»² нашр гардид. Агарчи ин асар дар асоси маводи бостоншиносӣ таълиф шудааст, дар он на ҳамаи масъалаҳои таърихи Бадаҳшон ба таври зарурӣ ҳалли ҳудро пайдо намудаанд.

Инчунин, соли 2005 китоби «Мансубияти нажодии аҳолии буими Бадаҳшони Кӯҳӣ (Помир)»³ - и А. С. Давидов нашр гардид. Муаллиф дар асоси маводи бостоншиносӣ, мардумшиносӣ, симошиносӣ ва забоншиносӣ ҳусусиятҳои этникии мардуми Помирро муайян намуда, ба ҳулоса омадаст, ки онҳо то имрӯз симои тозаи ориёй ва арзишҳои бузурги таърихӣ-милии тоҷиконро дар кӯҳистон ҳифз намудаанд. Дар ҳаллу фасли масъалаҳои мазкур ӯз маводи археологӣ ва антропологӣ васеъ истифода намудааст.

Соли 2010 баъди вафоти А. Ҷ. Бобоев монографияи ӯ таҳти унвони «Зироаткорони қадими Боми Ҷаҳон»⁴ дар шаҳри Ҳуҷанд аз чоп баромад, ки дар он бори аввал дар асоси маводи бостоншиносӣ ба таври ҷудогона ёдгориҳои давраҳои биринҷ, замони сакоихо ва ибтидои асрҳои миёнаи Помири Ғарбӣ таҳқиқ гардидаанд. Муаллиф дар монография бори дигар масъалаҳои қальъаҳои Ваҳон, гӯристонҳои Змулӯ, Чилхона ва Южбокро мавриди таҳқиқ қарор дода, роҷеъ ба онҳо ҳулосаҳои ниҳоии ҳудро баровардааст.

Ҳамин тавр, соли 2010 С. Ф. Бобомуллоев таҳқиқоти хешро таҳти унвони «Таърихи омӯзиши ёдгориҳои археологии Тоҷикистони Ҷанубӣ (асри XX ибт.

¹Қаландаров, Т.С. Шугнанцы [Текст]: историко-этнографическое исследование/ Т.С.Қаландаров. – М., 2004. – 478 с.

²История Горно-Бадахшанской автономной области [Текст]. – Душанбе, 2005. – Т.1. – 493 с.

³ Давыдов, А.С. Этническая принадлежность коренного населения Горного Бадахшана (Памира) Историография вопроса [Текст] / А.С. Давыдов. – Душанбе, 2005. – 151 с.

⁴ Бабаев, А.Д. Древние земледельцы «Крыши мира» [Текст] / А.Д. Бабаев. – Худжанд: Ношир, 2006. – 398 с.

асри XXI)»¹ ба анҷом расонд. Вобаста ба ин мавзӯй монография ва мақолаҳои зиёди илмӣ нашр шуда, дар онҳо роҷеъ ба инкишофи археология дар Тоҷикистон маводи ҷолиб ҷамъоварӣ шудааст.

Гурӯҳи сеюм таҳқиқотро фаро мегирад, ки дар онҳо ҷанбаҳои асосии самти фаъолияти археологӣ дар Тоҷикистон аз рӯзи таъсисёбии экспедитсияҳои бостоншиносӣ то имрӯз, инъикос гардидаанд². Ба онҳо ҳисобот ва мақолаҳои мавсими экспедитсияҳо ва гурӯҳҳои археологӣ дохил мешаванд. Дар маҷалай «АРТ», ки аз соли 1954 то қунун нашр мешавад, дар бораи ҳар як мавсими археологӣ, самти фаъолияти онҳо, натиҷа ва раванди ковишиҳо ва ҷустуҷӯҳои бостоншиносӣ дар ёдгориҳои Помир маълумот дода шудааст. Дар навиштани бахши аввали рисола бо истифода аз мақолаҳои маҷмуаи «АРТ» ба мо имкони муайян кардани самти омӯзиш ва натиҷаи экспедитсия ва гурӯҳҳои археологӣ даст дод.

Ба **гурӯҳи чорум** асарҳои бунёдӣ ва дастаҷамъона, монографияҳо, мақолаҳои илмӣ ва оммавиеро, ки ба мавзуи таҳқиқи масоили асосии археологии давраи асри санг, биринҷ ва сакоиҳои Помир бахшида шудаанд, дохил кардан мумкин аст:

- **давраи санг.** Муҳаққиқони давраи санги Помир В. А. Ранов ва В. А. Жуков мебошанд. В. А. Ранов³ роҷеъ ба давраи санги Помир зиёда аз 15 мақолаи илмӣ ва 13 мақолаи оммавӣ нашр кардааст. Мавсуф дар

¹ Бобомуллоев, С.Г. История изучения археологических памятников южного Таджикистана (XX-начало XXI вв.) [Текст]: афтореф. дисс... д.-ра. истор. наук: 07.00.09 / Бобомуллоев Сайдмурод Гиёсович. – Душанбе, 2010. – 54 с.

²Труды Таджикской археологической экспедиции. Сборники «Археологические работы в Таджикистане» (вып. - с 1954 по 2018гг.); Отчеты о научно-исследовательской работе Институт истории, археологии и этнографии им А.Дониша АН Таджикистана (с 1951 по 2018гг.), монографии статьи об археологических исследованиях памятники ГБАО Таджикистана.

³ Ранов, В.А. Изучение каменного века Таджикистана [Текст] / В.А. Ранов // Докл. АН Тадж. ССР. – 1953. – Вып.9. – С.2-23.; Ранов, В.А. Некоторые вопросы заселения Памира в древности [Текст] / В.А. Ранов // Памироведение. – Душанбе, 1985. – Вып.2. – С.88-101. Ранов, В.А. На Восточном Памире [Текст] / В.А. Ранов // Комсомолец Таджикистана. – 1956. – 30 октября. – №2.; Ранов, В.А. Первые находки каменного века на Памире [Текст] / В.А. Ранов // Советский Бадахшан. – 1956. – 21 ноября; Ранов, В.А. Исследование эпохи каменного века на Восточном Памире. [Текст] / В.А. Ранов // Советский Бадахшан. – 1957. – 5 мая; Ранов, В.А. Дар Помири Шарқӣ [Матн] / В.А. Ранов // Таджикистан. – 1958. – №9. – С.24.; Ранов, В.А. В долине Маркансу [Текст] / В.А. Ранов // Комсомолец Таджикистана. – 1958. – 31 август.; Ранов, В.А. Археологические исследования в Таджикистане в 1958 г. [Текст] / В.А. Ранов // Советский Бадахшан. – 1959. – 20 февраль.; Ранов, В.А. На Крыше мира [Текст] / В.А. Ранов // Советский Бадахшан. – 1959. – 24 июня; Сирри Боми Ҷаҳон [Текст] // Маориф ва маданият. – 1959. – 21 июль; Ранов, В.А., Сидиров, Л.Ф. К вопросу об изменениях природных условий Памира в голоцене. [Текст] / В.А. Ранов, Л.Ф. Сидоров // Доклады АН Таджикской ССР. – Сталиновод, 1960. – Т.3. – №3. – С.21-24.; Ранов, В.А., Сидоров, Л.Ф. Развитие природы Памира как среды существования человека [Текст] / В.А. Ранов, Л.Ф. Сидоров // Страны и народы Востока. – М., 1965. – Вып.4. – С.95-126.; Ранов, В.А. Каменный век на «Крыше мира»: Был ли обитаем Памир? [Текст] / В.А. Ранов // Вечерний Ленинград. – 1960. – 11 июня; Ранов, В.А. Каменный век Таджикистана [Текст]: Обобщающие докл. канд. истор. наук: 07.00.06 / Ранов Вадим Александрович. – Душанбе, 1963. – 33 с.; Ранов, В.А. Археологии на «Крыше мира» [Текст] / В.А. Ранов. – Душанбе: Ирфон, 1967. – 152 с.; Ранов, В.А. Начиная с каменного века: (к юбилею ГБАО) [Текст] / В.А. Ранов // Коммунист Таджикистана. – 1985. – 15 август.

мақолаи «Баъзе пурсишҳо роҷеъ ба маскуншавии Помир дар давраи қадим» масъалаҳои маскуншавии одамон дар Помир ва роҳҳои ба ин минтақа воридшавии қабилаҳои давраи сангро баррасӣ менамояд. Ҳамчунин, В. А. Ранов ва Л. Ф. Сидоров дар мақолаҳои «Ташаккули табииати Помир ҳамчун муҳити мавҷудияти инсон» ва «Ба пурсиш дар бораи таҳаввулоти шароитҳои табии Помир дар давраи голосен» масъалаҳои иқлими ва шароити табии Помири давраи сангро мавриди таҳқиқ қарор додаанд.

Дар баробари ин, набояд аз таҳқиқоти олимони соҳаҳои геология, палеоэкология ва палеозоология, ки дар робита ба омӯзиши масъалаҳои гуногуни давраҳои таърихии Помир анҷом додаанд, сарфи назар намуд. Масалан, дар осори Л. Ф. Сидоров¹, О. Е. Агаханянц², М. М. Паҳомов³, Б. П. Барҳатов⁴, С. В. Бутомо⁵, К. В. Станюкович⁶, Р. Д. Забиров⁷, К. К. Марков⁸, Х. Ю. Юсуфбеков⁹, И. А. Райкова¹⁰, О. П. Сапов¹¹, В. А. Васильев¹², И. Е. Губин¹³ ва дигарон масъалаҳои шароити табиӣ, иқлими, олами

¹ Сидоров, Л.Ф. Что же все-таки называют Памиром? [Текст] / Л.Ф. Сидоров // Страны и народы Востока. – М., 1975. – Вып.16. – С.5-22.; Сидоров, Л.Ф. Природа Памира в четвертичное время [Текст] / Л.Ф. Сидоров. – Л.: Наука, 1979. – 145 с; Сидоров, Л.Ф. К вопросу о древнем оледенении Памира [Текст] / Л.Ф. Сидоров // Доклады АН СССР. – 1959 б. – Т.127. – №4. – С.67-80.; Сидоров, Л.Ф. Наложение морен на Памире как свидетельство новейших поднятий [Текст] / Л.Ф. Сидоров // Известия всесоюзного географического общества. – М.-Л., 1965. – Т.97. – Вып.1. – С.78-80.

² Агаханянц, О.Е. Между Гиндукушем и Тянь-Шанем: История изучения природы Памира [Текст] / О.Е. Агаханянц. – Душанбе: Таджикгосиздат, 1962. – 128 с.; Агаханянц, О.Е. Памир и Центральная Азия [Текст] / О.Е. Агаханянц // Известия всесоюзного географического общества. – М.-Л., 1964. – Т.96. – Вып.2. – С.103-106.; Агаханянц, О.Е. Основные проблемы физической географии Памира [Текст] / О.Е.Агаханянц. – Душанбе: АН Таджикской ССР, 1965. – 240с.; Агаханянц, О.Е., Никонов, А.А. О древнем оледенении Памира [Текст] / О.Е. Агаханянц, А.А. Никонов, М.М. Паҳомов, В.А. Ранов, А.К. Трофимов, О.К. Чедия // Известия Академии наук СССР. Серия географическая. – 1981. – №4. – С.123-134. Агаханянц, О.Е. Главные черты природы Памира [Текст] / О.Е.Агаханянц // Страны и народы Востока. – М., 1975. – Вып.XVI. – С.26-61. Агаханянц, О.Е., Паҳомов, М.М., Трофимов, А.К. К палеографии Памира в голоцене [Текст] / О.Е. Агаханянц, М.М. Паҳомов, А.К. Трофимов // Известия всесоюзного географического общества. – М.-Л., 1964. – Т.96. – Вып.6. – С.505-508.

³ Паҳомов, М.М. Характеристика климата и растительности Памира в верхнем плейстоцене и в современную эпоху [Текст] / М.М. Паҳомов // Изв. АН СССР, сер.геогр. – 1965. – Вып.1. – С.84-89.; Паҳомов, М.М., Никонов, А.А., Ранов, В.А. О палеографических условиях Северного Памира в раннем голоцене по результатам изучения мезолитической стоянки Ошхона [Текст] / М.М. Паҳомов, А.А. Никонов, В.А. Ранов // Докл. АН Тадж. ССР. – 1977. – Т.20. – №5. – С.61-64.

⁴ Барҳатов, Б.П. Тектоника Памира [Текст] / Б.П. Барҳатов. – Л.: ЛГУ, 1963. – 243 с.; Барҳатов, Б.П. Принципы тектонического районирования Памира [Текст] / Б.П. Барҳатов // Вестник Ленинградского университета. Серия геология и география. – 1961. – Вып.3. – №18. – С.19-31.

⁵ Бутомо, С.В., Ранов, В.А., Сидоров, Л.Ф. Некоторые вопросы исследования каменного века Памира [Текст] / С.В. Бутомо, В.А. Ранов, Л.Ф. Сидоров // Советская археология. – М., 1964. – №4. – С.11-17.

⁶ Станюкович, К.В. С какой скоростью меняется природная обстановка на Памире? [Текст] / К.В. Станюкович // Известия всесоюзного географического общества. – М.-Л.: Наука, 1965. – Т.97. – Вып.1. – С.26-31. Станюкович, К.В. Растительный покров Восточного Памира [Текст] / К.В. Станюкович. – М.: Географгиз, 1949. – 160 с.

⁷ Забиров, Р.Д. Оледенение Памира [Текст] / Р.Д. Забиров. – М.: Географгиз, 1955. – 372 с.

⁸ Марков, К.К. Геоморфологический очерк Памира [Текст] / К.К. Марков // Тр. Института физ. географии АН СССР. – М.-Л., 1935. – Вып.17. – С.1-66.

⁹ Юсуфбеков, Х.Ю. Улучшение пастбищ и сенакосов Памира и Алайской долины [Текст] / Х.Ю. Юсуфбеков. – Душанбе, 1968. – 320 с.

¹⁰ Райкова, И.А. Климат и растительность Памира [Текст] / И.А. Райкова // Тезисы конференции по сельскохозяйственному освоению Памира. – Л., 1936. – 12 с.

¹¹ Сапов, О.П. К палеографии четвертичного периода северного Памира [Текст] / О.П. Сапов // Страны и народы Востока. – М., 1975. – Вып.16. – С.94-122.

¹² Васильев, В.А. Кайназой Памира [Текст] / В.А. Васильев – Душанбе: Дониш, 1966. – 221 с.

¹³ Губин, И.Е. Геологическая граница между Памиром и Алаем [Текст] / И.Е. Губин. – Госгеолтехиздат, 1944. – 45 с.

набототу ҳайвонот ва дигар чанбаҳои муҳити зисти давраи санги ин минтақа мавриди омӯзиш қарор дода шудаанд.

- **давраи биринҷӣ** нисбат ба дигар давраҳо камтар омӯхта шуда, то имрӯз дар ин мавзӯъ ба ғайр аз ҳисботи мавсими бостоншиносӣ ва ду мақолаи таҳияшуда аз ҷониби В. А. Ранов¹ ва М. А. Бубнова² таҳқиқоти ҷудогона ба анҷом нарасидааст.

- **давраи сакоиҳо.** Роҷеъ ба таърихи сакоиҳо муҳаққиқон А. Н. Бернштам³, Б. А. Литвинский⁴, А. Ҷ. Бобоев⁵, М. А. Бубнова⁶, Г. Г. Бабанская ва Ю. А. Заднепровский⁷ таҳқиқот бурдаанд. Осори сакоиҳои Помирро аввалин бор метавон дар осори А. Н. Бернштам мушоҳида кард. Номбурда ба таҳқиқоти таърихи ёдгориҳои археологии Помир, натиҷаҳои ҳафриёти гӯристонҳои Ичқилиқ, Ҳаргӯшӣ, Тамдӣ, Оқбайт, Тугурук Баман, инчунин ба таҳлили бозёфтҳои аз ин гӯристонҳо бадастомада ва омилҳои бунёди қалъаҳо пардохта, дар ин самт ба комёбииҳои зиёди илмӣ ноил гардидааст.

Пас аз анҷоми ҳафриёт дар гӯристони Оқбайт Б. А. Литвинский асаре перомуни таъриҳ ва зисту зиндагии сакоиҳо таълиф мекунад. Дар он масъалаҳои маданияти моддӣ, эътиқод ва муносибатҳои сакоиҳо бо дигар қабилаҳо мавриди таҳқиқ қарор гирифтаанд.

Илова бар ин, дар давоми солҳои 1946–2020 барои омӯзиши қалъаҳои Вахон ва петроглифҳо ба Помир экспедитсия ва гурӯҳҳои алоҳида ворид гардидаанд. Дар заминаи ин ҷустуҷӯ, таҳлилу таҳқиқоти археологӣ А. Ҷ. Бобоев⁸, В. А. Ранов ба таълифоти ҷолибе даст ёфтанд.

Раванди омӯзиши сангнигораҳои Помир низ таърихи худро дорад. Асари «Давандагон дар болои сангҳо: Сангнигораҳои Помир» - и В. А. Ранов дар

¹Ранов, В.А. Археологические изучения Памира (1946-1984) [Текст] / В.А. Ранов // Очерки по истории советского Бадахшана. – 2-е изд. – Душанбе: Дониш, 1985. – С.385-424.

²История Горно-Бадахшанской автономной области [Текст]. – Душанбе, 2005. – Т.1. – 493 с.

³Бернштам, А.Н. Историко-археологические очерки Центрального Тянь-Шаня и Памиро-Алая [Текст] / А.Н. Бернштам. – М.-Л., 1952. – 348 с.; Бернштам, А.Н. Саки Памира [Текст] / А.Н. Бернштам // Вестник древней истории. – М., 1956. – №1. – С.121-134.

⁴Литвинский, Б.А. Древние кочевники «Крыши Мира» [Текст] / Б.А. Литвинский. – М.: Наука, 1972. – 274 с.

⁵Бабаев, А.Д. Историко-археологический очерк Западного Памира [Текст]: автореф. дисс... д-ра.истор. наук: 07.00.06 / Бабаев Акрам Джураевич. – Новосибирск, 1989. – 34 с.; Бабаев, А.Д. Древние земледельцы «Крыши мира» [Текст] / А.Д. Бабаев. – Худжанд: Ношир, 2006. – 398 с.

⁶Бубнова, М.А. К вопросу о Саках Памира [Текст] / М.А. Бубнова // Археология и палеоэкология Евразии. – Новосибирск, 2004. – С.314-321.

⁷Бабанская, Г.Г., Заднепровский, Ю.А. Археологические исследования А.Н. Бернштама на Памире в 1956 год [Текст] / Г.Г. Бабанская, Ю.А. Заднепровский // Археологические работы в Таджикистане. – Сталинобод, 1956. – Вып.4. – С.53-63.

⁸Бабаев, А.Д. Крепости древнего Вахана [Текст] / А.Д. Бабаев. – Душанбе: Дониш, 1973. – 164 с.

масъалаи омӯзиши петроглифҳо дар Тоҷикистон ягона асари мавзӯй ба шумор меравад. Муаллиф таҳқиқоти хешро дар асоси сангнигораҳои ғори Шахта, Оқчилиг, Лангаркишт ва Вибистдара анҷом додааст. Аммо то кунун дар Помир мавзеъҳои зиёди дорои петроглифҳо мавҷуданд, ки аз мадди назари олимон дур мондаанд. Таҳқиқоти В. А. Рановро дар омӯзиши минбаъдаи петроглифҳои Осиёи Марказӣ метавон асари бунёдӣ ҳисоб кард. Дар қашф ва таҳқиқи петроглифҳои Помир саҳми В. А. Жуков низ хеле қалон аст.

Ба гурӯҳи чорум рисолаҳои илмиеро метавон ворид кард, ки дар онҳо масъалаҳои гуногуни таъриҳ, археология ва этнографияи Помир баррасӣ шудаанд. Ба гурӯҳи чунин асарҳо рисолаҳои А. Ҷ. Бобоев¹ З. Юсуфбекова², А. А. Шоинбеков³, А. Лашкариев⁴, М. Ҳ. Пирумшоев⁵, С. П. Сайнаков⁶ дохил мешаванд.

Таҳқиқоти таърихи қадим ва асрҳои миёнаи Помир бештар ба қалами А. Ҷ. Бобоев тааллук доранд. Рисолаҳои А. А. Шоинбеков ва А. Лашкариев ба маросими дағн ва азодории бошандагони Помир дар охири асри XIX ва ибтидои асри XX бахшида шудаанд. Муаллифон дар таълифи асарҳои худ аз маводи археологӣ васеъ истифода намудаанд. Аз таҳқиқоти мазкур маълум гардид, ки як қатор расму одатҳои дағнкунӣ ва азодорӣ аз давраи биринҷ, сакоиҳо ва асрҳои миёна то имрӯз бетағиҳир боқӣ мондаанд. Онҳоро метавон бо маводи бостоншиносӣ қиёс намуд.

М. Ҳ. Пирумшоев ва С. П. Сайнаков дар таҳқиқоти худ саҳми муҳаққиқони қабл аз замони Шӯравиро дар омӯзиш ва ба қайд гирифтани ёдгориҳои археологии Помири охири асри XIX ва ибтидои асри XX мунсифона нишон додаанд.

¹ Бабаев, А.Д. Историко-археологический очерк Западного Памира [Текст]: автореф. дисс... д-ра.истор. наук: 07.00.06 / Бабаев Актам Джираевич. – Новосибирск, 1989. – 34 с.

² Юсуфбекова, З. Семья и семейный быт шугнанцев (конец XIX-начало XX в) [Текст]: дисс... канд. истор. наук: 07.00.07 / Юсуфбекова Зинатмо. – Л., 1987. – 223 с.

³ Шоинбеков, А.А. Традиционная погребально-поминальная обрядность исмаилитов Западного Памира (конец XIX-начало XXI вв.) [Текст]: афтореф. дисс... канд. истор. наук: 07.00.07 / Шоинбеков Аловиддин Абдуллобекович. – СП б, 2007. – 17 с.; Шоинбеков, А.А. Традиционная погребально-поминальная обрядность исмаилитов Западного Памира (конец XIX-начало XXI вв.) [Текст]: дисс... канд. истор. наук: 07.00.07 / Шоинбеков Аловиддин Абдуллобекович. – СП б, 2007. – 176 с.

⁴ Лашкариев, А.З. Похоронно - поминальная обрядность бартангцев (конец XIX-XX вв.) [Текст]: автореф. дисс... канд. истор. наук: 07.00.07 / Лашкариев Амишо Зохирбекович. – М., 2007. – 33 с.

⁵ Пирумшоев, М.Х. Памир в русской историографии второй половины XIX вв. [Текст]: дисс... канд. истор. наук: 07.00.09 / Пирумшоев Мунир Хайдаршоевич. – Душанбе, 2013. – 198 с.

⁶ Сайнаков, С.П. Вклад дореволюционных русских исследователей в изучении этнографии Горного - Бадахшана (Памира) [Текст]: дисс... канд. истор. наук: 07.00.09 / Сайнаков Сайнак Парпишоевич. – Душанбе, 2015. – 207 с.

Таҳлили асару мақолаҳо ва рисолаҳои илмии зикршуда нишон медиҳад, ки бо вучуди таҳқиқи паҳлухои гуногуни мавзуи мавриди назар то кунун дар ин росто масъалаҳои баҳсталаби зиёде боқӣ мондаанд. Бино бар ин, барои таҳқиқи куллии мавзуи мазкур зарурати таълифи як рисола ё асари чудогонаи илмӣ ба миён омадааст.

Робитаи кор бо барномаҳо (лоиҳаҳо) ва мавзуъҳои илмӣ. Таҳқиқоти диссертационӣ мутобиқи нақшай дурнамои кори илмӣ-таҳқиқотии кафедраи таърихи дунёи қадим, асрҳои миёна ва археологияи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон таҳти унвони «Бостоншиносӣ, таъриҳ ва рушди масоили иҷтимоӣ ва фарҳангии кишварҳои Шарқ (Эрон, Афғонистон, Ҳиндустон) дар аҳди антиқа ва асрҳои миёна» барои солҳои 2015–2020 ба ичро расидааст.

ТАВСИФИ УМУМИИ КОР

Максади таҳқиқот. Ҳадафи асосии рисолаи таҳқиқотӣ таҳлили масъалаҳои археологияи Помир, маҷмуи осори илмӣ, маводи моддии бостоншиносӣ ва таърихнигории археологияи ВМҚБ дар тӯли солҳои 1946–2020 ба ҳисоб меравад.

Вазифаҳои таҳқиқот. Барои расидан ба ин ҳадаф муаллифи рисола дар назди хеш вазифа гузоштааст, то масъалаҳои зеринро мавриди баррасӣ қарор дидҳад:

1. Ҷамъбости фаъолияти муҳаққиқон дар омӯзиш ва ба қайд гирифтани ёдгориҳои археологии Помир то замони Шӯравӣ;
2. Инъикоси самт ва фаъолияти аввалин экспедитсияҳои бостоншиносӣ дар ВМҚБ ва комёбиҳои онҳо;
3. Муайян намудани арзиши илмӣ ва таърихии ёдгориҳои археологии ВМҚБ дар омӯзиши таърихи ҳалқи тоҷик ва Осиёи Марказӣ;
4. Нишон додани саҳми муассисаҳои илмӣ, экспедитсияҳо, гурӯҳҳои археологӣ ва муҳаққиқони алоҳида, дар омӯзиши археологияи ВМҚБ;
5. Муайян намудани сатҳу сифати илмӣ ва тавзехи бозёфтҳои бадастомада аз ҷониби бостоншиносон дар марҳилаҳои гуногуни инкишофи археологияи ВМҚБ;
6. Нишон додани дараҷаи омӯзиши ёдгориҳои археологии Помир дар замони Шӯравӣ;
7. Муайян намудани моҳият ва алоқамандии ёдгориҳои археологии ВМҚБ аз рӯи натиҷаи ҳафриёти қалъаҳои Ямчун, Қаҳқаҳа ва Карон;
8. Таҳлил ва баррасии масъалаҳои мубрами археологияи давраи сангӣ Помир дар асоси таҳқиқоти археологӣ, геологӣ, палеочуғрофӣ, палеоботаникӣ ва палеозоологӣ;
9. Инъикоси дараҷаи омӯзиш, таҳлили сатҳу сифати осори моддии замони санг, биринҷ, сакоиҳо аз ҷониби муҳаққиқон;
10. Муайян намудани давра ва сифати омӯзиши петроглифҳои Помир аз ҷониби муҳаққиқон;

11. Саҳми инфиродии муаллифи рисола дар пажӯҳиши бевоситаи маводи саҳроӣ ва ба фазои илмӣ ворид кардани натиҷаи мушоҳидаҳои таҳқиқии худ, ки дар робита ба тавзехи ҷанбаҳои норавшани масъалаҳои таърих ва археологии Помир анҷом додааст.

Муаллифи рисола дар заминаи имконоти дастраси илмӣ ва мутобиқ бо шароити муайяни таъриҳӣ ба таҳлилу таҳқиқи масъалаҳои илмии марбут ба мавзуи мавриди баҳс пардохта, кӯшиш кардаст то ба андозаи имконпазир дар маҳдудаи меъёрҳои илмӣ ба ҳаллу фасли масъалаҳои мубрами давраи санг, биринҷ, сакоиҳо ва омӯзиши петроглифҳо машғул гардад ва az уҳдаи иҷрои мақсаду вазифаҳои дар диссертатсия муқарраршуда барояд.

Навғонии илмии таҳқиқот:

1. Бори аввал масъалаи таърихи омӯзиши археологии ВМҚБ (Помир) дар асри XX ибтидои қарни XXI ба таври фарогир мавриди таҳқиқ қарор дода шуда, дараҷаи омӯзиши ёдгориҳои археологии ВМҚБ (Помир) дар замони Шӯравӣ ва осори илмии муҳаққиқони ин давра таҳлил ва баррасӣ гардид;

2. Самт ва фаъолияти аввалин экспедитсияҳои бостоншиносӣ дар ВМҚБ ва комёбихои онҳо инъикос шуданд;

3. Арзиши илмӣ ва таърихии ёдгориҳои археологии ВМҚБ дар омӯзиши таърихи ҳалқи тоҷик ва Осиёи Марказӣ муайян карда шуд;

4. Саҳми муассисаҳои илмӣ, экспедитсияҳо, гурӯҳҳои археологӣ ва шахсони алоҳида, az қабили олимони бостоншинос, дар омӯзиши археологии ВМҚБ (Помир) нишон дода шуд;

5. Сатҳу сифати бозёфтҳои az ҷониби бостоншиносон дар марҳилаҳои гуногуни инкишофи археологии ВМҚБ (Помир) бадастомада таҳлил ва баррасӣ гардиданд;

6. Моҳият ва алокамандии ёдгориҳои археологии ВМҚБ (Помир), az ҷумла қалъаҳо, дар натиҷаи ҳафриёти Ямчун, Қаҳқаҳа ва Карон муайян карда шуданд;

7. Масъалаҳои мубрами археологии давраи санги Помир дар асоси таҳқиқоти археологӣ, геологӣ, палеочуғрофӣ, палеоботаникӣ ва палеозоологӣ таҳлил ва баррасӣ гардиданд;

8. Натицаҳои ҳафриёти бостоншиносӣ ва таҳқиқоти рӯи он анҷомшуда имконият медиҳанд, ки ба бисёр масълаҳои дар омӯзиши археологии Помир матраҳшуда ва баҳсҳои ҳалталаби он аз дидгоҳи нав назар андохта шавад.

9. Сатҳи омӯзиш ва сифати таҳқиқи осори моддии даври санг, биринҷ ва сакоиҳо таҳлил ва баррасӣ гардидаанд;

10. Таърихи омӯзиш ва сифати петроглифҳои Помир мавриди таҳлил ва баррасӣ қарор дода шуданд;

11. Маводи саҳроӣ ва мушоҳидаҳои илмии муаллиф, ки барои тавзехи ҷанбаҳои норавшани масоили марбут ба таъриҳ ва археологияи Помир муҳим мебошанд, ба фазои илмӣ ворид гардида, мавриди пажӯҳиш қарор дода шуданд. Инчунин аввалин бор ба забони давлатӣ (забони тоҷикӣ) ба шакли муфассал роҷеъ ба ёдгориҳои археологии Помир ва таърихи омӯзиши онҳо таҳқиқоти илмӣ анҷом дода шуд, ки мутолиа он барои тамоми қиширҳои ҷомеъа судманд хоҳад буд.

Аҳаммияти назариявӣ ва илмию амалии таҳқиқот. Диссертатсия аҳаммияти илмӣ-назариявӣ дошта, натицаҳои бадастомада дар корҳои илмӣ-таҳқиқотии муҳаққиқон ва муаррихон-бостоншиносон, дар омӯҳтани таърихи қадимтарин, қадим ва асрҳои миёнаи сарзамини тоҷикон метавонанд кумаки воқеӣ расонанд. Инчунин, дар рисола метавон доир ба ёдгориҳои археологии Помир, масълаҳои асосии археологияи ин минтақа маълумоти нав пайдо кард ки онҳо аҳаммияти назариявӣ дошта, барои анҷом додани ҳафриёти бостоншиносӣ ва навиштани асару мақолаҳои илмӣ роҷеъ ба ёдгориҳои археологии кишвар ёрӣ мерасонад.

Муҳтаво ва мазмуни асосӣ, хулосаҳо ва маводу санадҳои рисоларо метавон дар таълифи асарҳои ҷамъбастӣ роҷеъ ба таърихи ҳалқи тоҷик, инчунин, барои хондани курсҳои лексионӣ ва курсҳои маҳсус аз фанҳои «Бостоншиносии давраи санг», «Бостоншиносии давраи биринҷ ва ибтидои асри оҳан», «Таърихнигории археологии Ҷумҳурии Тоҷикистон» ба таври васеъ истифода кард. Хулосаҳо ва тавсияҳои диссертатсия барои ҳалли бисёр масъалаҳои

калидии таърихи қадимтарин, қадим ва асрҳои миёнаи тоҷик ва Осиёи Марказӣ хеле муфид мебошанд.

Объекти таҳқиқоти рисола осори муҳаққиқони ватанӣ ва хориҷӣ, ҳисботи мавсими экспедитсияҳо, китобҳо, монографияҳо, рисолаҳои илмӣ, мақолаҳо, маҷмуаҳо ва маводи саҳроие маҳсуб меёбанд, ки дар асри XX ва ибтидои асри XXI ба таъриҳ ва археологияи Вилояти Муҳтори Кӯҳистони Бадаҳшон баҳшида шудаанд. Ин осор дар рисола баррасӣ ва бознигарӣ гардидаанд. Илова бар ин, маҳалли таҳқиқ ва муҳити зист бояд ҳамчун объект шинохта шаванд.

Мавзуи таҳқиқот муайян намудани дараҷаи таҳқиқи ёдгориҳои ВМҚБ ва таҳлили археологии онҳо ба ҳисоб меравад.

Саҳми шахсии довталаби дарёғти дараҷаи илмӣ. Саҳми шахсии муаллифи диссертатсия бо сатҳи навгонии илмии диссертационӣ, нуктаҳои илмӣ, ки ба ҳимоя пешниҳод мешаванд, мақолаҳои илмӣ, маърузаҳо дар семинарҳои назариявӣ ва конференсияҳои илмӣ-амалӣ, инчунин иштирок дар экспедитсияҳои бостоншиносӣ (корҳои саҳроӣ) тасдиқ карда мешавад. Ба ғайр аз ин, тарзи навишт, масъалагузорӣ ва услуби диссертатсия саҳми шахсии муаллифи диссертатсияро нишон медиҳад.

Мутобиқати диссертатсия бо шиносномаи ихтисоси илмӣ.

Диссертатсия дар мавзуи «Омӯзиши археологии Вилояти Муҳтори Кӯҳистони Бадаҳшони Ҷумҳурии Тоҷикистон (с.1946–2020)» барои дарёғти дараҷаи илмии номзади илмҳои таъриҳ ба шиносномаи ихтисосҳои Комисияи олии атtestатсияни назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз рӯи ихтисоси 07.00.06. - Бостоншиносӣ мутобиқат мекунад.

Нуктаҳои ба ҳимоя пешниҳодшаванд:

1. Объекти таҳқиқи диссертатсияи мазкур таҳлили амиқи таърихи омӯзиши археологияи Помир мебошад. Таҳқиқоти қаблӣ муайян намуд, ки археологияи Помир 4 марҳиларо дар бар мегирад: 1) аз охири асри XIX то соли 1946; 2) 1946–1956; 3) 1956–1991; 4) 1991–2020. Вале то имрӯз роҷеъ ба хусусиятҳои ин давраҳо таҳқиқоти алоҳида анҷом дода нашудааст;

2 Омӯзиш, ба низом даровардан ва ҷамъбаст намудани тамоми таълифоте, ки ба таърихи омӯзиши археологии Помир ва илмҳои ба он алоқаманд - геология, палеоэкология ва палеонтология даҳл доранд;

3. Инъикоси фаъолияти экспедитсияҳои сершумори бостоншиносӣ, ки ба ҷустуҷӯҳо ва кофтуковҳо дар Помир машғул буданд, имкон дод, ки ёдгориҳои нодири таъриҳӣ, ки арзиши баланди илмӣ доранд қашф шуда, барои дарки амиқи таърихи ҳалқи тоҷик шароити мусоидат фароҳам биёранд;

4. Муайян намудани нақши калидии ёдгориҳои Помир дар омӯзиши: а) давраи санги ноҳияҳои баландкӯҳи Осиёи Марказӣ, аз қабили Тён-Шон, Олой, Кунлун, Ҳимолой, Тибет ва Кӯҳистони Чину-Тибет; б) дар асоси таҳлили муқоисавии маводи этнографӣ бо маълумоти бостоншиносӣ таҳаввул ва ҳифзи расму одатҳо дар байни сокинони Бадаҳшон аз асри биринҷ то имрӯз нишон дода шудааст.

Дараҷаи эътимоднокии натиҷаҳо аз дақиқ будани маълумот, кофӣ будани ҳаҷми маводи таҳқиқотӣ, коркарди натиҷаҳои таҳқиқот ва ҳаҷми интишорот, гузаронидани таҳқиқоти диссертационӣ бармеояд. Ҳулоса ва тавсияҳо дар асоси таҳлили илмии натиҷаҳои таҳқиқоти назариявӣ ва таҷрибавӣ-саҳроӣ (корҳои ҳафриётӣ) пешниҳод карда шудаанд.

Тасвиб ва амалисозии натиҷаҳои диссертатсия. Нуктаҳои асосии таҳқиқот дар конфронсҳои ҷумҳуриявӣ ва байналхалқии илмӣ-назариявӣ ва амалӣ, аз ҷумла: конфронси байналхалқии илмӣ-амалӣ: «Петроглифҳои Помир ва масъалаи ҳифзу нигоҳдошти онҳо»-Конфронси илмӣ-назариявии байналмиллалӣ бахшида ба 28-солагии Истиқлоли давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон, 28-солагии Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва 22-солагии Ваҳдати миллӣ дар мавзуи «Ҷаҳонишавӣ ва гуфтугӯи тамаддунҳо дар замони муосир» (17–18 майи соли 2019, ш. Бохтар); Конфронсҳои ҷумҳуриявӣ дар мавзуи: «Саҳми В. А. Ранов дар омӯзиши ёдгориҳои моддии асри санги Помири Шарқӣ», - Конфронси илмӣ-назариявии ҷумҳуриявӣ дар мавзуи «Масоили мубрами манбаъшиносии муосир» (22 ноябри соли 2016, ш. Душанбе); «Қалъаи Ямчун ва Қаҳқаҳа макони тамошои сайёҳон», Конфронси ҷумҳуриявии илмию

назариявии «Мавқеъ ва нақши ёдгориҳои таърихӣ дар рушди сайёҳӣ ва ҳунарҳои мардумӣ» (12.12. соли 2018, ш. Душанбе); «Истеҳсоли маъдан дар замони Сомониён (дар мисоли конҳои нуқраи Помир)», Конфронси чумхурияйӣ дар мавзуи «Суннатҳои Сомониён ва таъсиргузории он дар фарҳангутамаддуни мардумони Осиёи Марказӣ ва Шарқи Наздик» (14 марта соли 2020, ш. Душанбе) ва дигар ҷамъомадҳои илмӣ-оммавӣ шунида шуданд.

Интишорот аз рӯи мавзуи диссертатсия. Аз рӯи мавзӯи диссертатсия 4 мақолаи илмӣ дар маҷаллаҳои тақризшавандай КОА назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва КОА Вазорати маориф ва илми Федератсияи Русия ва 8 мақола дар дигар нашрияҳои гуногун ба табъ расидаанд.

Иштирок дар корҳои саҳроӣ-бостоншиносӣ. Муаллиф дар экспедитсияҳои археологӣ дар ҳафриёти қалъаи Ямчун дар соли 2016, қалъаи Қаҳқаҳа (с. 2016) горҳо ва маъбади Вранг (с.2016) Карон (с. т2016-2022), ва дар дигар экспедитсияҳои археологӣ дар қалъаи Ҳисор (2014) Шаҳртеппай Фарҳор (с. 2014-2022), Саразм (с. 2019), шаҳраки Сайёди н. А. Ҷомӣ (с. 2021) ва Кангуртут (с. 2021) иштирок намуда, маводи ҷамъовардаро дар навиштани рисола васеъ истифода намудааст. Натиҷаи корҳои саҳроӣ дар маҷаллаҳои илмии дохил ва хориҷи кишвар низ нашр шудааст.

Соҳтор ва ҳаҷми диссертатсия. Диссертатсия аз муқаддима, феҳристи иҳтисораҳо, ду боб, шаш зербоб, хулоса, феҳристи адабиёти истифодашуда ва замима иборат аст.

БОБИ I
САМТХОИ АСОСИИ ОМӮЗИШИ ЁДГОРИХОИ
АРХЕОЛОГИИ ВМКБ ДАР СОЛХОИ 1946–2020

**1.1. Самтхой фаъолияти экспедитсия ва гурӯҳҳои археологӣ дар
замони Шӯравӣ дар ВМКБ солҳои 1946–1991**

Баъди Ҷанги Бузурги Ватаниӣ дар Иттиҳоди Шӯравӣ дар баробари инкишофи тамоми соҳаҳои ҳаёти иҷтимоӣ, илм низ рӯ ба тараққӣ ниҳод. Бо тақозои ҳаёти иҷтимоӣ дар арсаи илмҳои гуманитарӣ пешрафту тағйироти назаррасе ба вучуд омад. Дар ҳудуди Иттиҳоди Шуравӣ риштаи бостоншиносӣ, ки яке аз шоҳаҳои муҳимми илми таъриҳ ба шумор меравад, ба таври густарда ривоҷ ёфта, ҳафриётҳои археологӣ оғоз гардиданд. Ҷумҳурии Шӯравии Сотсиалистии Тоҷикистон низ аз ҷараёни фарогири кофтуковҳои археологӣ дар канор намонд. Соли 1946 ба Тоҷикистон экспедитсияҳои археологӣ фиристонда шуданд, ки яке аз онҳо Экспедитсияи Помир-Олой буд. Экспедитсияи мазкур аз тарафи шуъбай ленинградии Институти маданияти моддии АИ ИҶШС, филиали АИ ИҶШС, дар Қирғизистон ва Донишгоҳи Ленинград ташкил шуда буд¹. Роҳбарии экспедитсияро муҳаққики шинохтаи шӯравӣ А.Н.Бернштам ба уҳда дошт. Номбурда аз замони донишҷӯй ба омӯзиши ҳаёти қабилаҳои кӯчии Осиёи Миёна машғул шуда, таърихи Осиёи Миёнаро аз ҳазорсолаи II то.м. то асри XV милодӣ хуб омӯхта буд. Ӯ аз ибтидои солҳои 30-уми асри XX дар Осиёи Миёна фаъолияти илмии худро шурӯъ намуда, дар ноҳияҳои кӯчии Ҳафтруӯд, Тён-Шон, Помир, Фарғона ба таҳқиқот пардоҳт. Ҷустуҷӯ ва ҳафриёт дар самти омӯзиши қабилаҳои сакоӣ А.Н.Бернштамро ба он водор намуд, ки таҳқиқотро дар Олой ва Помир ба роҳ монад.

Соли 1946 А.Н.Бернштам ҳангоми ҳафриёти якчанд гӯристон дар Олой ашёи зиёде пайдо намуд. Мавқеи ҷойгиршаваи ҷуғрофӣ ва самти ҳаракати таърихии соҳибони гӯрҳо, яъне қабилаҳои сакоӣмантиқан

¹Бернштам, А.Н. Историко-археологические очерки Центрального Тянь-Шаня и Памиро-Алая [Текст] / А.Н. Бернштам. – М.-Л., 1952. – С.7.

тақозо мекард, ки А.Н.Бернштам равиши кори худро бо собиқаи таърихии зиндагии онҳо ҳамоҳанг сохта, ба Помир ворид гардад. А.Н.Бернштам ба ин маънӣ ишора намудаст: «... ман аз паси сакоиҳо омадам ва ба Помир расидам»¹. Ба ақидаи А.И.Тереножкин, маҳз А.Н.Бернштам аввалин касест, ки маданияти сакоиҳои Осиёи Миёнаро кашф намуда буд².

Ҳамин тавр, таҳқиқоти А.Н.Бернштам дар Помир аз соли 1946 оғоз гардида, тадриҷанто поёни умраш (соли 1956) давом меқунад. Ӯ дар ин муддат ёдгориҳои зиёди археологиро кашф ва дар бораи онҳо таҳқиқоту таълифоти чудогонае анҷом додааст.

Соли 1946 Экспедитсияи Помир-Олой аввал қисматҳои шимолии Помири Шарқиро таҳқиқ намуд ва ба хулоса омад, ки осори қабилаҳои сакоиро маҳз дар қисматҳои ҷанубии Помири Шарқӣ ҷустан лозим аст. Бинобар ин, соли 1947 Экспедитсияи Помир-Олой дар як худуди васеъ, аз Помири Шарқӣ то ноҳияҳои Помири Ғарбӣ: Ғунд, Шоҳдара, Вахон ва Ишкошим ҷустуҷӯи археологро ба роҳ монд. (**Расми № 1**) Пас аз анҷоми ҷустуҷӯи археологӣ, дар водии Пшарт ва ҳафриёти якчанд қӯргон дар даромадгоҳи дараи Пшарт ягон маводе ба даст наомад. Вале 18 км дурттар аз дараи Пшарт дар наздикии кӯҳи Гумбаздулоқ ҳалқаҳои урфиятии мудаввар ва росткунҷаи бо таҳтасангҳои калонҳаҷм ихоташуда пайдо гардидаанд.

Ҳамин тавр, дар водии Пшарт панҷ гӯристони иборат аз қӯргонҳои чудогона ва қурбонгоҳҳо, инчунин, дар Мурғоб то Санитан 6 гӯристон кашф гардида, ҳамчун ёдгории таъриҳӣ ба қайд гирифта шуданд. Тахминан дар масофаи 15 км дурттар аз Мурғоб дар ҳамвории ағбаи Ҷамантал як гори қадимапайдо гардида, ба қайд гирифта шуд. Инчунин, дар соҳилҳои дарёи Булункӯл, Яшикӯл ва дар резишгоҳи дарёи Харгӯшӣ

¹ Бернштам, А.Н. Саки Памира [Текст] / А.Н. Бернштам // Вестник древней истории. – М., 1956. – №1. – С. 121.; Бубнова, М.А. Археологическая карта Горно-Бадахшанской Автономной Области. Восточный Памир [Текст] / М.А. Бубнова. – Душанбе, 2015. – С.17.

² Горбунова, Н.Г. А.Н.Бернштам - исследователь древних культур Средней Азии [Текст] / Н.Г. Горбунов // Из истории и археологии древнего Тянь-Шаня. – Бишкек, 1995. – С.5.; Древние культуры Евразии [Текст]: Материалы международной научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения А.Н. Бернштама. – СПб: Инфо-ол, 2010. – С.18.

ва рӯди Помир якчанд қўрғон ва ҳалқаҳои урфиятӣ ёфт шуда, ҳафриёт гардидаанд. Илова бар ин, А.Н.Бернштам дар ағбаҳои Тагаркат ва Кўхтезак низ якчанд гўрҳои чудгонаро пайдо ва таҳқиқ кардааст.

Дар ин мавсум ба гурӯхи А.Н.Бернштам муяссар гардид, ки аз ёдгориҳои Помири Фарбӣ: қалъаҳои Фунд, Шоҳдара, Вахон ва Ишкошим дидан намояд. Номбурда аз рӯи мавқеи ҷойгиршавии қалъаҳо, дидбонгоҳҳо ва дигар истеҳкомҳои дифой ба чунин хулоса меояд, ки онҳо аз ҷониби мардуми бумӣ маҳз барои мудофиааз қабилаҳои кӯчӣ бунёд гардидаанд. Муҳаққиқ мушоҳида намудаст, ки силсилақалъаҳо дар дараҳои Вахон, Фунд ва Шоҳдара, ки Помири Фарбиро бо Помири Шарқӣ пайваст мекунанд, маҳсус барои гирифтани пеши роҳи қабилаҳои кӯчӣ сохта шудаанд. Ўз аз лиҳози ҷуғрофӣ дар як хатти дифой ҷойгиршавии қалъаҳои Қаҳқаҳа, (**Расми № 2, 3, 4, 5**) Ямчун, (**Расми № 6, 7, 8, 9**) Зулхумор, Исор (**Расми № 10**), Ратм (**Расми № 11**) ва қалъаҳои дар болооби Шоҳдара ва Фунд мавҷудбуدارо таҳқиқ карда, ба чунин натиҷа мерасад, ки ҳамаи онҳо барои ҳифзи зироаткорони бумии Помири Фарбӣ аз хатари ҳучуми ногаҳонии кӯчиён бунёд шудаанд¹.

Ҳамин тавр, барои Экспедитсияи Помир-Олой лозим омад, ки ин масъаларо, яъне қадом қабилаҳои кӯчӣ ба мардуми бумии Помир таҳдид мекарданд, ҳалу фасл намояд. Чунки маҳз таҳди迪 кӯчиён боиси бунёди истеҳкомҳои мустаҳками ҳимоявӣ гардида буд.

Барои ҳаллу фасли масъалаҳои зикргардида соли 1948 таҳти роҳбарии А.Н.Бернштам экспедитсия сеюми Помир-Олой бо ҳайати зер: (ходимони илмӣ ва коргарон) Л. Розина, А.Кибиров, Л.Маловиская, П.Кожемяко, К.Видик ва инчунин, донишҷӯёни донишгоҳи Ленинград: С.Сорокин, Г.Бабанская, Н.Куликова, О.Дворкина, Ю.Заднепровский, С.Кляшторний, М.Шеина, Н.Горбунова, Т.Вагнер, В.Котович, Ю.Баруздин, Б.Гамбург ва М.Макенчева ташкил карда шуд.

¹ Бернштам, А.Н. Историко-археологические очерки Центрального Тянь-Шаня и Памиро-Алая [Текст] / А.Н. Бернштам. – М.-Л., 1952. – С.8.

Самти асосии фаъолияти экспедитсия комилан ба ҷустуҷӯи осори қабилаҳои кӯчии Помири Шарқӣ равона гардида буд. Дар қисмати ҷанубии Помири Шарқӣ дар тарафи рости соҳили дарёи Помир якчанд гӯр пайдо шуд, ки ашёи гуногуни аз ин гӯрҳо ба дастомада бисёр масъалаҳои таърихи сакоиҳо ҳаллу фасл кард. Ба ақидаи А.Н.Бернштам, қашфи гӯристонҳои Помир имкон дод, ки баъзе ҷиҳатҳои монанду муштараки маданияти қабилаҳои кӯчии сарҳадди ҷанубу гарби минтақаи мазкур, ки бо қабилаҳои Тён-Шон, Ҳафтруӯд ва Олойи Ғарбӣ пайванди нажодӣ доранд, маълум гардад. Пас, саволе ба миён меояд, ки бо қадом сабабҳо қабилаҳои кӯчӣ маҳз ҳудуди ҷанубии Помири Шарқиро макони сукунати худ интихоб намудаанд? Албатта, дар ин ҷо роҳи воридшавӣ ба Помири Ғарбӣ мавҷуд аст ва қабилаҳои кӯчиву мардуми бумӣ бо якдигар тавассути ин роҳ робита барқарор мекарданд.

А.Н.Бернштам дар Помири Шарқӣ гӯристонҳои Оқбайт ва Тамдиро ҳафриёт намуда, онҳоро ба қабилаҳои сакоӣ нисбат медиҳад. Натиҷаи ҳафриёт нишон дод, ки дар ин ҷо се намуди гӯрҳо: ҳамвори сангфаршуда дар шакли кромлеҳа (плоская выкладка типа кромлеха), сангтӯда дар шакли мудаввар, (сплошная каменная насып, круглая в плане) ва гӯрхонаи сангии байзавӣ тухмшакл (овальная в плане каменная могила) дида мешаванд¹. Ҳалқаҳои гирд ва росткунча, ба ақидаи А.Н. Бернштам, эътиқоду урфи одамони дағнишударо нишон медиҳанд. Номбурда зимни ҳафриёт соҳтори гӯрҳои Помири Шарқиро таҳлил карда, онҳоро бо дигар қӯргонҳои сакоиҳои Осиёи Миёна қиёс менамояд.

А.Н. Бернштам дар баробари қашфи гӯристони қабилаҳои сакоӣ дар Помири Шарқӣ, инчунин, дар Помири Ғарбӣ ҳам ҷандин ёдгориҳои археологиро ошкор намуд. Ҷӣ тавре ки дар боло қайд гардид, дар бораи қалъаҳо ва дигар ёдгориҳои археологии Помир пеш аз Инқилоби Октябр (1917) ва баъд аз он олимон ва сайёҳони хориҷӣ маълумот дода буданд.

¹ Бернштам, А.Н. Историко-археологические очерки Центрального Тянь-Шаня и Памиро-Алая [Текст] / А.Н. Бернштам. – М.-Л., 1952. – С.279.

Аммо дар самти омӯзиши археологии қалъаҳо ба ғайр аз А.Стейн дигар ягон муҳаққиқ ба таври ҷиддӣ машғул нагардида буд.

Экспедитсияи Помир-Олой дар бораи иқлими, ҷуғрофиё ва аҳаммияти таърихии қалъаҳову дигар ёдгориҳо маълумот дода, онҳоро мувоғиқи талаботи илми бостоншиносӣ мавриди таҳқиқ қарор дод. Муҳаққиқ натиҷаи ҷустуҷӯ ва ковишҳои бостоншиносии худро дар нахустин мақолаи хеш – «Омӯзиши археологии Помир ва Олой дар соли 1947»¹ нашр кардааст.

А.Н.Бернштам дар аввалин экспедитсияи худ ба Помири Ғарбӣ вазифа ва аҳаммияти қалъаҳои ин минтақарро муайян карда, дар бораи қалъаҳои Вахон, аз ҷумла қалъаи Ратм (дар соҳили дарёи Помир назди резишгоҳи он бо Вахондарё) навиштааст, ки таҳдид на аз қисмати Вахондарё, балки аз тарафи дарёи Помир вуҷуд дошт. Бинобар ин, ҳатарҳо боиси бунёди қалъаи Ратм дар ин баҳш гардидааст. Ба ақидаи ў, қалъаи Ратм ва дигар қалъаҳои Помир ба хотири пешгирий аз ҳуҷуми эҳтимолии кӯчиён аз тарафи Тахористон, Боҳтар, Ҳинд ва Эрон бунёд гардидаанд. Ҳамин тавр, муҳаққиқ дар натиҷаи омӯзиши қалъаи Ратм ба ҳулоса меояд, ки маҳз дар асоси таҳлил ва таҳқиқи ҳусусиятҳои ин қалъа метавон мақсади бунёди дигар қалъаҳо ва истеҳкомҳои дифоии Помирро муайян намуд. Инчунин, қалъаҳои водии Шоҳдара: Ҷавшангоз, Чакарқалъа, (**Расми № 12**) Бутенектик, Ҷараҷан, Бобоабдол, Роштқалъа (**Расми № 13**), Даշтқалъа (**Расми № 14**), Хинвадор (**Расми № 15**), Синдефқалъа (**Расми № 16**), Бойқалъа (**Расми № 17**), Девлоҳқалъа (**Расми № 18**), Шошбулад I-II (**Расми № 19, 20**) Ҷирӯҷқалъа (**Расми № 21**) Майсара (**Расми № 22**) ва қалъаҳои водии Фунд: Ванқалъа, Имомхона (**Расми № 23**), Чарсем (**Расми № 24**), Ривак (**Расми № 25**) маҳсус барои ҳифз ва назорати роҳ аз таҳдиди кӯчиёни шарқӣ (сакоиҳо) сохта шудаанд. Илова бар ин, қўргонҳои пайдогардида низ аз он гувоҳӣ

¹ Бернштам, А.Н. Памир и Алай в свете археологических работ 1947 г. [Текст] / А.Н. Бернштам // Ученые записки Ленинградского Государственного ордена Ленина университета. – Л., 1952. – Вып.19. – С.43-48.

медиҳанд, ки қабилаҳои кӯчӣ аз ин қисмат ба Помири Фарбӣ ворид мешуданд¹.

Аз соҳти меъмории баъзе қалъаҳо, аз чумла қалъаҳои Фунд, Шоҳдара ва Вахон маълум мегардад, ки онҳо дар давраҳои баъдӣ якчанд марҳилаи бозсозиву таъмиру тармимро аз сар гузарондаанд. А.Н.Бернштам пеш аз ҳама дар асаоси сафолҳои аз қалъаҳо пайдогардида санаи бунёди онҳоро муайян намуд. Мавсуф сафолҳороба се давра: Юнону Боҳтар, Кӯшониён ва Ҳайтолиён ҷудо намуд, ки санаи пайдоиши онҳо ба асрҳои III то.м. ва VI-VII милодӣ рост меояд². Ба ақидаи Г.Майтдинова, бештари қалъаҳои Помир, ки дар аҳди Кӯшониён барои ҳифзи сарҳад истифода мешуданд, дар замони Ҳайтолиён ба истеҳкомҳои мудофиавии ҳокимони маҳаллии Кирпанд табдил ёфтанд³.

Ба ақидаи А.Н.Бернштам қалъаҳои Помираз ҷиҳати хусусиятҳои меъмории худ ба ҳам шабоҳат доранд, аммо аз лиҳози мавқеи ҷойгиршавӣ ҳамрангии онҳо камтар ба назар мерасад. Дар натиҷаи омӯзиши ҷанбаҳои гуногуни қалъаҳо, тафовути иншооти истеҳкомии Фунду Шоҳдара бо соҳтмонҳои ҳамгуни онҳо дар водии Вахон ба хубӣ мушоҳида мешавад. Фарқиятҳои асосии онҳо дар ин аст, ки қалъаҳои Вахон дар роҳи корвонгузар бунёд шудаанд. Инчунин, аз нигоҳи А.Н.Бернштам, водии Вахон, ки дар асоси сарчашмаҳои чинӣ то асри VIII милодӣ яке аз марказҳои асосии тиҷоратӣ ва сиёсӣ будааст, дар ҳаёти сиёсӣ ва иқтисодии дигар манотики Помир ва ноҳияҳои ҳамҷавори он нақши калидӣ мебозид.

А.Н.Бернштам дар асари «Очерки таърихию археологии Тён-Шони Марказӣ ва Помиру Олой» ва дигар ҳисботи илмии худ ба таври

¹ Бернштам, А.Н. Историко-археологические очерки Центрального Тянь-Шаня и Памиро-Алая [Текст] / А.Н. Бернштам. – М.-Л., 1952. – С.48.; Бубнова, М.А. Верхний Тохаристан [Текст] / М.А. Бубнова // Археология. Средняя Азия и Дальний Восток в эпоху средневековья. Средняя Азия в Раннем средневековье. – М.: Наука, 1999. – С.146-147.; Бубнова, М.А. Археологическая карта Таджикистана Горно-Бадахшанская автономная область. Западный Памир (памятники II тыс. до н. э. XIX в.) [Текст] / М.А. Бубнова. – Душанбе: Дониш, 1997. – С.24.

² Бернштам, А.Н. Историко-археологические очерки Центрального Тянь-Шаня и Памиро-Алая [Текст] / А.Н. Бернштам. – М.-Л., 1952. – С.281.

³ Майтдинова, Г. Государство Кирпанд – империя в Срединной Азии [Текст] / Г. Майтдинова. – Душанбе, 2011. – С.187.

мукаммал дар бораи қалъаҳои Вахон: Ратм, Исор, Даршай, Зулхумор, Ямчун, Қаҳқаҳа ва ғайраҳо маълумот додааст. Экспедитсияи Помир-Олой бори аввал нақшай қалъаҳо, майдони умумии онҳо, шумораи бурҷҳои тирандозӣ, намуди бурҷҳо, андозаи девор ва роҳравҳои тирандозӣ, андозаи хиштҳо, намуди сафолҳо ва ғайраҳоро мувофиқ бо талаботи археологӣ таҳқиқ менамояд. А.Н.Бернштам нахустин бор дар таҷрибаи археологии худ хусусиятҳои хосси ду қалъаи калони Помир-Ямчун ва Қаҳқаҳаро муайян намуд. Аз рӯйи маълумоти ӯ ошкор гардида, ки қалъаи Ямчун аз рӯи соҳти меъмории худ бештар хусусиятҳои соҳтмонии истеҳкомҳои дифоии осиёимиёнагиро доро мебошад.

Дар ҳисоботи А.Н.Бернштам якчанд расми қалъаҳои Ямчун ва Қаҳқаҳаро дида метавонем, ки дар онҳо бурҷҳо, деворҳо, тиркашҳо ва дигар баҳшҳои қалъаҳо аксбародорӣ шудаанд, ки мутаассифона, дар давраҳои баъдӣ баъзе аз қисматҳои ин биноҳо, аз чумла девори ҳимоявӣ ва бурҷҳои тирандозии Қаҳқаҳа, хароб гардида, аз байн рафтаанд.

А.Н.Бернштам соли 1948 дар Помири Шарқӣ бо мақсади муайян кардани гӯристони қабилаҳои сакоӣ ҳафриёт гузаронд. Дар натиҷаи ҳафриёти гӯристонҳои Ичкилиқ, Харгӯшӣ, Помир (Тамдӣ), Оқбайт, «Санги оҳак», Тугурак Баман ва Пшарт маълум гардида, ки аз 8 гӯри дар Ичкилиқ мавриди таҳқиқи қарордошта 2-тои он шакли бо санг иҳоташуда ва 6-тояш намуди бо сангтӯда пӯшондашуда доранд. Гӯрхонаҳои Харгӯшӣ аз 9 қӯргон иборат буданд. Дар наздикии онҳо якчанд сангнигора пайдо қарда ва ба қайд гирифта шуданд.

Ҳамин тавр, дар гӯристони Помир I (Тамдӣ) 16 қӯргон ва ҳалқаҳои мудаввар ёфт шуданд. Инчунин ашёи зиёде, ки тибқи эътиқоду боварҳои бостонӣ барои мурдагон мегузоштанд, ба даст омад. Пас, маълум гардида, ки қӯргонҳо то замони ҳафриёт горат нашуда буданд. Дар гирду атрофи қӯргонҳо тасвирҳои рӯисангӣ, мисли тасвири бузи кӯҳӣ ва саг пайдо шуданд. А.Н.Бернштам собиқаи ин тасвирҳоро ба замони сакоихо

нисбат додааст¹. Илова бар ин, дар гӯристони Оқбайт 27 қўргон ба қайд гирифта шуда, 2-тои он комилан ҳафриёт гардиданд. (**Расми № 26, 27**) Дар қабристони «Санги оҳак» ду ҳалқаи урфиятии росткунча таҳқиқ гардиданд, ки дар яке аз онҳо устухонпораҳо ва осори оташдон ёфт шуданд. Дар Тугурак Баман ва Пшарт аз 5 қўргони кашфшуда танҳо 1-тояш комилан ҳафриёт гардид.

Қобили зикр аст, ки А.Н.Бернштам дар ҳамкорӣ бо олимон В.В.Гинзбург (симошинос), Г.Г.Лемллейн, В.А.Петрова ва В.Е.Гарута (палеозоолог) дар натиҷаи ҳафриёти гӯристонҳои дар боло зикргардида маводи бадастомадаро таҳлил ва баррасӣ намуда, дар асоси ин таҳқиқот тавонист, ки одатҳои гӯронидан, силоҳ, асбобу анҷоми рӯзгор, маснуоти зинатӣ ва дигар осори қабилаҳои сакоии Помири Шарқиро ба таври муфассал таҳлил ва санагузорӣ қунад. Ў маводи археологии Помирро бо бозёфтҳои ноҳияҳои дигар қиёс намуда, пайдоиш ва инкишофи маданияти бошандагони Помирро муайян намуд. Соли 1952 А.Н.Бернштам зимни ҳафриёти қўргонҳои Оқбайт, Тоҳтамиш ва Пшарт бозёфтҳои ҷолиберо ба даст овард, ки дар омӯзиши таърихи қабилаҳои сакоӣ маълумоти арзишмандба шумор мераванд.

Охирин сафари А.Н.Бернштам ба Помир дар соли 1956 сурат гирифт. Мақсади асосии ин экспедитсия тартиб додани харитаи археологӣ ва даврабандии таърихии ин минтақаи баландкӯҳ буд. Дар ин экспедитсия бори аввал В.А.Ранов барои омӯзиши давраи санги Помир сафарбар шуда буд. Экспедитсия дар ин мавсум дар гӯристони Оқбайт 22 қўргонро комилан ҳафриёт намуд.

Бояд қайд намуд, ки дар соли 1956 А.Н.Бернштам аз Помири Шарқӣ ба Помири Ғарбӣ ва аз он ҷо ба воситаи роҳи Дарвоз ба Сталинобод (ҳоло Душанбе) сафар намуд. Илова бар ин, ў дар соҳилҳои Рангқӯл ва Шорқӯл ҷустуҷӯи археологӣ гузаронда, якчанд қўргонро дар қисмати ҷанубу-гарбии Рангқӯл ва қўргонҳои чудогонаро дар роҳи Саритош ба

¹ Бернштам, А.Н. Историко-археологические очерки Центрального Тянь-Шаня и Памиро-Алая [Текст] / А.Н. Бернштам. – М.-Л., 1952. – С.288.

қайд гирифт. Азбаски мақсади асосии гурӯҳи археологии соли 1956 танҳо аз омӯзиши қўргонҳои Оқбайт иборат буд, дар ҷараёни ҳафриёт хусусиятҳои хосси гўристонҳои макони мазкур муайян карда шуданд¹.

А.Н.Бернштам барои таҳқиқи минбаъдаи Помир нақшаҳои зиёд дошт, аммо баъди бозгашт ба Ленинград 16 декабря соли 1956 вафот мекунад. Ҳисоботи мавсими соли 1956 аз ҷониби шогирдони ў Г.Г.Бабанская ва Ю.А.Заднепровский нашр карда шуданд².

Бояд қайд намуд, ки бо роҳбарии бостоншинос А.Н. Бернштам Экспедитсияи Помир-Олой дар муддати кўтоҳ тавонист дар яке аз баландтарин манотиқи ҷаҳон осори зиндагии одамони қадимро қашф кунад. То таҳқиқоти А.Н.Бернштам ягон бостоншинос дар бораи мавҷудияти осори бостонӣ дар чунин баландӣ ҳатто гумон ҳам намекард. Муҳаққиқи мазкур ин қолаби фикриро шикаста, ба ҷаҳониён собит намуд, ки Помир ҳамчун яке аз минтақаҳои бостонӣ дар таърих ва тамаддуни Осиёи Марказӣ нақши муҳимме дорад.

Дар соли 1951 дар ҳаёти илмии Ҷумҳурии Тоҷикистон тағйироти куллӣ ба вуҷуд омад. Дар ин сол Академияи илмҳои ҶШСТ таъсис дода шуд, ки он дар омӯзиши минбаъдаи таърихи кишвар саҳми босазо гузошт. Мувофиқи қарори Шӯрои Вазирони ҶШС Тоҷикистон аз 8-уми марта соли 1951 ва Қарори Президиуми АИ ҷумҳурӣ аз 13-уми июни соли 1951 Институти таърих, археология ва этнография таъсис ёфта, роҳбарии онро то соли 1958 олим ва шарқшиноси варзида А.А.Семёнов ба уҳда гирифт. Институти мазкур тавонист дар муддати кўтоҳ дар омӯзиши осори бостонии кишвар саҳми босазое гузорад. Мувофиқи Қарори Вазирони ҶШС Тоҷикистон аз санаи 23 декабря 1960 (бо рақами 526) институт ба номи Аҳмади Доңиш номгузорӣ шуда, академик, З.Ш.Раҷабов роҳбари он интихоб гардид. Баъдан дар Институти таърих,

¹ Бабанская, Г.Г., Заднепровский, Ю.А. Археологические исследования А.Н. Бернштама на Памире в 1956 год [Текст] / Г.Г. Бабанская, Ю.А. Заднепровский // Археологические работы в Таджикистане. – Сталинобод, 1956. – Вып.4. – С.59-60.

² Литвинский, Б.А. Древние кочевники «Крыши Мира» [Текст] / Б.А. Литвинский. – М.: Наука, 1972. – С.3; Заднепровский, Ю.А. Александр Натаевич Бернштам [Текст] / Ю.А. Заднепровский // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. – М., 1960. – Вып.80. – С.7.

сектори бостоншиносӣ таъсис дода шуд ва А.А.Семёнов Б.А.Литвинский ва ҳамсараш сиккашинос Е.А.Давидовичро аз Тошканд ба Душанбе даъват меқунад. Маҳз бо қӯшиши бевоситаи Б.А.Литвинский сектори археология дар аввалин солҳои таъсисёбии худ ба кашфи ёдгориҳои бостоншиносии Тоҷикистон оғоз кард.

Дар баробари омӯзиши дигар минтаҳаҳои Тоҷикистон, соли 1956 бо роҳбарии В.А.Ранов ба Помир аввалин дастаи бостоншиносон аз Институти таърих, археология ва мардумшиносӣ сафарбар карда шуд. Ин даста дар ҳайати Экспедитсияи бостоншиносии Помир-Олой бо роҳбарии А.Н.Бернштам фаъолият намуда буд. В.А. Ранов ҳамроҳ бо А.Н.Бернштам ба воситаи роҳи Ленинобод-Ош-Мурғоб ҳаракат намуда, дар Помири Шарқӣ ба омӯзиши ёдгориҳои бостоншиносӣ оғоз меқунад. Ў соли 1956 дар водии Маркансу аввалин олоти давраи асри санги Помирро пайдо менамояд. Номбурда тадриҷан аз атрофи кӯли Зоркӯл, ағбаи Ҷамантал, Мурғоб ва маскани Қаратумшуқи назди водии Тоҳтамиш якчанд бозёфти давраи асри сангро ба даст меоварад¹. Илова бар ин, В.А.Ранов дар ағбаи Қизиларт, водии Маркансу макони коркарди олотҳои сангиро ошкор намуда, дар натиҷаи таҳқиқи мавзеъҳои водии Мурғоб дар наздикии озмоишгоҳи биологии Чечекте дар тарафи чапи дарёи Оқбайтал якчанд бозёфтҳои давраи сангро кашф меқунад. Муҳаққиқ барои муайян намудани санаи онҳо бо академик А.П.Окладников машварат карда, ба натиҷа мерасанд, ки бозёфтҳо бештар ба олотҳои давраи неолити Муғулистон шабоҳат доранд². Аммо В.А. Ранов барои дақиқ намудани вижагиҳои маконии бозёфтҳо таъкид менамояд, ки асри санги Помир бештар хусусияти осиёимиёнагиро доро мебошад.

Экспедитсияи Помир-Олай, ки дар соли 1956 бо роҳбарии А.Н.Бернштам анҷом дода шуд, дар асоси маводи бостоншиносӣ муайян

¹Ранов, В.А. Археологические изучения Памира (1946-1984) [Текст] / В.А. Ранов // Очерки по истории советского Бадахшана. – 2-е изд. – Душанбе: Дониш, 1985. – С.388.

² Ранов, В.А. Результаты разведок каменного века в 1956 г. (В урочище Шор - Куль и Восточном Памире) [Текст] / В.А. Ранов // Археологические работы в Таджикистане. – Сталинабад, 1959. – Вып.4. – С.36.

намуд, ки Помир биёбони холии археологӣ набуда, дар ин чо ёдгориҳои зиёде маҳфузанд. Бинобар ин, омӯзиш ва ҳалли масъалаҳои таърихии ин минтақа барои посух гуфтан ба баъзе пурсишҳои илмии таърихи ҳалқи тоҷик ва дигар ҳалқҳои Осиёи Миёна мусоидат меқунанд. В.А.Ранов соли 1956 аз натиҷаи фаъолияти бостоншиносии худ дар ҷаласаи бостоншиносон ва мардумшиносони Осиёи Миёна маъруза намуда, аз мавҷудияти осори асри санг дар водии баланкӯҳи Помир ҳабар медиҳад. Иттилооти ироакардаи В. А. Ранов дар байни бостоншиносон ҳангома эҷод кард. Дар воқеъ, ин ҳақиқат муаммогуна ба назар мерасад, ки чӣтавр инсоният дар асри санг дар баландии 4 ҳазор метр аз сатҳи баҳр сукунат карда, аз худ осореро ба мерос гузоштааст.

Зикри ин нукта муҳим аст, ки омӯзиши асри санги Помири Шарқӣ маҳз бо тавсияи А.Н.Бернштам оғоз меёбад. Ӯ дар аввалини сафари худ ба ҷунин ҳулоса омада буд, ки замони маскуншавии одамон дар Помир на ба давраи ихтирои нақлиёти дучарҳа рост меояд, балки аз он ҳам таърихи қадимтар дорад¹.

Соли 1957 дастаи В.А.Ранов таҳқиқоти археологии худро аз соҳили Яшикӯл, водии Истиқ, мавзеъҳои Чештеппа ва Ҷартигумбази назди Зоркӯл оғоз меқунанд. Даста дар соҳили чапи дарёи Оқсу: аз Тоҳтамиш то Мурғоб ва инчунин соҳили шимолии Қаракӯл ва қад-қади шоҳоби рости Маркансу дарёчаи Үйсу ба ҷустуҷӯ (разведка) мепардозад². Дастаи В.А.Ранов дар натиҷаи ҷустуҷӯи бостоншиносӣ маскан ва қароргоҳҳои нави давраи сангро қашф меқунад.

Дар ин ҷустуҷӯ 23 нуқтаи давраи санг дар Помири Шарқӣ қашф гардид. В.А.Ранов дар соли 1956 сесад олоти давраи асри сангро дар Помири Шарқӣ пайдо намуд ва дар соли 1957 шумораи ин бозёфтҳо аз нуқтаҳои гуногун ба 3 ҳазор адад расид. Бояд ёддовар шуд, ки

¹ Бернштам, А.Н. Историко-археологические очерки Центрального Тянь-Шаня и Памиро-Алая [Текст] / А.Н. Бернштам. – М.-Л., 1952. – С.7.

² Бубнова, М.А. Археологическая карта Горно-Бадахшанской Автономной Области. Восточный Памир [Текст] / М.А. Бубнова. – Душанбе, 2015. – С.22.

дастоварди аз ҳама муҳимми мавсими соли 1957 қашфи бошишгоҳи Ошхона ба шумор меравад.

Дар мавсими соли 1958 дар баробари Институти таърих муассисаҳои дигари илмӣ, монанди Институти таърих ва маданияти моддии Академияи илмҳои ИҶШС ва Эрмитажи давлатӣ барои омӯзиши ёдгориҳои моддии кишвар, экспедитсия ва дастаҳои бостоншиносии худро ташкил мекунанд. Соли 1958 аз тарафи ин муассисаҳо дар Тоҷикистон 7 даста ташкил ёфта, барои омӯзиши ёдгориҳои бостоншиносӣ ба шаҳру ноҳияҳои кишвар сафарбар карда мешаванд. Дар ин мавсум бо роҳбарии В.А.Ранов як дастаи бостоншиносӣ дар ҳайати М.П.Винокурова, О.В.Головин, А.Д.Хайтун ва Н.Ш. Губайдулин ба мақсади ҳафриёти бошишгоҳи Ошхона ба Помир фиристода мешаванд.

Бояд қайд намуд, ки дар мавсими соли 1958 дар Помири Шарқӣ бо роҳбарии К.В.Станкович Экспедитсияи Академияи илмҳои ИҶШС фаъолият мекард. Ин экспедитсия ба омӯзиши горҳо ва нимгорҳо дар худудҳои ҷанубу шарқии водии Мурғоб машғул буд¹.

Дар натиҷаи ҳафриёти бошишгоҳи Ошхона солҳои 1957–1958 зиёда аз 7 ҳазор бозёфти рӯизамини (подёмный) ба даст омаданд. Пайдо гардидани шумораи зиёди олоти меҳнати давраи асри санг аз он гувоҳӣ медиҳад, ки Ошхона ҳамчун бошишгоҳи дарозмуддати шикорчиён истифода мешудаст. Яке аз ҳусусиятҳои асосии бозёфтҳои давраи санги Ошхона дар он буд, ки олот ва силоҳҳои он на аз санги оддӣ, балки аз шишасанг (кварцит) тайёр шудаанд. Аммо шакл ва тарзи абзорҳои Ошхона аз дигар маскану бошишгоҳҳои Помири Шарқӣ кам тафовут доштанд². Аз ҳафриёти дар Ошхона анҷомдодашуда парахаҳо (отщеп) ва пластинаҳои зиёде ёфт шуданд. Танҳо дар ду майдони ҳафриётӣ 3800 пластинаҳо, аз ҷумла дар наздикии майдонҳои иқоматӣ пластинаҳои кордмонанд пайдо гардидаанд. Инчунин, нуклеусҳои зиёд низ ба даст

¹ Ранов, В.А. Изучение памятников каменного века на Восточном Памире в 1958 г. [Текст] / В.А. Ранов // Археологические работы в Таджикистане (1958 год). – Сталинонбод, 1961. – Вып.6. – С.19.

² Ранов, В.А. Археологи на «Крыше мира» [Текст] / В.А. Ранов. – Душанбе: Ирфон, 1967. – С.83.

омаданд, ки аз рӯи шакли худ ба нуклеусҳои призматикӣ, доирашакл ва ғӯламонанд дохил мешаванд. Дар мавсими соли 1958 Ошхона ба ду майдони ҳафриётӣ чудо шуда, майдони якум 563 метр ва майдони дувум 314 метри мурабаъро ташкил медод¹. Дар майдони якум ду гумона ба андозаи 10x10 канда шуданд ва аз майдони дувум зиёда аз 4000 абзори кории одамони давраи мезолит ба даст омад.

Ҳамин тавр, дар натиҷаи ба даст омадани шумораи зиёди олоти меҳнат ва абзор В.А.Ранов ба хулоса омад, ки бошишгоҳи Ошхона хусусияти хосси худро дошта, дар он нишонаҳои давраи мезолитии Осиёи Шарқӣ мушоҳида мешаванд.

Илова бар ҳафриёти бошишгоҳи Ошхона, соли 1958 В.А.Ранов дар соҳили дарёчай Кокуйбелсу, маскангоҳи Чечекте, Пшарти Шарқӣ, дар соҳили дарёи Оқсу, бошишгоҳи Қаратумшуқ II ва Қуртексой ҷустуҷӯҳои чудогона гузаронидааст.

Бояд гуфт, ки яке аз бозёфтҳои арзишманди бостоншиносии соли 1958 қашфи тасвирҳои рӯисангии Гори Шахта ба шумор мераванд. Дастан бостоншиносии В.А.Ранов 8 ғор, нимғора ва мағораро қашф намуда, мавриди омӯзиш қарор дод. Дар 6 гори Помири Шарқӣ бозёфтҳои бостоншиносӣ ба даст наомаданд, аммо аз рӯи боқимондаҳои устухон ва хокистар маълум гардид, ки дар ин горҳо одамон ба тарзи мавсими маскун будаанд. Аз ҳама ёдгории нодир қалпи Шахта мебошад, ки дар масофаи 40 км дурттар дар тарафи ҷанубу гарбии шаҳраки Мурғоб дар баландии 4200 метр аз сатҳи баҳр ҷойгир шудааст. Даромадгоҳи ғор кушода ва дохили он хушк мебошад. Дари он рӯ ба тарафи офтоббаро, яъне ба шарқ дорад. Паҳнои ғор дар даромадгоҳ 7,5 метр ва умқаш 6 метр буда, он дар натиҷаи тарқишҳои тектоникий ба вуҷуд омадааст. **(Расми № 28)** Дар қалп ҳамагӣ 7 расм мавҷуд аст, ки 4-тои он каму беш то замони мо боқӣ мондаанд. Ҳамаи онҳо бо ранги табии сурҳои кашида шудаанд. **(Расми № 29)** Калимаи «Шахта», «Шах» «Шух» дар забонҳои

¹ Ранов, В.А. Изучение памятников каменного века на Восточном Памире в 1958 г. [Текст] / В.А. Ранов // Археологические работы в Таджикистане (1958 год). – Сталинобод, 1961. – Вып.6. – С.24.

ҳозираи шугнонӣ, вахонӣ ва лаҳҷаи дарвозии забони тоҷикӣ маънои санги калон ё кӯҳи сангинро ифода менамояд.

Дар бораи тасвирҳои калпи Шахта дар асару мақолаҳои В.А.Ранов ва дигар олимон маълумоти зиёд дода шудааст. Омӯзиши сангнигораҳои Помир комилан ба фаъолияти бостоншиносии В. А. Ранов вобаста буд. Мавсүф дар бораи тасвирҳои рӯисангии Помир, ба хусус гори Шахта, якчанд мақолаи илмӣ нашр намудааст. Хушбахтона, соли 2016 асари В.А.Ранов аз тарафи кормандони Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи А.Дониш, Г. Р. Каримова ва Т.Хучагелдиев бо номи «Бегущие по скалам. Наскальные рисунки Памира» нашр шуд. Ин асар натиҷаи фаъолияти чандинсолаи В.А.Рановро дар заминаи омӯзиши петроглифҳои Помир фаро гирифта, дар он перомуни даҳҳо мавзеъи дорои петроглифҳои қадимӣ маълумоти илмӣ мавҷуд аст.

Бояд зикр намуд, ки ҳудуди Помир нисбат ба дигар ноҳияҳои Тоҷикистон аз ҷиҳати миқдори тасвироти рӯисангӣ ё петроглифҳо, ки дорои хусусияти фарқунандаи ҳуд мебошанд, бой аст. То имрӯз дар Осиёи Миёна ҷандин сангнигораҳо қашф ва омӯхта шудаанд. Сангнигораҳои гори Шахта қадимтарини онҳо буда, ба давраи санг мансубанд. Ин сангнигораҳо дар сатҳи девори ҷанубии нимгора дар баландии 1,6 – 2 метр аз сатҳи фарш бо рангҳои табии сурх тасвир шудаанд. Расмҳо саҳнаи шикори одамеро бо ниқоби шутурмурғ ба сайди ҳуки вахшӣ, хирс ва ҳашғов (қутос) машғул аст, ифода мекунанд. Тасвири ҳашғов, ки дар баданаш ду найза ва пеши рӯяш сурати тиру камон қашида шудааст, маҳсули эҷоди бунёдии як инсони шикориро ба ёд меорад. Инчунин, дар бадани дигар ҳайвонот ҳам, тасвири найза мушоҳида мешавад. Андозаи тасвирҳо 85 см буда, бо баъзе нишонаҳо ба осори давраи палеолит низ шабоҳат доранд. Аммо В.А.Ранов онҳоро ба давраи мезолит ва ба маданияти Маркансу мансуб медонад. Яке аз хусусияти қадимӣ будани мусаввараҳои гори Шахта бо ранг тасвир шудани онҳо мебошад. Хусусияти дигар, манзарае, ки дар расмҳо тасвир шудааст, дар дигар ноҳияҳои Осиёи Миёна дида намешавад. Бинобар ин,

В.А.Ранов бо истифода аз тамоми усулҳои санагузорӣ сангнигораҳои гори Шахтаро ба ҳазорсолаҳои VIII-V то.м. мансуб донистааст¹. Экспедитсияи археологии Новосибирск дар соли 2019 саҳнаи шикори калпи Шахтаро ба ҳазораи XIII то .м. нисбат медиҳанд.

Петроглифҳо аввалин намунаҳои санъати тасвирӣ буда, аз рӯйи онҳо хусусиятҳои ҳаёти моддӣ ва маънавии одамони ҷомеаи ибтидой, аз ҷумла эътиқодонҳо, муайян карда мешаванд. Дар робита ба ин, В. А. Ранов манзараи шикори дар сангнигораҳои калпи Шахта тасвиршударо тотемизм меҳисобад². То имрӯз дар Помир ҳазорҳо тасвироти бузи кӯҳӣ қашф шудаанд, ки ҳоло дар баъзе ноҳияҳои дурдасти Помир дар оstonи хонаҳо, маконҳои муқаддас, аз ҷумла мазорҳо ва гайра шоҳи бузи кӯҳӣ гузошта мешавад. Албатта, мавҷудияти ин анъана бесабаб нест, зоро ин тасвир яке аз нишонаҳои тотема ва муқаддас будани бузи кӯҳиро дар тасаввуроти ориёихо нишон медиҳад. Агарчи семантикаи тасвирҳои гори Шахта то имрӯз комилан маълум нагардидааст, ба фикри мо, онҳо низ тасаввурот ва эътиқодоти одамони мезолити Помири Шарқиро ифода менамоянд. Бо ин ки ин тасвирҳои арзиши баланди таъриҳӣ доранд, то ҳол аз тарафи Вазорати фарҳанг бобати ҳифзи онҳо ягон ҷораҷӯӣ нашудааст. Танҳо дар соли 2007 тавассути лоиҳа бо ТОО «СА Минералс» – Ҷумҳурии Қазоқистон ҷиҳати ҳифзи петроглифҳои Мурғоб шартнома баста шуд³. Аммо натиҷаи кори ин лоиҳа маълум нест, ки то чӣ андоза метавонад петроглифҳои гори Шахтаро ҳифз намояд.

Ба гайр аз калпи Шахта, дар наздикии мавзеи Найзатош ҳам расмҳои бо рангҳои сурҳ тасвиршуда пайдо гардидаанд, ки дар онҳо нақшҳои оҳуи сибирӣ, одам бо ашёи номаълум ва дигар расмҳо қашида шудаанд.

¹ Ранов, В.А. Бегущие по скалам наскальные рисунки Памира [Текст] / В.А. Ранов. – Душанбе: Дониш, 2010. – 376 с.

²Ранов, В.А. Изучение памятников каменного века на Восточном Памире в 1958 г. [Текст] / В.А. Ранов // Археологические работы в Таджикистане (1958 год). – Сталинобод, 1961. – Вып.6. – С.32.

³Ранов, В.А. Изучение памятников каменного века на Восточном Памире в 1958 г. [Текст] / В.А. Ранов // Археологические работы в Таджикистане (1958 год). – Сталинобод, 1961. – Вып.6. – С.19-35.

Соли 1958 дар Помири Шарқӣ дастаи дигари бостоншиносон бо роҳбарии Б.А.Литвинский ба фаъолият оғоз намуд. Маҳз бо ташаббуси Б.А.Литвинский дастаи бостоншиносии Помир дар ҳайати Экспедитсияи археологии Тоҷикистон таъсис дода шуд. Б.А.Литвинский кори А.Н.Бернштамро дар Помир давом дода, ба омӯзиши гӯристонҳои давраи сакоӣ машғул гардид. Тирамоҳи соли соли 1956 А.Н.Бернштам ва Б.А.Литвинский меҳостанд дар Помири Шарқӣ таҳқиқоти якҷоя баранд, аммо ба сабаби вафоти А.Н.Бернштам ин нақша амалӣ нагардид. Бо ҳамин мақсад Б.А.Литвинский натиҷаи ҳафриёти соли 1958 анҷомдодаи худро ба хотири ёдбуди А.Н.Бернштам баҳшидааст¹.

Гурӯҳи Б.А.Литвинский дар соли 1958 самти фаъолияти худро дар Помир мушаххас кард. Дар ин сол аз рӯи нақша даста дар гӯристонҳои назди Яшикӯл ва Оқбайтро ҳафриётнамуданд². Ҳамин тавр, дар қӯргонҳои соҳили Яшикул ковишҳо оғоз гардида, қӯргонҳои гӯристони Оқбайт ба таври комил ҳафриёт шуданд. Илова бар ин, бори аввал дар мавзеи Қизилработ гӯристонҳои Шаймок, Қизилработ ва ду гӯристони дигар дар Можуташ мавриди омӯзиш қарор гирифтанд.

Бояд қайд намуд, ки дастаи бостоншиносӣ дар мавзехои: Мурғоб-Ҷартигуմбаз-Сулунгур-Қизилработ-Мурғоб ҷустуҷӯи археологӣ гузаронда, қӯргонҳои зиёдро пайдо карданд. Гурӯҳи бостоншиносии Помири Шарқӣ соли 1958 дар гӯристони Яшикӯл ду қӯргон, Яшикӯл II - панҷ қӯргон, Аличур - се қӯргон, Аличур II - панҷ қӯргон, дар қабристони Оқбайт - бист қӯргон, Шаймак - панҷ қӯргон, Қизилработ - сездаҳ қӯргон, Можуташ I - ёздаҳ қӯргон, Можуташ II - чор қӯргонро ба қайд гирифта, як қисми онҳоро ҳафриёт намуданд³.

Ҳамин тавр, дастаи археологии Б.А.Литвинский дар Помири Шарқӣ дар мавсими соли 1958 ёдгориҳои зиёдро қашф ва мавриди омӯзиш қарор

¹Бубнова, М.А. Экспедиция Б.А Литвинского на Восточный Памир в 1958-1959 гг. [Текст] / М.А. Бубнова // Последний энциклопедист: к юбилею Б.А. Литвинского. – М.: Институт востоковедения РАН, 2013. – С.136.

²Литвинский, Б.А. Раскопки могильников на Восточном Памире в 1959 г. [Текст] / Б.А. Литвинский // Археологические работы в Таджикистане (1959 год). – Душанбе, 1961. – Вып.7. – С.32.

³Бубнова, М.А. Археологическая карта Горно-Бадахшанской Автономной Области. Восточный Памир [Текст] / М.А. Бубнова. – Душанбе, 2015. – С.20.

дод. Танҳо дар як мавсум 9 гӯристон кашф шуданд, ки аз онҳо 68 қўргон комилан ҳафриёт гардидаанд.

Соли 1959 низ бо роҳбарии Б.А.Литвинский дар Помири Шарқӣ ҳафриёт ва ҷустуҷӯ идома ёфт. Корҳои ҳафриёти соли 1959 аз 17 июл то 15 сентябр идома дошта, дар он ҳодими хурди илмӣ, симошинос, Т.П.Киятқтина, аспирант А.Д.Бобоев, рассом И.Вахрушев, лаборантҳо Теплов, Саидов ва донишҷӯёни мактабҳои олии Душанбе иштрок намуданд¹. Дар ин мавсум ҳафриёти асосӣ дар Истиқ, қад-қади дарёчаи Тегермансу, соҳилҳи кӯли Рангӯл, наздикии кӯли Сарез ва дарёи Кокуйлбес гузаронда шуд. Кашф гардидани қўргонҳо дар Истиқ аз он шаҳодати медиҳад, ки сакоиҳо то баланкӯҳҳои 4000-4500 метр аз сатҳи баҳрро низ аз бар намудаанд. Бояд гуфт, ки ҷустуҷӯҳои бостоншиносӣ дар Истиқ дар давраи А.Н.Бернштам гузаронда шуданд, аммо Б.А.Литвинский аввалин шуда ин гӯристонҳоро ҳафриёт намуд. Б.А.Литвинский дар тамоми ин водӣ ҷустуҷӯи археологӣ гузаронда, қўргонҳои зиёди замони сакоиҳоро ба қайд гирифт ва ба хулоса омад, ки ин ҳудуд яке аз мавзеъҳои сераҳолии давраи сакоии Помири Шарқӣ будаст².

Дар мавсими соли 1959 дастаи бостоншиносӣ бо роҳбарии Б.А.Литвинский дар мавзеъҳои гуногуни Помири Шарқӣ қўргонҳои зиёде ба сурати зерин ҳафриёт шуданд³: Истиқи хурд 6-то; Чештеппа 2-то; Истиқ 3-то; Ҷартигумбез I 3-то; Ҷартигумбез II 5-то; Ҷартигумбез III 4-то; Ҷартигумбез IV 4-то; Ҷартигумбез V 2-то; Айдинқул 1-то; Айдинқул II 4-то; Қойчилга 11-то; Андемин I 12-то, Андемин II 4-то; Саригуроз 3-то.

Илова бар он, дар ин мавсум Б.А.Литвинский ҳафриёти гӯристони Ӯқсуро, ки дар соли 1958 оғоз намуда буд, ба охир расонд. Ҳафриёти гӯристони Тегермансу низ анҷом ёфт. Ҳамин тавр, дар гӯристони

¹Литвинский, Б.А. Раскопки могильников на Восточном Памире в 1959 г. [Текст] / Б.А. Литвинский // Археологические работы в Таджикистане (1959 год). – Душанбе, 1961. – Вып.7. – С.50.

²Ҳамон ҷо. – С.51.

³Бубнова, М.А. Археологическая карта Горно-Бадахшанской Автономной Области. Восточный Памир [Текст] / М.А. Бубнова. – Душанбе, 2015. – С.20.

Тегермансу I-20 қўргон ва дар Тегермансу II-7 қўргон комилан ҳафриёт шуданд. Инчунин, қўргонҳои чудогона дар гирду атрофи Зорқўл ва 5 қўргон дар мавзеи Харгўшӣ 4 қўргон дар Рангқўл I, 1- қўргон дар Рангқўл II 4-қўргон дар Кокуйбел I ва II, ва 1 қўргон дар гўристони Қарабулоқ комилан ҳафриёт шуданд.

Қисми зиёди гўристонҳои давраи сакой, ки дар ду мавсим аз тарафи Б.А.Литвинский ҳафриёт гардидаанд, дар қисмати ҷанубу гарбии Помири Шарқӣ ҷойгир шудаанд. Масалан гўристонҳои зерин: Чештеппа I, Истиқи хурд, Истиқ, Ҷартигумбез I-V, Айдинкул I-II, Андемин, Андемин I, Саригуроз, Салангур, Тегермансу I-IV, Шаймак, Оқбайт, Қизилработ I, Можуташ I, II ва ғайраҳо. Танҳо якчанд гўристони дигар ба монанди: Кокуйбел I-III, Бозбайтал, Думчуроқ, Калтатур дар шимоли Мурғоб, гўристонҳои Белутак, Рангқўл I-II, Шампут, Зорбулоқ, Чембулоқ дар шимолу шарқӣ Мурғоб ва гўристонҳои Харгўшӣ I-II, Ичқилиқ, Аличур I, II ва Яшикӯл дар бахшҳои марзии Помири Шарқӣ ва Помири Ғарбӣ воқеъ гардидаанд.

Ҳамин тавр, дар ду мавсими сахроӣ дар Помири Шарқӣ аз тарафи Б.А.Литвинский зиёда аз 175 қўргон ҳафриёт шуданд. Ҳамаи дастовардҳо ва комёбиҳои гурӯҳи бостоншиносӣ маҳз ба фаъолияти пурсамари Б.А.Литвинский вобастагӣ дорад. Агарчи Б.А.Литвинский дар Помири Шарқӣ танҳо дар ду мавсим фаъолият намудааст, бозёфтҳои ҷамъовардаи ў то имрӯз яке аз сарчашмаҳои асосӣ дар омӯзиши таърихи сакоихо ба ҳисоб мераванд.

Соли 1960 гурӯҳи бостоншиносӣ барои омӯзиши ёдгориҳои қабоили қўчии Помири Шарқӣ бо роҳбарии М.А.Бубнова ташкил ёфт. Гурӯҳи мазкур аз ҳайати зерин: М.А.Бубнова, А.Ч.Бобоев, рассом Е.В.Рогозин, лаборанти калон А.Юсупов, лаборанти хурд Т. Ҷалилова ва донишҷӯёни Донишгоҳи давлатии Тоҷикистон (ҳоло Донишгоҳи миллии Тоҷикистон) иборат буда, аз санаи 20 июл то 15 август дар Помири Шарқӣ таҳқиқот анҷом дод. Онҳо самти муқарраршудаи таҳқиқоти Б.А.Литвинскийро дар Помир давом дода, ба ҳафриёти қўргонҳои сакой машғул шуданд.

Корҳои ҳафриётӣ дар ин мавсум қад-қади соҳилҳои дарёи Помир, мавзеи Харгӯшӣ, Тегермансу ва Қизилработ идома ёфтанд. Инчунин, дар соҳилҳои кӯли Турумтойқӯли водии Ҷавшангози Помири Фарбӣ ва мавзеъҳои назди Рангӯл ҷустуҷӯҳои (разведка) бостоншиносӣ гузаронида шуд¹. Дастан бостоншиносӣ бо роҳбарии М.А.Бубнова 1,5 км дуртар аз деҳаи Харгӯшӣ дар майдони умумии 300 метри мураббаъ 10 қӯрғонро ҳафриёт намуда, то Зоркӯл якчанд қӯрғонҳои ҷудогонаро ба қайд гирифт. Дар Қизилработ ҳафриёт дар дар се гӯристони соҳилҳои рост ва чаппи Тегермансу гузаронда шуда, дар Тегермансу I дар қисмати ҷанубии гӯристон ковишҳо идома ёфтанд. Аз рӯи соҳтор қӯрғонҳоро на он қадар амиқ қанда, бо таҳтасангҳои ҷорқунҷа, мудаввар ва дарозрӯя пӯшонида буданд. Дар ин мавсум дар гӯристони Тегермасу I 9 қӯрғонро кофта, аз қӯрғонҳои № 6 ва 31 (тибқи рақамгузории соли 1959) маводи ҷолиб пайдо карданд. Ҳамин тавр, дар натиҷаи таҳқиқот дар гӯристони Тегермансу 50 қӯрғон ва дар Тегермансу II зиёда аз 40 қӯрғон ба қайд гирифта шуданд. Қӯрғонҳои Тегермансу II дар майдони 300 метри мураббаъ ҷойгир шуда, аз рӯи намуди беруни худ бо доштани шакли маҳрутӣ аз қӯрғонҳои Тегермансу I каме фарқ мекунанд. Дар Тегермансу асосан 7 қӯрғон ҳафриёт гардид, ки дар байни онҳо қӯрғонҳои № 11 ва 12 аз ҷиҳати арзиши бостоншиносӣ ҷолиби диққат мебошанд. Инчунин М.А.Бубнова дар гӯристони Қизилработ II ҳафриёт гузаронда, дар майдони 500-600 метри мураббаъ 9 қӯрғони ҷудогонаро ба қайд гирифта, танҳо як қӯрғонро комилан ҳафриёт намуд². Мувофиқи ҷадвали зер, дар мавсими соли 1960 аз тарафи дастан бостоншиносии М. А. Бубнова дар гӯристонҳои зерин ҳафриёт гузаронда шуда, чунин натиҷаҳо ба даст омадаанд:

№	Гӯристонҳо	Шумораи қӯрғонҳо	Доҳили қӯрғонҳо

¹Литвинский, Б.А., Бубнова, М.А. Раскопки курганов на Восточном Памире в 1960 г. [Текст] / Б.А. Литвинский, М.А. Бубнова // Археологические работы в Таджикистане (1960 год). – Душанбе, 1962. – Вып.8. – С.27.

²Ҳамон ҷо. – С.30.

1	Харгүші I	5	5 құрғон ҳама холі.
2	Харгүші II	9	9 құрғон бо часад.
3	Харгүші III	17	Ҳама холі
4	Харгүші IV	6	Ҳама холі.
5	Тегермансу I	25	9 құрғон бо часад.
6	Тегермансу II	24	9 құрғон
7	Тегермансу III	6	1 құрғон
8	Қизилработ II	9	1 құрғон
9	Ошхона	1	1 құрғон бо часад.
10	Чембулоқ	2	1 құрғон бо часад.
11	Зорбулоқ	23	Ҳама холі.
12	Шампут	2	1 құрғон бо часад.

Ҳамин тавр, дар ин мавсим 129 құрғон аз тарафи гурӯхи бостоншиносии М.А.Бубнова ҳафриёт шуданд, ки аз онҳо танҳо 23 құрғон часад дошта, құрғонҳои бокимонда ёдбүді маҳсуб мешуданд¹.

Илова бар ин, дастай бостоншиносии М.А.Бубнова дар мавсими соли 1960 қустуңғы бостоншиносии худро дар Помири Ғарбй (гирду атрофии Түрүмтойкүл) давом дод. Қустуңғы бостоншиносі аз мавзеи Җавшангоз то деҳаи Работи ноҳияи Роштқалъа дар ҳар ду соҳили дарё идома ёфта, якчанд құрғони маҳрутшакл ба қайд гирифта шуданд. Дар дараи Чембулоқ 11 км дурттар аз Рангқұл ва дараи Зорбулоқ құрғонҳои чудогона бо часад ва ашё пайдо гардидан.

Самти қустуңғы бостоншиносии М.А.Бубнова худуди васеъро дар бар гирифта, бисёр мавзеъхо, аз ҷумла дараҳо, соҳили күлу дарёҳо аз назар гузаронида шуданд. Қустуңғы бештар қад - қади дарё, дарёчаҳо ва

¹ Ҳамон чо. – С.31.

шохобоҳо гузаронда шуда, дар баъзе чойҳо ба воситай шохоб то ағбаҳо давом мекард.

Мавсими соли 1960 барои гурӯҳи бостоншиносии М.А.Бубнова бобарор ба анҷом расид. Агар дар мавсимҳои соли 1958, 1959 аз ҷониби гурӯҳи бостоншиносии Б.А.Литвинский 175 қӯрғон ҳафриёт шуда бошад, танҳо дар як мавсими соли 1960 тавассути гурӯҳи М.А.Бубнова 129 қӯрғон дар Помир ҳафриёт гардид.

Чӣ тавре ки дар боло қайд гардид, Экспедитсияи бостоншиносии Помири Шарқӣ дар соли 1960 ба ду гурӯҳ ҷудо шуда, яке бо роҳбарии М.А.Бубнова ба ҳафриёти қӯрғонҳо ва дигаре бо роҳбарии В.А.Ранов ба омӯзиши ёдгориҳои давраи санг машғул гардиданд. Гурӯҳи омӯзиши давраи сангро ҳайати зерин: роҳбар В.А.Ранов, ходимони илмӣ С.В.Бутамо, Г.В.Василев, О.В.Головин, Р.М. Давидзон, Н.П.Державец, Т.Ҷалилова, Е.В.Максимович, Б.В.Максимович, В.В.Мирошниченко, Л.Шарипова, А.Юсупов, О.Ф.Ярова ташкил медод. Ин гурӯҳ аз 20 июл то 30 август дар Помири Шарқӣ ба кори таҳқиқот машғул буданд. Мақсади асосӣ омӯзиши бошишгоҳи Ошхона буд, аммо бо сабаби баъзе мушкилиҳо (набудани наклиёт) ҳафриёт дар гори Шахта ва мағораи Куртаке комилан анҷом дода шуданд.

Гурӯҳ бо роҳбарии В.А.Ранов таҳқиқоти худро аз қалпи Қуртаке оғоз намуд. Ин ёдгорӣ дар масофаи 40 км дар тарафи ҷанубу шарқии Мурғоб, дар водии Ҷартигуబаз ҷойгир аст. Дар водии Ҷартигумаз асосан ду объект: қалпи Шахта ва Қуртаке мавриди омӯзиш қарор гирифтанд. Қуртаке яке аз бошишгоҳе мебошад, ки дар он ду қабати маданий, асри санг ва биринҷ боқӣ мондааст. Дарозии он 12 метр ва паҳнояш 3,5 метр аст. Гурӯҳи бостоншиносӣ дар майдони 10 метри мураббаъ ҳафриёт гузаронда, аз он ҷо олоти сангӣ, пораҳои устухон ва боқимондаи оташдонҳо пайдо кард. Дар қабати якум, ки ба давраи биринҷ мансуб аст, сафолпораҳои шабехи андроновӣ ёфт шуданд. Аз қабати болоӣ синон (сарнайзаҳо) пайдо гардиданд, ки ба воситай онҳо санагузории бошишгоҳ муайян карда шуд. Аз рӯи санагузории

Б.А.Литвинский бозёфтҳои аз ин қабат бадастомада, ба асри биринчи баъдина мансубанд. Аз қабати поёнӣ парахаҳо, пластинаҳои кордмонанд, пластинаҳои хурди тунук бо дарозии 1,5-2 см, олоти тарошамонанд (скребловидные инструменты) парахаи бисёртега, нуклеусҳо, сарнайзаҳои сангӣ ва ғайраҳо ба даст омадаанд¹.

Чӣ тавре ки маълум аст, Куртеке ғори шахҳои бузург буда, одамони ҷомеаи ибтидой онро ҳамчун паноҳгоҳ аз барфу борон ва ҳайвоноти дарранда истифода мебурданд. Новобаста аз бозёфтҳои начандон зиёд, Б.А.Литвинский ин ёдгориро ба маданияти андроновӣ ва қайроққумӣ нисбат додааст. Дар натиҷаи омӯзиши бошишгоҳи Куртеке маълум гардид, ки он аз давраи неолит то давраи биринҷ маскангоҳи одамон будааст².

Дар мавсими соли 1960 гурӯҳи бостоншиносӣ бо роҳбарии В.А.Ранов корҳои ҳафриётиро дар ғори Шахта, ки ду сол пеш қашф шуда буд, идома дод. Ғори Шахта дар масофаи 1,5 км аз мағораи Куртеке воқеъ гардида, дар ин ҷо дар майдони 50 метри мураббаъ ковишиҳо гузаронида шуд.

Соли 1960 дар бошишгоҳи Ошхона ҳафриёти васеъ гузаронида шуда, қабати маданий уфуқии қатори «Б» комилан поккорӣ шуд. Илова бар ин, дар майдони умумии 10 метри мураббаъ дар сектори «Б» ва 40 метри мураббаъ дар сектори «С» қабати маданиӣ то охир таҳқиқ гардид. Аз натиҷаи таҳқиқоти Ошхона маълум гардид, ки сокинони бошишгоҳҳои Помири Шарқӣ абзор ва олоти зарурии худро аз сангҳои ин маҳал, ки барои соҳтани силоҳ ва олоти сангӣ созгор буданд, тайёр мекарданд. Бинобар ин, онҳо аз абзори бошандагони водиҳо каме тафовут доштанд. Аммо дар шакл, тарзи коркард байни онҳо ҳамрангихо ба назар мерасиданд. Илова бар ин, дар бошишгоҳи Ошхона ду шакли коркарди санг: усули коркарди палеолитӣ ва тарзи коркарди

¹Литвинский, Б.А., Бубнова, М.А. Раскопки курганов на Восточном Памире в 1960 г. [Текст] / Б.А. Литвинский, М.А. Бубнова // Археологические работы в Таджикистане (1960 год). – Душанбе, 1962. – Вып.8. – С.4.

²Ҳамон ҷо. – С.5-6.

микролитии даври мезолитӣ мушоҳида мешаванд. Хусусияти техникаи коркард дар олотҳои сангии ёдгориҳои давраи мезолитӣ на танҳо дар Помир, балки берун аз ҳудуди Осиёи Миёна низ ба назар мерасад. Чунин хусусиятҳоро ба назар гирифта, В.А.Ранов маданияти мезолитии Марқансуро чудо менамояд.

Гурӯҳи В.А.Ранов ба ғайр аз ҳафриёт дар ғорҳои Шахта, Куртеке ва бошишгоҳои Ошхона боз ба ҷустуҷӯи масканҳо ва бошишгоҳҳои нави ҳудуди Помири Шарқӣ машғул шуд. Яке аз чунин масканҳо, бошишгоҳи Қулақкестӣ II-V буд, ки он дар водии Аличури Помири Шарқӣ воқеъ гардидааст. Дар натиҷаи ҳафриёт аз Қулақкестӣ II бозёфтҳои ҷолиб ба даст омаданд, аммо ин бошишгоҳ низ дар натиҷаи шамолҳои саҳт, гирдбодҳо ва селобаҳои Помири Шарқӣ ҳароб гардидааст¹. Аз Қулақкести II шумораи зиёди пайконҳои сангӣ ва аз маскангоҳҳои Қулақкестӣ III, IV ва V низ якчанд бозёфтҳои давраи асри санг пайдо гардидаанд. Ҳамин тавр, дар Аличур, Сай-Куртек, Шадпут, деҳаи Қаракӯл, Қараарт, соҳилҳои Қаракӯл ва Ригили водии Марқунсу ҷустуҷӯҳои бостоншиносӣ гузаронда шуда, дар соҳили Қаракӯл бошишгоҳ ошкор шуд, ки аз он 490 (колексияи) олот ва абзорҳои давраи санг иборат аз 30 нуклеус, 24 тароша, 5 олоти тарошамонанд, 20 пластинаҳои кордмонанд, 8 пластинаи дагал ва 393 параха пайдо гардид.

Соли 1961 ба Помир танҳо як гурӯҳи археологӣ бо роҳбарии А.Ч.Бобоев барои ҷустуҷӯҳои бостоншиносӣ сафарбар карда шуд. Дар даста бостоншиносон А.Ч.Бобоев ва ҳодими хурди илмӣ Е.Д.Салтовская иштирок карданд². Дар ин мавсум 16 қӯргони Тегермансу ҳафриёт гардида, дар байни онҳо қӯргони № 9 арзиши бештари бостоншиносӣ дорад³.

Соли 1964 дар таърихи бостоншиносии Помир қашфиёти нав ба вучуд омад. Гурӯҳи бостоншиносон бо роҳбарии М.А.Бубнова дар водии

¹Ҳамон ҷо. – С.24.

² Бабаев, А.Д. Археологические разведки на Памире в 1961 год [Текст] / А.Д. Бабаев. – Душанбе, 1964. – Вып.9. – С.25.

³ Ҳамон ҷо. – С.26.

Оқцилга 6 км болотар аз дарёчаи Оқцилга маҳали маъданканон, – Бозордараро кашф карданд. Бо кашфи шаҳраки маъданканон – Бозордара дар таърихи асримиёнагии Помир саҳифаи нав кушода шуд.

(Расми № 30)

Таърихи омӯзиши археологии конҳои қадима дар Помир комилан ба М.А.Бубнова тааллуқ дорад. Аввалин маротиба дар бораи конҳои қадима дар мактуби сардори Экспедитсияи геологии Помир Г.С.Авреянов ба директории Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи А.Дониш маълумот дода шуда буд. Бо ин мақсад Институт М.А.Бубноваро, ки дар соҳаи омӯзиши конҳои қадим таҷриба дошт, ба Помир фиристонд. Дар ин мавсум якчанд ҳафриёти чудогона дар Бозордара гузаронда шуд. М.А.Бубнова ба хулоса омад, ки дар гузашта дар ин ҷо маъдани нуқра истихроҷ мекарданд ва маъданканон барои худ маскангоҳ бунёд намуда буданд¹.

Моҳи декабри соли 1963 геологҳо ба М.А.Бубнова дар бораи пайдо шудани девори биноҳо ва иморатҳо дар назди кони Оқцилгаи Помири Шарқӣ хабар доданд. Онҳо ҳатто ба Институт якчанд бозёфтҳо (сафолпораҳо, муҳраҳо, ҷароғдон ва ду танга)-ро фиристоданд. Бо ин мақсад Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи А.Дониш соли 1964 бо роҳбарии М.А.Бубнова ба Помири Шарқӣ экспедитсия сафарбар кард, ки дар он донишҷӯёни Донишгоҳои давлатии Тоҷикистон низ иштирок доштанд.

Маҳали қӯҳканон – Бозордара дар соҳили рости шоҳоби дарёи Оқцилга дар баландии 3800 метр аз сатҳи баҳр ҷойгир шудааст. Дар натиҷаи омӯзиши бошишгоҳи Бозордара дар солҳои 1964-1966 маводҳои зиёд ҷамъоварӣ гардида, дар асоси онҳо соҳтори деҳаҳои асрмиёнагӣ дар шароити қӯҳистон, ҳаёти сиёсӣ, иқтисодӣ ва маданий асрҳои X-XII дар ин минтақа муайян карда шуд. Дар рафти ҳафриёт матоъ, маҳсулоти

¹Бубнова, М.А. Древние рудознатцы Памира [Текст] / М.А. Бубнова. – Душанбе: Дониш, 1993. – С.10-11.

чармӣ, ҳуҷҷатҳо ва дигар бозёфтҳо ба даст омаданд, ки баъзе аз онҳо, аз ҷумла матоъ ва маъсулоти пӯстӣ, хеле ҳуб то замони мо боқӣ мондаанд¹.

Таҳқиқот дар омӯзиши конҳои қадимаи Помир нишон дод, ки бошандагони Бозордара, яъне маъданканон танҳо ба истихроҷи маъданни нуқра қаноат намекарданд. М.А.Бубнова муайян намуд, ки маъданканони Бозордара дар конҳои дигар ноҳияҳо, аз ҷумла Пшарт ба истихроҷи маъдан машғул мешуданд.

Соли 1969 Экспедитсияи геологӣ-ҷустуҷӯи Помир аз мавҷудияти осори археологӣ дар Пшарти Ғарбӣ ҳабар дод. Бо ин мақсад тобистони соли 1970 дастаи бостоншиносии Помир бо роҳбарии М.А.Бубнова дар водии Пшарт ҳафриёт гузаронда, се навъи ёдгорӣ: бошишгоҳи маъданканон иборат аз биноҳои истиқоматӣ ва ҳочагидорӣ, кони қадимаи нуқра ва тило-ро қашф намуданд.

М.А.Бубнова дар бошишгоҳи маъданканон, ки аз хонаҳои истиқоматӣ ва ҳочагидорӣ иборат буд, ки одамон дар ин ҷо махсус барои коркарди маъдан маскун гардида буданд. Ҳамаи хонаҳо шакли дарозрӯя ва ҷорқунҷа доштаанд. Деворҳои хонаҳо аз санг гил бунёд шуда, нишони суфа ва оташдонро дар тамоми хонаҳо дидан мумкин буд. Ҳамчунин ду намуди оташдон яке дар танаи девор бо шакли ҷорқунҷа ва дигараш дар фарши хона бо шакли мудаввар ёфт шуд². Бояд қайд намуд, ки чунин шакли оташдон хосси хонаҳои имрӯзai Бадаҳшон буда, аз давраҳои қадим боқӣ мондаанд. Аз ин макон зарфпораҳои сафолӣ, ҷароғдон ва дигар асбоби рӯзгор пайдо гардидаанд. М.А.Бубнова баъди таҳқиқот ин ёдгориро ба асри XI м. нисбат додааст.

Бояд ёдовар шуд, ки ба ғайр аз хонаҳои истиқоматӣ дар Сасик I гӯристони иборат аз 15 қабр пайдо ва ҳафриёт шуд. Ҳамаи қабрҳо ба давраи исломӣ нисбат дошта, дар гӯр бо часад ашёе гузошта нашудаст. Русуми дағн дар қабрҳои Сасик I, гӯристони Бозордара ва Тукузбулоқ

¹Бубнова, М.А. Изучение памятников, связанных с горным промыслом, на территории Таджикистана в 1970 г. [Текст] / М.А. Бубнова // Археологические работы в Таджикистане (1970 год). – Душанбе, 1973. – Вып.10. – С.207.

² Ҳамон ҷо. – С.26

ба ҳам шабоҳат доранд ва ин гувоҳи он аст, ки коркарди конҳои қадима дар Помири Шарқӣ дар як вақти муайян ба роҳ монда шудааст.

Инчунин, М.А.Бубнова кони қадимаи Сасиқ II-ро мавриди омӯзиш қарор дода, маълум кард, ки дар ин ҷо дар чуқурии 15,5 метр ва паҳнони 2,95 метр маъдани нуқра истихроҷ мекарданд. Ин кон дар баландии 4000–4010 метр аз сатҳи баҳр ҷойгир шуда, бори аввал дар бораи он Экспедитсияи геологии Помир хабар дода буд. Дар мавсими соли 1970 М.А.Бубнова танҳо дар майдони назди даромади кон поккориҳо гузаронида, муайян соҳт, ки аз он дар асри XI нуқра истихроҷ мекарданд¹.

Дар мавсими соли 1970 М.А.Бубнова бошишгоҳи дигари маъданканонро дар Пшарти Фарбӣ ҳафриёт намуд. Ин бошишгоҳ дар адабиёти илмӣ бо номи Пшарти Фарбӣ I маълум буда, он дар масофаи 6 км дуртар аз бошишгоҳи Сасик I воқеъ гардидааст. Дар ин ҷо низ ба мисли бошишгоҳи Сасик боқимондаи хонаҳои истиқоматӣ пайдо шуда, хонаҳои №3,5,6,26 ҳафриёт карда шуданд. (**Расми № 31**) Дар натиҷаи ҳафриёт аз қабати мадании Пшарти Фарбӣ сафолпораҳо, боқимондаи чӯбҳои сӯхта, хокистар, гумиҷи (дажғол) оҳан (шлак) ва пораҳои маъдани нуқра пайдо карда шуданд.

Ҳафриёти конҳои қадима дар мавсими соли 1970 нишон дод, ки Помир дар асрҳои X–XII яке аз вилоятҳои таъминкунандай маъдани нуқра дар Осиёи Марказӣ ба ҳисоб мерафт. М.А.Бубнова дар асоси таҳқиқоти Б.А.Литвинский ва М.Е.Массон дар Қарамазори Исфара ва муқоисаи маводҳои конҳои қадимаи Помир ба хулоса омадаст, ки ҳамаи бошишгоҳҳои дар наздикии конҳо воқеъгардида барои коркард ва истиҳроҷи маъдан бунёд ёфта, бо маркази асосӣ – Бозордара робитаи зич доштанд.

Соли 1971 барои идомаи омӯзиши давраи санг бо роҳбарии В.А.Жуков ба Помири Шарқӣ гурӯҳи бостоншиносӣ фиристонда шуд.

¹Бубнова, М.А. Археологическая карта Горно-Бадахшанской Автономной Области. Восточный Памир [Текст] / М.А. Бубнова. – Душанбе, 2015. – С.51.

Гурӯҳ аз роҳбар В.А.Жуков, расом А.Черепанова коргар Ю.Балашов иборат буда, аз 5-уми август то 2-уми сентябр дар Помири Шарқӣ таҳқиқот гузаронид. Мақсади асосии гурӯҳ дар ин мавсим аз омӯзиши петроглифҳои Помири Шарқӣ, ки соли 1969 аз тарафи Н.П.Булин кашф гардианд, инчунин, давом додани ковишҳои бостоншиносӣ дар бошишгоҳҳои давраи санги Помири Шарқӣ иборат буд. Илова бар ин, дар водии Аличур ҷониби В.А.Жуков бошишгоҳи Оқцилга кашф гардид. Он дар баландии 4100 метр аз сатҳи баҳр ҷойгир шуда, майдони умумии он аз тарафи шимол ба ҷануб 216,2 метр ва аз гарб ба шарқ 179 метрро ташкил медиҳад. Дар натиҷаи ҳафриёт аз бошишгоҳи Оқцилга 204 адад олоти меҳнат ва абзори давраи санг ёфт шуданд, ки аз ашёи зерин иборатанд: пластинҳои хурд 45 дона, пластинаҳои калон 22 дона, парахаҳои пластинагӣ 10 дона, парахаҳо 70 дона, нуклеусҳо 3 дона шикастапораҳои коркардшудаи сангӣ 54 дона¹. Дар натиҷаи таҳқиқот В.А.Жуков маводи бошишгоҳи Оқцилгаро ба давраи палеолити баъдина мансуб дониста, қайд менамояд, ки таҳқиқоти минбаъда ва кашфи бозёфтҳои нав метавонанд санагузории мазкурро тағиیر диханд².

Бо роҳбарии МА.Бубнова ба Помир дар соли 1971 барои идомаи омӯзиши конҳои қадима гурӯҳи бостоншиносӣ фиристода шуд. Гурӯҳи мазкур таҳқиқотро аз мавзеъҳои Туқузбулоқ ва Варшездараи соҳили чаппи дарёи Фунд, ки соли 1963 бо даъвати Экспедитсияи геологии Помир дар ин ҷо ҷустуҷӯи бостоншиносӣ анҷом шуда буд, оғоз кард.

Бояд ёдовар шуд, ки дар бораи кони нуқраи Туқузбулоқ бори аввал соли 1884 геологи рус Д.Л.Иванов ҳабар дода, ин мавзеъро Саманқул номида буд³.

Ҳамин тавр, соли 1971 М.А.Бубнова ҳафриётро дар маскангоҳи Кургантакай, ки бори аввал соли 1963 кашф шуда буд, идома медиҳад.

¹Жуков, В.А. Новая стоянка каменного века в Аличурской долине (Восточный Памир) [Текст] / В.А. Жуков // Археологические работы в Таджикистане (1974 год). – Душанбе: Дониш, 1979. – Вып.14. – С.28.

² Ҳамон ҷо. – С.35.

³ Иванов, Д.Л. Путешествие на Памир [Текст] / Д.Л. Иванов // Известия Императорского Русского географического общества. – 1884. – Т.20. – С.226.; Иванов, Д.Л. Шугнан. Афганские очерки [Текст] / Д.Л. Иванов // Вестник Европы. – СП б., 1885. – Т.3. – №6. – С.612-658; Т.4. – №7. – С.48-97.

Ёдгории мазкур дар чамоати деҳоти Ванқалъа, дар масофи 106 км рохи мошингарди Хоруғ–Ош ҷойгир шудааст. Дар маскангоҳи Кургантакай I ҳамагӣ 3 бино ҳафриёт гардид. Чунки қисми зиёди худуди ин маскангоҳ зери кӯҳпора мондааст ва аз он сафол ва кӯраҳои маъдангуздозӣ пайдо гардиданд, ки М.А.Бубнова дар асоси баррасии хусусиятҳои бозёфтҳо Кургантакай I-ро ба асрҳои X-XI нисбат медиҳад¹. Дар мавзеи Кургантака танҳо 5 нуқтаи коркарди нуқра қашф карда шуд, ки дар онҳо ба ғайр аз гумиҷи нуқра (шлак) пораҳои сафол, боқимондаҳои кӯраҳои маъдангуздозӣ низ ёфт шуданд.

Илова бар ин, дар мавсими соли 1971 аз ҷониби М.А.Бубнова дар деҳаи Варшези ноҳияи Шуғнон нуқтаи дигари коркарди нуқра ва осори бошишгоҳи маъданканон–Варшез I қашф гардид. Дар ин мавсум 5 хонаи истиқоматии маъданканон дар майдони умумии 700 метри мураббаъ ҳафриёт гардиданд. Деворҳои хонаҳо аз санг дар гил эъмор шуда, тамоми хонаҳо дорои суфа барои нишастан, оташдон ва анбор буданд. Дар асоси таҳқиқи бозёфтҳои сафолӣ, коркарди маъдан, Варшез I ба асрҳои X-XI мансуб дониста шуд². (**Расми № 32**)

Ҳамин тавр, М.А. Бубнова дар деҳаи Варшез 4 нуқтаи коркарди маъданни нуқрааро қашф намуд, ки дар адабиёти илмӣ бо номҳои Варшез I, II, III ва IV маълум ҳастанд. Натиҷаҳои муқоисаи маводи Варшез ва Токузбулоқ бо бошишгоҳи Сасиқ ва ташхиси хусусияти меъмории ин бошишгоҳҳои маъданканон нишон доданд, ки конҳои Варшез ва Тоқузбулоқ нисбатан барвақт ба вучуд омада, хусусиятҳои конҳои асри X милодиро доранд.

Дар соли 1972 экспедитсияи Помирро: сардор В.А. Ранов, ҳодими илмӣ В.А.Жуков, рассомон Ф.С.Асанова, В.И.Скачков, мардумшиносон А.М.Карамишев, Н. Пак, суратгир В.Н.Тансиҷчук, ва лаборантон Е.П.Денисов, Ю.П.Балашов ташкил медоданд.

¹Бубнова, М.А. Археологическая карта Таджикистана Горно-Бадахшанская автономная область. Западный Памир (памятники II тыс. до н. э. XIX в.) [Текст] / М.А. Бубнова. – Душанбе: Дониш, 1997. – С.55.

² Ҳамон ҷо. – С.57.

Самти фаъолияти гурӯҳ ба омӯзиши петроглифҳои Вибистдараи водии Фунд равона гардид, ки бори аввал ин тасвирҳо аз тарафи директори Бонди ботаникӣ Ҳоруғ А.В.Гурский дар соли 1960 кашф гардида буданд. Гурӯҳи археологӣ бо роҳбарии В.А.Ранов маълум намуд, ки майдони умумии тасвирҳои Вибистдара 1,2 га-ро дар бар мегирад. Ӯ петроглифҳои Вибистдараро ба 4 намуд ҷудо намуд. Гурӯҳи бостоншиносӣ, илова бар сангнигораҳои Вибистдара, тасвирҳои деҳаи Ланграи водии Вахонро низ мавриди омӯзиш қарор дод. В. А. Ранов тасвирҳои Лангарро аз рӯи мавқеи ҷойгиршавӣ ба 5 майдон тақсим намуда, дар натиҷаи таҳқиқоти ҳамаҷониба аҳаммияти таърихии онҳоро нишон додааст.

Гурӯҳи бостоншиносӣ М.А.Бубнова дар мавсими соли 1972 дар конҳои қадимаи Помири Ғарбӣ, аз ҷумла кони Варшез таҳқиқотро идома дода, дар тарафи шарқии деҳаи Варшез 800 метр бинои истиқоматии маъданканонро ҳафриёт намуд. Дар ҳаритаи бостоншиносии Помири Ғарбӣ ин ёдгорӣ бо номи Варшез II маълум буда, он аз 16 хона иборат аст. Бошишгоҳ дар майдони умумии 1300 метри мураббаъ бунёд гардидааст. Девори хонаҳо аз санг дар гил эъмор шуда, баъзе хонаҳо, аз ҷумла ҳӯҷраҳои № 1, 5, 6, 8, 9 ва 10 дорои суфа ва оташдон мебошанд. Дар натиҷаи поккории хонаҳо суфа ва оташдон пайдо гардид, ки аз хонаи истиқоматӣ ва ҳунармандӣ будани онҳо гувоҳӣ медиҳад.

Инчунин, гурӯҳи бостоншиносии М.А.Бубнова дар Варшез III низ 20 бинои истиқоматии маъданканонро ҳафриёт намуд. Ба ғайр аз ин, дар соҳили чали дарёи Фунд дар деҳаи Ҳазӯд якчанд биноҳои истиқоматии маъданканон ҳафриёт ва поккорӣ карда шуданд¹. Натиҷаи ҳафриёт дар ёдгориҳои зикргардида аз он гувоҳӣ медиҳад, ки дар болооби Фунд аз асрҳои XI-XII то асри XIV маъданкобӣ хеле ривоҷ ёфта буд.

¹Бубнова, М.А. Средневековые памятники Шугнана (материалы 1972 г.) [Текст] / М.А. Бубнова // Археологические работы в Таджикистане (1972 год). – Душанбе, 1976. – Вып.12. – С.146-154.

Қисмати марказии Бозордара дар солҳои 1964–1966 аз ҷониби М.А.Бубнова комилан ҳафриёт шуда, мавсими соли 1973 ковишиҳои бостоншиносӣ дар Работ идома дода шуданд. Ҳафриёт аз хонаи №1, ки аз 12 ҳуҷра иборат буд, оғоз шуд. То поёни мавсум ҳамаи ҳуҷраҳои бинои мазкур поккорӣ гардидаанд. Бино дар аввал танҳо аз 3 ҳуҷра иборат буда, баъдтар шумораи ҳуҷраҳо зиёд гардидаанд. Баъд аз ҳафриёти хонаи № 2, (дорои 13 ҳуҷра) муайян гардид, ки ҳуҷраҳои он низ дар аввал 8-то буда, тадриҷан шумораи онҳо афзудаанд. Дар ин хона меҳроби оташ пайдо гардид, ки аз эътиқоди бошандагони Бозордара гувоҳӣ медиҳад. Тибқи таҳқиқи маводи бадастомада маълум гардид, ки ин ёдгорӣ ба асри XI тааллук дорад. Пас аз ҳафриёти 22 ҳуҷрай истиқоматӣ ва ҳочагидорӣ ҳаёти иқтисодӣ ва иҷтимоии бошандагони онҳо, яъне маъданканон муайян шуд. Маълум гардид, ки бинои якум ба тоҷир ва дувум ба мисгар тааллук доштаанд¹. Масоҳати умумии хонаи якум 276,1 ва хонаи дувум 213,5 метри мураббаъро дар бар мегирад. Натиҷаҳо нишон медиҳанд, ки гурӯҳи М.А.Бубнова дар як мавсум 489,6 метри мураббаъ майдонро ҳафриёт намудааст. Инчунин, дар асоси натиҷаи ковиши ҳуҷраҳои истиқоматӣ ва ҳочагидорӣ шумораи эҳтимолии ҷамъияти ҳар як хона ва аҳолии деҳа муқаррар гардида, баъзе масъалаҳои ҳалталаби ҳаёти иҷтимоии асрҳои X–XII Помир ҳаллу фасл карда шуданд.

Соли 1974 ба Помири Шарқӣ бо роҳбарии В.А.Жуков барои идомаи омӯзиши ёдгориҳои асри санг, гурӯҳи бостоншиносӣ фиристонда шуд. Ҳайати гурӯҳро В.А.Жуков ва ҳодимони илмӣ Л.Ф.Сидиров ва Г.Кузнецов ташкил медоданд. Гурӯҳи мазкур таҳқиқотро аз бошишгоҳи водии Аличур оғоз намуда, дар натиҷа 161 адад олоти меҳнат ва силоҳи давраи санг ҷамъаврӣ карда шуд. Бозёфтҳо аз ашёи зерин иборатанд: 29 белча, 71 параха, 41 шикастпора, нуклеусҳо ва 12 олоти дигар. Пас аз таҳқиқи олотҳои микролитӣ В.А. Жуков ба хулоса меояд, ки бозёфтҳои

¹Бубнова, М.А. Результаты раскопок поселения Базардара в 1973 г. [Текст] / М.А. Бубнова // Археологические работы в Таджикистане (1973 год). – Душанбе: Дониш, 1977. – Вып.13. – С.199-208.

Аличур қадимтарин абзорҳои замони санги Помири Шарқӣ ба шумор мераванд. Дар асоси таҳқиқ ва таҳлили бозёфтҳо бошишгоҳи Аличур ба 20-12 ҳазор соли пеш аз милод мансуб дониста шуд¹.

Соли 1974 ба Помир гурӯҳи бостоншиносӣ бо роҳбари М.А.Бубнова барои идома додани корҳои ҳафриётӣ дар Бозордара сафарбар карда шуд. Гурӯҳ аз роҳбар М.А.Бубнова, лаборантҳои калон А.Маняхина, Н.Иванов, Н.Конавалов, лаборант Н.Гарин ва коргарон Г.Сафармамадов, А.Сабзалиев, И.Мамадбунаев, Н.Алиназаров ва Х.Сулаймоншоев иборат буд.

Мақсади асосии гурӯҳи мазкур дар соли 1974 аз ҳафриёти хонаҳои истиқоматӣ ва партовгоҳҳои Бозордара иборат буд. Ҳафриёт аз хонаи №3 оғоз шуда, хонаи №4 низ комилан поккорӣ гардид. Ғайр аз ин, дар майдони умумии 40 метри мураббаи партовгоҳҳои Бозордара ҳафриёт анҷом дода шуда, дар хонаи №2 ҷоҳи ҳуҷраи 17-ро комилан поккорӣ карданд. Ҳафриёти событ соҳт, ки хонаи №3 аз 12 ҳуҷра иборат буда, ҳамаи онҳо бо санг бунёд гардидаанд. Пас аз анҷоми ковишиҳои бостоншиносӣ М.А.Бубнова соҳтори хона ва хусусияти меъмории биноҳои Бозордараро муайян намуда, ба ҳунару санъати соҳтмонии онҳо баҳои баланд медиҳад. Инчунин, дар ин сол хонаи №4 ҳарфиёт гардид. Маълум шуд, ки он аз 11 ҳуҷра иборат буда, ҳамаи онҳо поккорӣ ва ба нақша гирифта шуданд².

Ҳамин тавр, дар мавсими соли 1974 дар хонаҳои №2 ва 3 ҳафриёт ба анҷом расид. Дар ин муддат ҳамагӣ 28 ҳуҷра комилан поккорӣ ва ба нақша гирифта шудаанд. Агар дар мавсими соли 1973 М.А.Бубнова 22 ҳуҷраро ҳафриёт намуда бошад, дар мавсими соли 1974 шумораи ҳуҷраҳои ҳафриётгардида ба 28 адад расид. Илова бар ин, партовгоҳҳои Бозордара низ ковтуков шуда, аз он ҷо бозёфтҳои ҷолибе ба даст

¹ Жуков, В.А. Новая стоянка каменного века в Аличурской долине (Восточный Памир) [Текст] / В.А. Жуков // Археологические работы в Таджикистане (1974 год). – Душанбе: Дониш, 1979. – Вып.14. – С.37-49.

² Бубнова, М.А. Раскопки рабада на поселении Базардара (полевой сезон 1974 г.) [Текст] / М.А. Бубнова // Археологические работы в Таджикистане (1974 год). – Душанбе: Дониш, 1979. – Вып.14. – С.242-253.

омаданд. Дар қатори дигар бозёфтҳои аз работ ва партовгоҳҳо бадастомада, 182 дона муҳраҳои гуногунсохту гуногунҳаҷм ёфт шуданд.¹.

Дар соли 1975 Экспедитсияи бостоншиносии Тоҷикистони Ҷанубӣ 15 гурӯҳи археологиро ташкил намуд, ки аз онҳо се даста ба Помир фиристанда шуданд. Яке аз ин гурӯҳҳо бо роҳбарии В.А.Жуков барои идомаи омӯзиши давраи асри санги Помири Шарқӣ ташкил шуда, ҳайати он аз шахсони зерин: роҳбар В.А.Жуков, коргарон Д.Резник, Е.Семёнов, В.Завалко ва ронанда Ю.Тимофеев иборат буданд. Фаъолияти бостоншиносии гурӯҳ дар Помири Шарқӣ аз 17-уми июл оғоз ёфта то 17-уми август давом намуд.

Чӣ тавре ки маълум аст, аз тарафи В.А.Ранов дар бошишгоҳи Ошхона аз соли 1958 то соли 1960 ҳафриёт гузаронда шуд. Аммо ин таҳқиқот то кунун идома дошт. Мақсади асосии гурӯҳи В.А.Жуков дар соли 1975 аз идомаи ҳафриёт дар бошишгоҳи Ошхона ва гузаронидани ҷустуҷӯи бостоншиносӣ дар ҳудудҳои байни Помири Шарқӣ ва Помири Ғарбӣ иборат буд.

Қайд кардан зарур аст, ки асри санги Помири Шарқӣ, аз ҷумла бошишгоҳи Ошхона, ки хусусиятҳои хосси ҳудро дорад, аз тарафи В.А.Ранов ба унвони маданияти Маркансу номгузорӣ шуд. Ин гурӯҳи бостоншиносӣ дар мавсими соли 1975 бо ҳамин ном, яъне «Гурӯҳи археологии Маркансу» фаъолият кард. Гурӯҳи археологии Маркансу дар соли 1975 дар ҳудуди байни Помири Ғарбӣ ва Помири Шарқӣ ҷустуҷӯи бостоншиносӣ гузаронда, якчанд нуқтаҳои давраи асри сангро бо бозёфтҳо ба қайд гирифт. Яке аз ин мавзеъҳо, Ҳаргӯшӣ буда, он дар масофаи 280 км дар роҳи Ҳоруғ-Ишкошим байни ноҳияи Мурғоб ва Ишкошим воқеъ гардидааст. Дар ин ҷо дар майдони умумии 39x48 метри мураббаъ 28 адад нуклеус ва парахаҳои калонҳаҷм ёфт шуданд². Илова

¹Ҳамон ҷо. – С.251-252.

² Жуков, В.А. Отчёт о работе Маркансуйского археологического отряда в 1975 г. (раскопки стоянки Ошхона) [Текст] / В.А. Жуков // Археологические работы в Таджикистане (1975 год). – Душанбе: Дониш, 1980. – Вып.15. – С.39-49.

бар ин, гурӯҳ дар натиҷаи ҷустуҷӯи бостоншиносӣ аз мавзеи Ҷартигумбаз 71 адад абзори сангӣ (15 адад силоҳ, 6 адад нуклеус ва 50 дона парахаҳои гуногунҳаҷм) пайдо ва таҳқиқ намуд¹. Ҕустуҷӯи бостоншиносӣ идома ёфта, дар деҳаи Ҷош-Дюбе ду ғор кашфу ҳафриёт гардид. (64 адад бозёфтҳои асри санг, аз ҷумла 20 адад пластинаҳои хурд ба даст омаданд). Инчунин, дар ғори Койн-Соломо ҳафриёти начандон васеъ гузаронида шуд, ки бозёфтҳои он нисбатан камтар мебошанд.

Бояд гуфт, ки дар ин мавсим диққати асосӣ ба омӯзиши Ошхона дода шуд. Ҳамин тавр, дар натиҷаи ҳафриёт 292 олоти меҳнат ва абзори давраи санг аз ин бошишгоҳ ба даст омад.

Дар соли 1975 гурӯҳи бостоншиносӣ бо роҳбарии М.А.Бубнова ҳафриётро дар шаҳри Бозордара давом дод. Мақсади асосии гурӯҳ аз идома додани ҳафриёти объектҳои дар мавсими соли 1974 оғозёфта, аз ҷумла ҳуҷраи № 6, ковтуков дар партовгоҳҳо, инчунин, ба охир расондани таҳқиқоти хонаи №3 иборат буд. Соли 1975 М.А.Бубнова хонаи № 6-ро, ки 110,63 метри мураббаъро ташкил медод, мавриди омӯзиш қарор дод. Ҳуҷраҳои истиқомтай ва ҳочагидориро дар хонаи №15 комилан поккорӣ намуд. Илова бар ин, дар ҳамаи ҳуҷраҳои хонаи №6 ҳафриёт гузаронида, ҳаҷми майдони хонаҳо, шакли меъморӣ ва намуди хидматрасонии онҳоро муайян кард².

Ҳафриёт дар Бозордара нишон дод, ки ин биноҳо бисёрхӯҷа буданд. Дар аввал шумораи ҳуҷраҳо камтар буда, тадриҷан дар натиҷаи зиёд шудани одамон шумораи ҳуҷраҳо меафзоянд. М.А.Бубнова хонаҳои маъданканони Ҷарқамар, Қараелҷӣ, Қитармай ва Кони Мансурро бо соҳтори хонаҳои Бозордара муқоиса намуда, ба хулоса омадааст, ки маҷмуи хонаҳои истиқоматӣ ва ҳочагидории Бозордараи Помир дорои ҳусусияти хос буда, аз дигар хонаҳои маъданканони Осиёи Миёна тафовут доранд.

¹Ҳамон ҷо. – С.39.

² Бубнова, М.А. Поселение Базардара (полевые исследования 1975 г.) [Текст] / М.А. Бубнова // Археологические работы в Таджикистане (1975 год). – Душанбе: Дониш, 1980. – Вып.15. – С.190.

Бояд қайд кард, ки хонаҳои истиқоматӣ ва ҳочагидории Помир аз давраҳои қадим аз дигар хонаҳои ноҳияҳои Осиёи Миёна ба қуллӣ фарӯ мекарданд ва ин тафовут то ба имрӯз ҳам ба назар мерасад. Ҳангоми таҳқиқоти этнографии водии Язугулом Л.Ф.Монагарова намунаи монанд ба хонаҳои Бозордараро дар ин минтақа воҳӯрдааст.

Мавсими бостоншиносии соли 1975 дар Бозордара бо ҳафриёти хонаи №6 ба охир расид. Таҳқиқоти чандсолаи бостоншиносон бо роҳбарии М.А.Бубнова дар Бозордара 5 хона, ки беш аз 50 ҳуҷраи истиқоматӣ ва ҳочагидорӣ доштанд, комилан поккорӣ карданд.

Чӣ тавре ки дар боло қайд гардид, Экспедитсияи бостоншиносии Тоҷикистони Ҷанубӣ дар мавсими соли 1975 ба Помир ду гурӯҳро сафарбар кард. Гурӯҳи сеюм ба Помири Фарбӣ аз тарафи Донишгоҳи давлатии ба номи В.И.Ленин бо роҳбарии А.Ҷ.Бобоев барои омӯзиши гӯристонҳои замони биринчи водии Ҷавшангози ноҳияи Роштқалъа фиристанда шуд. Роҳбарии ин гурӯҳро бостоншиноси тоҷик А.Ҷ.Бобоев, ки дар солҳои 60-ум дар ҳайати гурӯҳҳои Б.А.Литвинский ва М.А.Бубнова дар омӯзиши қӯргонҳои сакоии Помири Шарқӣ иштирок намуда буд, бар уҳда дошт.

Дараҷаи омӯзиши ёдгориҳои археологӣ сабит соҳт, ки дар таҳқиқи осори бостонии Помир диққати бештар ба омӯзиши Помири Шарқӣ равона шудааст. Тавре ки маълум аст, то ин дам дар Помири Шарқӣ ёдгориҳои бисёре, аз қабили Ошхона, тасвирҳои гори Шахта, қӯргонҳои сакоӣ, Бозордара ва ғайраҳо кашф шуда буданд. Дар Помири Фарбӣ низ чунин ёдгориҳои пуарзиши таъриҳӣ хеле зиёданд. Соли 1946 А.Н.Бернштам ёдгориҳои археологии Помир Фарбиро таҳқиқ намуда, қалъаҳо ва маводҳои ба даст омада саънагузорӣ шуданд. Баъд аз А.Н.Бернштам А.Ҷ.Бобоев бо пешниҳоди роҳбари Экспедитсияи бостоншиносии Тоҷикистони Ҷанубӣ Б.А.Литвинский ба омӯзиши ёдгориҳои археологии Помири Фарбӣ машғул шуд.

Бояд қайд намуд, ки А.Ҷ.Бобоев дар ин экспедитсия донишҷӯёни факултети таърихи Донишгоҳи давлатии ба номи В.И.Ленинро низ ҷалб

намуд. Бинобар ин, баъзе дастовардҳо, аз ҷумла бозёфтҳо ба осорхонаи факултети таърихи Донишгоҳи мазкур супорида шуданд. Соли 2015 бо ташаббуси садорати факултети таърихи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон ин осорхона азnavsозӣ шуда, маводи археологии аз Помир ҷамъовардаи А.Ҷ.Бобоев нигораҳои асосии он ҳисоб меёбанд.

Соли 1975 дар гӯристони Южбок II (Юрхбуқ)-и водии Ҷавшангоз ҳафриёт гузаронда шуд. Ёдгории Южбок дар масофаи 8 км дуртар аз деҳаи Ҷавшангоз воқеъ гардида, 5 гӯристонро дар бар мегирад. (**Расми № 33**) Қабристонҳо тақрибан 50-метрӣ дур аз якдигар ҷойгир шудаанд. Дар асоси ҳафриёти гӯристонҳои мазкур аз даруни қабрҳо ашёи гуногун, аз қабили муҳра, сарнайзаи нуқрагӣ, сафолпораҳо, олоти сангӣ ва дигар бозёфтҳо пайдо гардидаанд¹.

Дар натиҷаи таҳқиқи маводҳо А.Ҷ.Бобоев ба хулоса меояд, ки бозёфтҳои Южбок II ҳусусияти осори замони биринҷро дошта, ба нимаи дуюми ҳазораи II ва ибтидои ҳазораи I то. м. мансуб мебошанд.

Соли 1976 гурӯҳи Маркансу бо роҳбарии В.А.Жуков барои омӯзиши давраи санг ва гурӯҳи дигар бо роҳбарии М.А.Бубнова барои омӯзиши ёдгориҳои археологии Помири Ғарбӣ ташкил карда шуданд².

Самти фаъолияти гурӯҳи Маркансу дар соли 1976 ба муайян намудани стратиграфия, сарҳадди қатъии қабатҳои мадании бошишгоҳи Ошхона ва ҳафриёт дар ғори Истиқ нигаронида шуда буд³.

Дар бошишгоҳи Ошхона ду хандақ: шимолӣ ва ҷанубӣ бо андозаҳои 9 метр дарозӣ ва 1,5 метр паҳнӣ қанда шуд. Дар хандақи ғарбӣ осори оташдон ва хокистарро пайдо карданд. Баъд аз ба анҷоми кори хандақ, буриши стртиграфии бошишгоҳ ва сарҳадди қатъии қабатҳои он муайян гардид. Гурӯҳи Маркансу дар ин мавсум дар ғори Истиқ таҳқиқотро идома дода, дар майдони умумии 16 метри мураббаъ дар даромадгоҳи

¹Бабаев, А.Д. Могильник Южбок II-памятник эпохи бронзы на Западном Памире [Текст] / А.Д. Бабаев // Археологические работы в Таджикистане (1975 год). – Душанбе: Дониш, 1980. – Вып.15. – С.75-87.

² Археологические работы в Таджикистане (1980 год) [Текст]. – Душанбе: Дониш, 1987. – Вып.20. – С.3-12.

³ Жуков, В.А. Работы Марканской археологической отряды в 1976 г. [Текст] / В.А. Жуков // Археологические работы в Таджикистане (1976 год). – Душанбе: Дониш, 1982. – Вып.16. – С.31.

гор ҳафриёт гузаронид. Ҳафриёт дар майдони мазкур аз соли 1975 оғоз шуда, то соли 1976 идома ёфт. Дар натиҷаи ҳафриёт 3 қабати маданий ошкор гардианд. Ҳамин тавр, аз қабати якум 88 адад олоти меҳнат, аз чумла 3 нуклеус, 47 пластинаи хурд, 19 параха, 2 намуд силоҳ, 17 адад сангшикастаҳои корқардшуда ва аз қабати дуюм 47 олоти меҳнат, аз чумла 6 нуклеус, 15 пластинаҳои хурд, 17 параха, 8 адад силоҳи широрӣ ва сангшикастаҳои корқардашуда ба даст омаданд.

Бо чунин нишондод гурӯҳи археологии Маркансу мавсимиро ҷамъбаст намуда, сабит соҳт, ки гори Истик ва бошишгоҳи Ошхона дар фосилаҳои замонӣ аз ҷониби қабилаҳои давраи санг маскун гардида буданд ва барои широриёни даври санг мавзеъҳои мувофиқ ба ҳисоб мерафтанд.

Соли 1976 дар Помири Ғарбӣ гурӯҳи дигар бо роҳбарии М.А.Бубнова фаъолият намуд. Самти таҳқиқоти ин гурӯҳ ҷустуҷӯ ва гузаронидани ҳафриёти археологӣ дар ёдгориҳои Помири Ғарбӣ, аз чумла кӯшки Патхур ва маъбади оташи Зонг ба шумор мерафт¹.

Соли 1977 гурӯҳи Маркансу бо роҳбарии В.А.Жуков дар Помир фаъолият намуд². Дар ин мавсими гурӯҳи Маркансу дар соҳили дарёчаи Сулистиқ ҷустуҷӯ ва ковиш гузаронда, дар соҳили чаппи дарёча маскангоҳи давраи сангро кашф намуд. Онҳо дар натиҷаи гузаронидани ҳафриёт аз соҳили рости дарёча 494 адад олоти меҳнат ва абзори давраи сангро ҷамъоварӣ намуданд³, ки дар маҷмуъ 94 параха, 61 нуклеус (44 дона нуклеусҳои хурд), 38 белча, 6 корд, 32 параха бо ретуш ва 242 абзорҳои дигарро ташкил медоданд. Аз соҳили рост рӯд 578 адад олоти меҳнат ба даст омаданд, ки онҳо аз 16 нуклеус (9 нуклеуси хурд), 150

¹ Бубнова, М.А. Работы Памирского отряда в 1980 г. [Текст] / М.А. Бубнова // Археологические работы в Таджикистане (1980 год). – Душанбе: Дониш, 1987. – Вып.20. – С.211-212.; Бубнова, М.А. Работы Памирского археологического отряда на Западном Памире в 1976 г. [Текст] / М.А. Бубнова // Археологические работы в Таджикистане (1976 год). – Душанбе: Дониш, 1982. – Вып.16. – С.171-184.; Археологические работы в Таджикистане (1977 год) [Текст]. – Душанбе: Дониш, 1983. – Вып.17. – С.3-4.

² Археологические работы в Таджикистане (1977 год) [Текст]. – Душанбе: Дониш, 1983. – Вып.17. – С.3-4.

³ Жуков, В.А. Отчёт о работе Маркансуйского археологического отряда в 1977 г. [Текст] / В.А. Жуков // Археологические работы в Таджикистане (1977 год). – Душанбе: Дониш, 1983. – Вып.17. – С.34.

параха, 78 парахаи хурд бо ретуш, 22 белча, 22 парахаи хурд, 19 параха бо ретуш ва 262 адад сангҳои коркардшуда иборат буданд.

Таҳлил ва муқоисаи маводи бадастомада нишон дод, ки дар коркард ва шакли олоти меҳнати маскангоҳҳои муввақатии соҳили чап ва рости дарёчаи Сулистиқ тафовут дида мешавад. Ин хусусиятҳо ба инобат гирифта шуда, В.А.Жуков ба чунин хулоса омад: 1) агарчи маскангоҳҳо мавсимиӣ ва ба давраи санг тааллуқ доранд, олотҳои меҳнат ва шакли хочагидории онҳо тафовут доранд; 2) аз рӯи сохтори олотҳо метавон таҳмин намуд, ки эҳтимолан, маскангоҳи соҳили чап ҳамчун макони тайёр намудани абзорҳо ва бошишгоҳи соҳили рост барои истиқомат ва хочагидорӣ истифода мешуданд¹.

Соли 1978 барои омӯзиши ёдгориҳои Помир ду гурӯҳи археологӣ ташкил шуданд. Гурӯҳи якум бо роҳбарии М.А.Бубнова ҳафриётро дар кӯшки Шитхарв идома дод². Пас аз ҳафриёт маълум гардид, ки майдони умумии кӯшки Шитхарв 310 метри мурраббаъро дар бар мегирад. Кӯшк аз 15 бино иборат буда, аз онҳо 11 хонаи барои истиқомат ва 2 бино барои хочагидорӣ бунёд гардида буданд. Дар натиҷаи таҳқиқот хусусияти меъмории кӯшки Шитхарв муайян гардида, биноҳои истиқоматии кӯшк аз рӯи майдон, сохтори меъморӣ ба хонаҳои дорои суфа, танӯр, оташдон, ва хонаҳои дорои суфа ва оташдон, чудо гардиданд³. Натиҷаи ҳафриёт имкон дод, ки шумораи оилаҳо, аъзоёни онҳо ва теъдоди умумии бошандагони кӯшк аз рӯи масоҳати хонаҳои истиқоматӣ таҳминан муайян карда шаванд. Дар баробари дигар бозёфтҳо зарфҳо ва сафолпораҳои зиёде аз кӯшк ба даст омаданд, ки дар санагузорӣ аз онҳо вазеъ истифода шуд.

Ҳамин тавр, мавсими археологии соли 1978 бо ҳафриёти кӯшки Шитхарв ба анҷом расид. Натиҷаи таҳқиқи бозёфтҳо нишон дод, ки дар асрҳои миёна дар Помир шумораи кӯшкҳо зиёд буда, бо сабаби дар

¹Ҳамон ҷо. – С.44.

² Бубнова, М.А. Сельская усадьба X-XI веков в Вахане (полевые исследования 1978г.) [Текст] / М.А. Бубнова // Археологические работы в Таджикистане (1978 г.). – Душанбе: Дониш, 1984. – Вып.18. – С.207.

³ Ҳамон ҷо. – С.213.

давраҳои минбаъда сохтани биноҳои истиқоматӣ кӯшкҳо хароб гардианд. Бинобар ин, танҳо якчанд кӯшк, аз қабили кӯшки Шитхарв дар Вахон, то замони мо омада расидаанд, ки ҳафриёт ва омӯзиши санъати меъмории онҳо барои шинохти баъзе масъалаҳои ҳаёти иҷтимоии мардуми Помир аҳаммияти қалони таъриҳӣ дорад.

Соли 1979 ду гурӯҳи бостоншиносӣ: гурӯҳи Маркансу бо роҳбарии В.А.Жуков ва гурӯҳи М.А.Бубнова дар Помир фаъолият намуданд. Дар ин мавсум дар даромадгоҳи гори Истик дар майдони умумии 8 метри мураббаъ ҳафриёт анҷом ёфт. Дар натиҷаи ковишиҳои солҳои 1978–1979 аз гори Истик 547 олоти меҳнат ва аслиҳаи шикории давраи санг ба даст омаданд, ки онҳо бештар аз ҷаҳмоқсанг ва санги филлитӣ сохта шуда буданд.

Мувофиқи натиҷаҳои таҳқиқоти В.А.Жуков вазъи қабатҳои геологӣ, таркиб, суръати тағйирёбии қабатҳои хок ба ҳифзи қабати маданий таъсир расондааст ва ҳусусияти муҳофизати қабатҳои маданий дар доҳили гор ва майдони назди даромадгоҳ аз якдигар тафовут доранд. Инчунин, дар давраҳои гуногун ва бо фосилаҳои замонӣ маскун шудан дар гор ба қабатҳои маданий он таъсири зиёд расондааст. Ҳафриёти гори Истик дар солҳои 1978–1979 имкон дод, ки масъалаҳои гуногун, аз қабили зисти қабилаҳо дар бошишгоҳҳои горӣ ва мағоравӣ ҳаллу фасл гарданд.

Соли 1979 бо роҳбарии М.А.Бубнова дар Помири Ғарбӣ дар водиҳои Фунд, Шоҳдара ва Вахон чустуҷӯи бостоншиносӣ гузаронда шуд. Гурӯҳи археологӣ дар гор ва дайри буддоии деҳаи Вранг ҳафриётро оғоз кард. Мақсади асосии гурӯҳ дар ин мавсум аз омӯзиши ёдгориҳои деҳаи Вранг, аз ҷумла горҳо ва «дайри буддой» иборат буд.

Ҷӣ тавре ки маълум аст, ёдгориҳои деҳаи Вранг дер боз дикқати олимон ва сайёҳони зиёдеро ба худ ҷалб намудаанд. Бори аввал дар бораи горҳо ва қалъаи Вранг олим ва сайёҳи даниягӣ О.Олуфсен маълумот додааст. Аз рӯи ахбороти ӯ, шумораи горҳои деҳаи Вранг то 20 адад буда, онҳо ба қалъаи Вранг вобаста мебошанд. О. Олуфсен дар

бораи сохтор, мавқеи чойгиршавӣ, девор ва бурҷои қалъаи Варнг гузориш дода, онро ба давраи «Сиёҳпӯшҳо» (оташпарастон) нисбат медиҳад¹. М.А. Бубнова маълумоти дар бораи ғорҳо ва қалъаи Вранг ироанамудаи муҳаққиқон А.А.Бобринский, А.Стейн ва А.Н. Зеленскийро таҳлил намуда, қайд кардаст, ки муҳаққиқон ба сафолҳо ва дигар ёдгориҳои моддии қалъа Вранг ягон таваҷҷуҳ накарда, онро ба давраи асрҳои миёна (ба давраи «сиёҳпӯшҳо» ва тибқи ривоятҳои мардумӣ ба дигар нерӯҳои фавқуттабиӣ- «девҳо») нисбат додаанд. Инчунин, онҳо ба қалъа вобастагӣ доштани ғорҳоро тасдиқ кардаанд. М.А.Бубнова аввал дар қалъаи Вранг (баъдтар дайри буддоӣ) ҳафриёт оғоз намуд. Ӯ муайян кард, ки қалъа шакли росткунча дошта, дарозии девори беруни он 180 метр ва паҳноии девор 1,10 метрро ташкил мекунад. Деворро дар кунҷҳои шимолу шарқӣ ва ҷанубу шарқӣ ду бурҷи мураббаъ бо ҳам пайваст мекунанд. Ба ғайр аз ин, аз берун низ ду бурҷи нимдоирашакл ошкор гардиданд, ки девори онҳо хеле ҳароб гардидааст. Ҳамагӣ дар қалъаи Вранг 8 бурҷ пайдо ва ҳафриёт шуданд. Аз рӯи хулосаи М.А.Бубнова қалъа ба се қисм: биноҳои ғарбӣ, шарқӣ ва майдони дохилӣ тақсим шудааст. (**Расми № 34**) Дар ҷараёни ҳафриёт бозёфтҳои гуногун, аз қабили сафолпораҳо, олотҳои чӯбӣ, порчаҳои матоъ, ороишот ва ашёи дигар пайдо ва таҳқиқ шуданд. Натиҷаи ҳафриёт нишон дод, ки дар Вранг нисбат ба дигар ёдгориҳои Помири Ғарбӣ сафолпораҳо бештар ёфт шуданд. Аммо дар он ҷо ягон зарфи солим то замони мо боқӣ намондаст. Бубнова М.А. сафолҳои Врангро таҳқиқ намуд ва ба хулоса меояд, ки онҳо ба сафолҳои Панҷакенти асрҳои VI-VII шабоҳат доранд. Ба ғайр аз ин, қаробати сафолҳо ва хиштҳои қалъаи Вранг ва Ямчун низ мушоҳида гардида буд². Гарчанде ки дар ин мавсум аз маҷмуаи Вранг бозёфтҳои зиёд ба даст омад, таъйиноти он мушаххас нашуд.

¹Назаршоев, Н. О путешествии датчанина О. Олуфсена на Западный Памир [Текст] / О.Н. Назаршоев // Сборник археологических работ. – Душанбе, 1975. – Вып.1. – С.45-46 (Тадж. Госуниверситет).

² Бубнова, М.А. Культовый комплекс в кишлаке Вранг (Западный Памир). [Текст] / М.А. Бубнова // Археологические работы в Таджикистане (1979 год). – Душанбе: Дониш, 1986. – Вып.19. – С.249-264.

Соли 1980 низ ду гурӯҳи бостоншиносӣ: гурӯҳи Маркансу бо роҳбарии В.А.Жуков ва гурӯҳи бостоншиносии М.А.Бубнова дар Помир фаъолият намуданд¹. Гурӯҳи бостоншиносии Маркансу барои кашфи бошишгоҳ ва маскангоҳи давраи санг дар Помири Шарқӣ чустучӯи археологӣ гузаронид. Дар рафти чустучӯи дар Пшарти Шарқӣ петроглифҳо ба қайд гирифта шуданд. Ҷустучӯи идома ёфта, дар наздикии ағбаи Оқташ сангнигораҳо пайдо гардидаанд ва аз рӯи шакл ва усули кори тасвирҳо онҳо ба замони сакоиҳо нисбат дода шуданд. Дар наздикии петроглифҳо қӯргонҳо мавҷуд буданд, аммо ба сабаби кам будани муҳлати чустучӯи археологӣ ба В.А.Жуков фурсат даст надод, то ин ки алоқамандии петроглифҳоро бо қӯргонҳо муайян намояд.

Ба ғайр аз ин, гурӯҳ таҳқиқоти хешро дар соҳили чаппи шоҳоби дарёи Истиқ 12 км дуртар аз Ҷартигумбаз давом дода, дар Маркансу дар ду калп (навес), ки дар баландии 4290 то 4500 аз сатҳи баҳр воқеъ гардида буданд, ҳафриёт гузаронид. Дар калпи якум хандақи бостоншиносии Г-шакли андозааш аз гарб ба шарқ 2,4 метр, аз шимол ба ҷануб 3,6 метр ва дорои паҳноии 1,2 -1 метр қанда шуд. Аз он 21 адад олоти меҳнати давраи асри санг ёфт гардид. Калпи дигаре, ки В.А.Жуков дар соли 1980 дар он ҳафриёт гузаронда буд, дар баландии 4500 метр аз сатҳи баҳр дар қисмати болоии Қоқчар воқеъ гардидааст. Дар ин ҷо дар масофаи 170 метр аз назди даромадгоҳ ба андозаи 2×1 метр гумона қанда шуда, дар натиҷа абзори зиёди давраи санг ба даст омад, ки хусусияти маданияти Маркансуро доро буданд².

Ҳамин тавр, мавсими соли 1980 барои гурӯҳи бостоншиносии Маркансу бо кашфи сангнигораҳо дар ағбаи Оқташ ва бошишгоҳҳои мағоравӣ дар Кутатирсай, саргахи Қоқчар ва Ҷанги Даван поён ёфт. Бояд қайд намуд, ки калпҳои дар ин мавсум кашфшударо метавон ба

¹Археологические работы в Таджикистане (1980 год) [Текст]. – Душанбе: Дониш, 1987. – Вып.20. – С.4-5.

² Жуков, В.А. Работа Маркансурского археологического отряда в 1980 г. [Текст] / В.А. Жуков // Археологические работы в Таджикистане (1980 год). – Душанбе: Дониш, 1987. – Вып.20. – С.105-106.

рӯйхатти баландтарин бошишгоҳҳои дорои шакли мағоравии давраи санги ҷаҳон ворид намуд.

Чи тавре ки дар боло қайд гардид, ба ғайр аз гурӯҳи бостоншиносии Маркансу соли 1980 дар Помири Ғарбӣ гурӯҳи бостоншиносии М.А.Бубнова фаъолият менамуд¹. Гурӯҳи бостоншиносии М.А.Бубнова дар водиҳои Язгулом, Бартанг ва кони лочварди Бодомдараи Шоҳдара ҷустуҷӯ гузаронда, дар резишгоҳи дарёчаи Бодомдара, гӯристон ва дар дехаи Чартеми водии Ғунд бошишгоҳи маъданканонро ҳафриёт намуд. Дар баробари ковишиҳои бостоншиносӣ М.А.Бубнова дар водиҳои Язгулом ва Бартанг бо муҳаққиқони мардумшинос ҳамкорӣ намуда, масъалаҳои демографии Помирро дар асрҳои IX-XII муайян кард. Инчунин, ў ба одат ва маросими дағн дар асоси омӯзиши як қатор гӯристонҳо таваҷҷӯҳ зоҳир намуда, дар робита ба ин соҳа маводи ҷолибро ба даст овард. Аъзои гурӯҳи мазкур дар водии Язгулом то дехаи Ҷамак (Жамак) таҳқиқот гузаронда, дар баробари омӯзиши дигар маводҳо дар бораи ёдгориҳои харобгардида ва аз байнрафта, аз ҷумла қалъаҳо аз мардуми маҳаллӣ маълумот ҷамъоварӣ намуданд.

Натиҷаҳои таҳқиқот нишон медиҳанд, дар охири асри XIX ва ибтидои асри XX дар Помир бештари ёдгориҳо, аз ҷумла ёдгориҳои меъморӣ: қалъаҳо, дидбонгоҳо, кӯшкҳо аз ҷониби мардуми маҳаллӣ хароб шуда, санги онҳо барои сохтани хонаҳои нав истифода шудааст. Дар водии Язгулом аз ҷониби М.А.Бубнова низ чунин қалъаҳо ба қайд гирифта шуданд. Аз ҷумла, Зайд Насруллоев сокини дехаи Андарбаг ба М.А.Бубнова аз мавҷудияти қалъаи дар соҳили дарёчаи Қумоҷдара хабар дод, ки ба ақидаи ў, сангу хишти хоми деворҳои харобгаштаи он то ибтидои асри XX боқӣ монда буданд. Баъдтар мардуми маҳаллӣ сангу хишти онро барои сохтмони хонаҳои истиқоматӣ истифода карданд. Дар дехаи Ҷамаки водии Язгулом М.А.Бубнова боқимондаи қалъаи Чортакӯдара ба қайд гирифт, ки аз рӯи маълумоти директори мактаби

¹Бубнова, М.А. Работы Памирского отряда в 1980 г. [Текст] / М.А. Бубнова // Археологические работы в Таджикистане (1980 год). – Душанбе: Дониш, 1987. – Вып.20. – С.211-212.

деха Мусо Маҳмадуллоев дар дохили қалъа биноҳои истиқоматӣ мавҷуд буданд, ки деворҳои онҳо то 3 метр баландӣ доштанд. Чунин маълумотро М.А.Бубнова аз сокини дигари Язгуломи Боло Мурод Алиев низ ба даст овард. Инчунин, ў дар бораи Гулхона дар дехаи Убган, Рахзав, Мазордара ва гӯристони қадимаи дехаи Барнвад маълумот дод. Дар натиҷа М.А.Бубнова аз ҳаробаҳои баъзе қалъаҳо якчанд сафолпораҳои рӯизаминиро ҷамъоварӣ кард. Ба гайр аз ин, гурӯҳи бостоншиносии М.А.Бубнова гӯристони қадимаи назди дехаи Бидунро аз назар гузаронид. Бо ин ки дар қалъаҳо ва гӯристони водии Язгулом ҳафриёте гузаронда нашуд, М.А.Бубнова синну соли қалъаҳои Язгуломро ба асри XVIII-XIX мансуб донист.

Дар водии Бартанг гурӯҳи бостоншиносии М.А.Бубнова таҳқиқотро аз дехаи Емс (Емц) оғоз кард. Дар ин деха низ М.А.Бубнова аз сокини маҳаллӣ Хушназар Давлатҳоҷаев дар бораи қалъаи Емс маълумот дастрас намуд. Хушбахтона, деворҳои қалъа то замони мо боқӣ монда буданд. Бинобар ин, М.А.Бубнова дар ҳисботи мавсимии худ каму беш дар бораи деворҳо, масолеҳи соҳтмонӣ, бурҷҳо маълумот дода, онро таҳминан ба давраи асрҳои миёнаи баъдина нисбат медиҳад. Дар дехаи Сипонҷ, дар мавзеи Дашт сокини деха Ҳанҷар Толибеков ба М.А.Бубнова макони коркарди кони қадимаро нишон дод. Дар ҳисботи худ М.А.Бубнова муҳтасар дар бораи ҳаҷми ин кон маълумот дода, онро кони мис номидаст. Таҳқиқот то дехаи Разуҷ идома ёфта, аз сабаби бад будани вазъи роҳи нақлиётӣ фаъолияти гурӯҳ дар водии Бартанг қатъ гардид¹.

Бо ин ки дар водиҳои Язгулом ва Бартанг ҳафриёти бостоншиносӣ гузаронда нашуд, гурӯҳ дар бораи ёдгориҳои таърихии минтақаи мазкур маълумоти зиёдро ҷамъоварӣ намуд.

Гурӯҳи бостоншиносӣ таҳқиқоти хешро дар Помири Ғарбӣ дар Лоҷвардараи водии Шоҳдара давом дод. Мақсади асосии гурӯҳ дар ин мавзее муайян соҳтани таърихи коркарди кони лоҷvard буд. Натиҷаҳои

¹Ҳамон ҷо.–С.211-213.

тахқиқот нишон дод, ки дар кони лочварди водии Шоҳдара ягон нишоне аз коркарди васеи он дар замони қадим ба назар намерасад. Ба ғайр аз ин, гурӯҳ дар резишгоҳи дарёи Бодомдара дар майдони 200 метри мураббаъ 21 гӯрро кашф намуда, аз онҳо З қабро ҳафриёт кард. Аз қабри №1 абзорҳои зерин: пораи зарфи сафолӣ, корди оҳанӣ, даспонаи биринҷӣ, муҳра ва 2 дона гӯшвори биринҷӣ ёфт шуданд. Бубнова М.А. гӯшвор ва муҳраҳоро бо абзорҳои қабристони Тулхор муқоиса намуда, онҳоро ба охири асри I то. м. нисбат медиҳад. Аммо дар дигар бозёфтҳо ҳамрангии ягон маданият мушоҳида нашуд бинобар ин, таърихи пайдоиши гӯристони Бодомдара дақиқан мушаххас нашуд.

Соли 1981 дар Помир танҳо як гурӯҳи бостоншиносӣ бо роҳбарии М.А.Бубнова фаъолият намуд. Мақсади асосии гурӯҳи мазкур идомаи ковишиҳои бостоншиносӣ дар ибодатгоҳи Вранг буд. Хонаҳо то фарш поккорӣ шуда, дар баъзе ҳуҷраҳо, аз ҷумла ҳуҷраи № 9 суфа пайдо гардид. Инчунин, гурӯҳ ҳафриётро дар даромадгоҳи шарқӣ ва кунци шимолу гарбии ҳавлӣ ба охир расонид.

Дар ин сол ҳафриёти асосӣ дар қисмати гарбии бурҷи II ба роҳ монда шуд, ки дар он нишонаҳои таъмиру бозсозии бинои ибодатгоҳ муайян шуд. Ибодатгоҳи буддоии Вранг аз се баҳш иборат мебошад: 1) биноҳои истиқоматӣ ва динии бо девор иҳоташуда; 2) силсилағорҳои гирду атроф; 3) боқимондаҳои деворҳои иншооти номаълуми дар ҳар ду соҳили дарёчаи Вранг ҷойгиршуда. М.А.Бубнова хусусияти меъмории Врангро бо маъбади оташи Зонг, Коғирқалъаи I-IV (маъбади оташи Богеф) ва маъбади оташи Бозордара муқоиса намуда, ба ҳулоса омадаст, ки ибодатгоҳи Вранг хусусияти меъмории ба ҳуд хос дошта, дар асоси урғу одатҳои маҳаллӣ бунёд гардидааст. Ғайр аз ин, муҳаққиқ зимни таҳқиқи бурҷҳои ибодатгоҳи Вранг ба ҳулосае омадаст, ки бурҷҳои V ва VIII ин иморат аз дигар бурҷҳои он тафовут дошта, нишоне аз хусусияти дифой дар онҳо ба назар намерасад.

Соли 1982 низ як гурӯҳи бостоншиносӣ бо роҳбарии М.А.Бубнова дар Помир фаъолият намуд. Дар ин мавсим гурӯҳ дар ёдгории

Кофириқалъаи III ҳафриёт оғоз намуд. Маълум шуд, ки ёдгорӣ як толори мудаввар ва се хона дорад. Ҳачми толор 100 метри мураббаъ буда, аз суфаҳои нишаст иборат мебошад. Файр аз ин, 3 хонаи дигар, ки бо толор пайваст ҳастанд, поккорӣ шуда, майдони умумӣ ва соҳти меъмории онҳо муайян карда шуд. Зимни ҳафриёт ба сабаби ҳароб шудани деворҳо ва дар болои қӯҳпора бунёд ёфтани Кофириқалъа абзору ашёи кам ба даст омаданд¹.

Бо вучуди ин, ба гурӯҳи бостоншиносӣ муюссар гардид, ки аз ёдгории Кофириқалъа III сафолпораҳо, дастёс, оҳанпораҳо ва ашёи дигар пайдо кунанд. М.А.Бубнова сафолҳоро ба чор намуд: кӯзаҳои гардандароз, гарданкӯтоҳ, зарфҳо ва дегҳои сафолии дурушт ҷудо кард. Албатта, ин гурӯҳбандии сафолҳо минбаъд барои омӯзиши сафолҳои давраҳои гуногуни Помири Ғарбӣ аҳаммияти калон дорад.

Дар асоси таҳқики соҳти меъморӣ ва ҳусусияти бозёфтҳо, аз ҷумла сафолҳо М.А.Бубнова ёдгории Кофириқалъаи III-ро ба ибтиди асрҳои миёна нисбат дод.

Масъалаи дигари таҳқики Кофириқалъаи III аз истифода баромадани он мебошад. Дар рафти ҳафриёт маълум шуд, ки Кофириқалъаи III якчанд давраи бозсозиро аз сар гузарондаст. Аз ҷумла, аз мушоҳидаи бозсозии толор М.А.Бубнова ба ҷунин ҳулоса омад, ки онро ибодатгоҳ ҳисоб кунад. Илова бар ин, якчанд масъалаи дигари баҳсбарангез, аз қабили мудавваршакл будани бино, мавҷудияти санги ёдбудӣ (сутуни ёдбудӣ, обелиск), таъйиноти оташдон ва ғайраҳо ба қадри имкон ҳаллу фасл гардиданд. М.А.Бубнова Кофириқалъаи III-ро бо якчанд биноҳои мудавваршакли Осиёи Миёна, аз ҷумла Ялангагтеппа, Мулламтеппа, Оқчатеппа, Геоксур ва инчунин, бинои мудавваршакли ёдгориҳои давраи асрмиёнагӣ қиёс намудаст. Ба ақидаи ӯ, ибодатгоҳи Кофириқалъаи III аз рӯи тарҳи меъмории худ яке аз қадимтарин маъбадҳо дар Помири Ғарбӣ ба шумор меравад. Мавҷудияти санги ёдбудӣ дар маркази толор

¹Бубнова, М.А. Культовое сооружение Кафыркала III (полевые исследования Памирского археологического отряда 1982 гг.). [Текст] / М.А. Бубнова // Археологические работы в Таджикистане (1982 год). – Душанбе: Дониш, 1990. – Вып.22. – С.301-305.

ва оташдон аз он гувоҳӣ медиҳанд, ки Кофирқалъаи III ба биноҳои хусусияти динӣ доштаи ин минтақа мансубият дорад¹.

Ҳамин тавр, гурӯҳи бостоншиносии М.А.Бубнова дар Помири Ҷарбӣ боз ба қашфи як ёдгории пурарзиши таърихӣ муваффақ шуд. Таҳқиқи ёдгории мазкур барои омӯзиши ҳаёти динии Помир дар давраҳои ибтидои асрҳои миёна аҳаммияти зиёд дошта, имкон медиҳад, ки хусусияти меъмории биноҳои динии пеш аз исломӣ дар шароити кӯҳистон муайян карда шавад.

Соли 1983 бо роҳбарии М.А.Бубнова дар Кофирқалъаҳои I-IV ҳафриёт гузаронида шуд. Дар ин мавсум дар се бахши дигари ин ёдгорӣ ковишиҳо идома дода шуда, илова бар ин, дар Помири Ҷарбӣ барои тартиб додани харитаи бостоншиносӣ ҷустуҷӯи археологӣ ба роҳ монда шуд. Зимни ҳафриёти Кофирқалъаи II маълум гардид, ки он ҳам бо тарҳи Кофирқалъаи III соҳта шуда, аз толори мудаввар ва ду бинои дигари ба иморати асосӣ пайвастшуда иборат аст. М.А.Бубнова дар натиҷаи поккории толори Кофирқалъаи II дар доҳили он суфаҳоро пайдо кард. (**Расми № 35**) Пас, мушахҳас шуд, ки Кофирқалъаи II аз Кофирқалъаи III танҳо бо ҳаҷми майдони умумӣ фарқ мекунад. М.А.Бубнова баъд аз пайдо кардани суфаҳо дар толори Кофирқалъаи II таҳмин менамояд, ки эҳтимолан, ин толор барои шаҳсони алоҳида ё одамони табақаи боло ва ё рӯҳониён бунёд шудааст. Файр аз ин, номбурда дар маркази толори Кофирқалъаи II низ оташдон пайдо намуд. Ба ақидаи ӯ, толорҳои Кофирқалъа низ ба мисли хонаҳои имрӯзай помирӣ дорои «ҷорхона» буданд ва такягоҳи зерсутунҳо ва оташдон ба воқеияти ин фарзия гувоҳӣ медиҳанд.

Дар ин мавсум дар Кофирқалъаҳои I ва IV низ ҳафриёт гузаронда шуд. Дар бораи мавқеи Кофирқалъаи IV бори аввал А.Н.Зеленский маълумот дода буд, аммо аз ҷониби М.А.Бубнова дар соли 1983 таъйиноти Кофирқалъаи IV мушахҳас гардид. Таҳқиқоти анҷомшуда аз он гувоҳӣ медиҳанд, ки Кофирқалъаи IV бештар ба иншооти дифой

¹Ҳамон ҷо.–С.309.

шабоҳат дорад. А.Н.Зеленский тиркашҳо ва бурҷҳои Кофирқалъаи IV-ро бо қалъаи Ямчун монанд намудааст¹.

М.А.Бубнова аз рӯи мавқеи ҷойгиршавӣ ва сохтори бино Кофирқалъаи IV-ро ба се бахш ҷудо намуд. Ҳафриёт дар қалъа нишон дод, ки он аз 6 бурҷи дифоӣ иборат буда, 4 метрӣ андоза доранд.

Бо натиҷаҳои дар боло қайдгардида, ҳафриёт дар Кофирқалъаи I-IV ба анҷом расид. Муайян гардид, ки таърихи пайдоиши ин ёдгорӣ ба давраи Кӯшониён ва ибтидои асрҳои миёна рост меояд ва он ҳамчун иншооти дифоӣ бунёд шудааст.

Гурӯҳи бостоншиносии М.А.Бубнова гайр аз ҳафриёти Кофирқалъаи I-IV барои ҷамъоварии мавод ҷиҳати таҳияи харитаи бостоншиносӣ ба водии Вахон сафар намуда, қалъаи Ратмо мавриди таҳқиқ қарор дод. Зимни анҷоми ҷустуҷӯ нақшай қалъаи Исори дехаи Зонг аз нав тартиб дода шуд. Баъди ба охир расонидани корҳои банақшагирӣ гурӯҳи бостоншиносӣ ба дехи Хуфи ноҳияи Рӯшон сафар намуда, дар дараи Хуф кони қадимаеро ба қайд гирифта, ҷустуҷӯро то водии баландкӯҳи Бартанг идома дод.

Соли 1984 низ дар Помир танҳо як гурӯҳи археологӣ бо роҳбарии М.А.Бубнова фаъолият намуд. Дар ин мавсум гурӯҳ корҳои ҳафриётӣ ва ҷустуҷӯи хешро дар водии Марҷони Бузурги Помири Шарқӣ ба роҳ монд. Аз он ҷо ёдгориҳои гуногуни давраҳои муҳталиф - конҳои қадима, бошишгоҳ, гӯристон, сағонаи давраи биринҷ кашф ва ҳафриёт шуданд. Яке аз кашфиёти ҷолиби ин мавсум кашф ва ҳафриёти сағонаи замони биринҷи Кардимур мебошад. Сағона аз ду хонаҷаи ба ҳам пайваст иборат буда, дар он маросиму маносиқи дағн ба тарзи ациб баргузор мешуданд. Дар ҳуҷраи якум, ки оташдон дорад, маросими дағн мегузашт (дар ин оташдон дар вакти дағн ҳӯрок мепухтанд – Ш.Ф.) ва дар ҳуҷраҳаи дуюм, ки оташдони маросимӣ сохта шудааст, часадро мегӯрониданд. Инчунин, аз сағона бокимондаи сари асп ва гӯсфандро

¹Зелинский, А.Н. Древние крепости на Памире [Текст] / А.Н. Зелинский // Страны и народы Востока. – М., 1964. – Вып.3. – С.120-122.

пайдо карданد, ки ин бозёфтҳо аз роиҷ будани амали қурбонӣ дар ҳаққи арвоҳи мурдагон гувоҳӣ медиҳанд. Аз таҳқиқи Кардимур М.А.Бубнова ба хулоса меояд, ки чунин шакли гӯронидан то имрӯз дар Осиёи Миёна мушоҳида нашудааст. Оиди маросими дағн аз ҷумла дар Кардимур дар бахши дигари рисола маълумоти комил дода шудааст.

Ғайр аз ин, гурӯҳи археологии М.А.Бубнова дар даромадгоҳи водии Марҷони Бузург як қӯргони замони сакоиҳоро ҳафриёт намуд. Дар баробари ин диққати М.А.Бубноваро «се ҳалқаи калон», ки дар қисмати шимолии соҳили Яшикӯл дар наздикии резишгоҳи дарёчаи Марҷони Бузург ба кӯли мазкур ҷойгир шуданд, ҷалб кард. Ҳалқаҳо хеле калон буда, бо санг ихота шудаанд. М.А.Бубнова майдони умумии онҳоро муайян соҳта, ба хулоса омад, ки онҳо ҳусусияти урфиятӣ дошта, хосси маданияти ҷорӯдорон мебошанд.

М.А. Бубнова дар баробари омӯзиши бозёфтҳои зикргардида, соли 1984 ба таҳқиқи ёдгориҳои асрҳои X-XIмашғул шуд. (конҳои қадимаи нуқра ва маҳаллаҳои маъданканон) Бошишгоҳи маъданканони Кардимур яке аз ин ёдгориҳо мебошад, ки 0,5 га масоҳат дорад. Ин бошишгоҳ аз 16 ҳуҷра иборат буда, ҳамаи онҳо ҳафриёт шуданд.

Зурчесик низ бошишгоҳи дигари маъданканони Помири Шарқӣ ба шумор меравад. Он 0,4 га масоҳат бо шумули 42 ҳонаи алоҳидаро дар бар мегирад, ки баъзе аз онҳо: ҳуҷраҳои № 20, 22, 19, 21 ҳафриёт гардианд. Ба ақидаи М.А.Бубнова, дар Помири Шарқӣ ва Ғарбӣ дар асрҳои X-XI маъданкорӣ хеле ривоҷ ёфта, ин минтақа аз ҷиҳати коркарди маъдан дар Осиёи Марказӣ яке аз ноҳияҳои пешқадам ба ҳисоб мерафт.

Кашфи муҳимми ин мавсум ёдгории Кардимур маҳсуб аст, ки аз рӯи санагузорӣ ба давраи биринҷ рост меояд. Таҳқиқот дар самти конҳои қадим ва бошишгоҳҳои маъданканон собит соҳтанд, ки Помир дар ҳама давру замон дар Осиёи Марказӣ яке аз таъминкунандагони асосии маъдан ва сангҳои қиматбаҳо буд. Фаъолияти гурӯҳ дар мавсими

мазкур пурсамар буда, боз якчанд ёдгории дигар ба фехристи ёдгориҳои археологии Помир зам гардиданд.

Соли 1985 дар Помир ягон гурӯҳи археологӣ фаъолият накард. Дар ин сол дар қатори ҳисботи мавсими бостоншиносон дар маҷаллаи «Археологические работы в Таджикистане вып. XXV (1985г.)» натиҷаи таҳқиқоти гурӯҳи геологии В.П.Новиков, ки масъалаи омӯзиши конҳо ва кӯраҳои мисгудозии ҷанубу ғарбии ноҳияи Дарвозро дар бар гирифта, дар солҳои 1981–1982 анҷом дода шудааст, нашр гардид. Ин гурӯҳро муҳаққиқони Институти геологии АИ ҶШС Тоҷикистон, В.П.Новиков, В.В. Супричев, Ф.С.Салихов, О.А.Зибина, М.Макарова, Ф.Шик ва В. Панов ташкил доданд¹. Гурӯҳи геологии мазкур дар ин мавсим конҳои қадимаи миёнаоб ва болооби дарёчаи деҳаи Равнов ва мавзеи Возгунаро кашф кард. Дар натиҷа ҳаҷми умумии конро муайян ва аз деҳаи Равнов кӯраҳои мисгудозиро пайдо карданд. Аз рӯи ахбори академик В.И.Попов, ки солҳои 30-уми асри XX дар деҳаи Равнов фаъолият намудааст, маълум мешавад, ки сокинони Равнов на танҳо ба маъданкобӣ, балки ба истиҳроҷи намак низ машғул будаанд². Дар водии Обиминоу гурӯҳи геологон бо сардории В.П.Новиков дар наздикии ҳаробаҳои деҳаҳои Гринг ва Бакодара низ осори оҳангудозиро пайдо намуданд. Ба ақидаи В.П.Новиков, деҳаи Оинагарони соҳили Обиниев, ки шакли дурусти номи он «Оҳангарон» мебошад, маҳз ба ин кон ва ба оҳангудозӣ рабт дошта, бошандагони он оҳангар будаанд³.

Деҳаи Равноб таърихи қадима дошта, бошандагони он бештар ба қасби маъданкобӣ машғул буданд. (**Расми № 36**) Аҳолии деҳа дар солҳои 50-уми асри XX ба ҳудуди Қалъаи Ҳусайн, Дарвоз, Кӯргонтеппа (ҳоло шаҳри Боҳтар) ва Кӯлоб кӯҷонида шуданд. Бояд гуфт, ки бо сабаби набудани роҳи мошингард ба Равнов конҳои қадими ин минтақа аз ҷиҳати бостоншиносӣ то имрӯз ба дараҷаи кофӣ омӯхта нашудаанд.

¹Новиков, В. О древней добыче и плавке медных руд на территории юго-западный Дарваза [Текст] / В.Н.Новиков // Археологические работы в Таджикистане (1985 год). – Душанбе: Дониш, 1994. – Вып.25. – С.288.

² Ҳамон ҷо.–С.290.

³ Ҳамон ҷо.–С.291.

Гурӯҳи бостоншиносии М.А.Бубнова дар соли 1986 ҷустуҷӯ ва ҳафриётро дар ёдгории Марҷони Бузург, ки соли 1984 дар он таҳқиқот оғоз шуда буд, идома дод. Яке аз дастовардаҳои мавсими мазкур анҷоми ҳафриёт дар Кардимур ба шумор меравад. М.А.Бубнова дар асоси таҳқиқи маводи бадастомада, Кардимури I-ро ба замони биринҷ (асрҳои XIII-XII то.м.) нисбат медиҳад¹. Инчунин, дар соли 1986 М.А.Бубнова ҳафриётро дар қӯргонҳои Кардимур II ва Гозен оғоз намуда, дар натиҷа як қӯргон дар Кардимури I ҳафриёт шуда, дар он ҷасаде пайдо гардид, ки ба як паҳлу меҳобид.

Бозёфти нодири дигари ин мавсум қашфи маскангоҳи Кардимури III ба ҳисоб меравад. Он дар масофаи 250 метр дар самти шимолу шарқии Кардимур I воқеъ буда, аз гирду атрофи он сафолпораҳои рӯизамини ҷамъоварӣ ва ба чор навъ ҷудо гардидаанд. Мувоғиқи омӯзиши сафолҳо, Кардимур III ба давраи ибтидои асрҳои миёна мансуб дониста шуд (Дар ҳаритаи бостоншиносии Помири Шарқӣ ин ёдгорӣ бо номи Кардимур IV нишон дода шудаст – Ш.Ф.). Дар масофаи 27 метр аз Кардимур III боқимондаи маскангоҳ ва 300 метр дурттар аз тарафи шимолии он бошишгоҳи дигар бо деворҳои ҳаробгардида пайдо гардиданд. Яке аз қашфиёти ҷолиби Кардимур бозёфти гӯристони гӯсфандон мебошад, ки дар он одат ва маросими маҳсус дафни ҳайвонот мушоҳида шуд. М.А.Бубнова ин гӯристонро ба маросими қурбонӣ нисбат дод². Шабеҳи ин гӯристон то имрӯз дар ягон қисмати Помир ба қайд гирифта нашудааст. Дар масъалаи забҳи гӯсфанд дар маросимҳои гуногуни мардуми Помир, аз ҷумла дар маросими дағн, дар бахши дигари рисола маълумот дода шудааст.

Соли 1986 дар ёдгории Кардимур ҳафриёт идома ёфта, якчанд сафолҳо ба даст омаданд, ки М.А.Бубнова онҳоро ба асри XI мансуб донист. Инчунин, ӯ соли 1986 дар водии Ҷамбайчилга дар канори рости

¹Бубнова, М.А. Памятники долины реки Большой Марджанай Южный (Полевые исследования 1986 г.) [Текст] / М.А. Бубнова // Археологические работы в Таджикистане (1986 год). – Душанбе, Худжанд, 2005. – Вып.26. – С.485-494.

² Ҳамон ҷо.–С.490.

шохоби дарёи Аличур ҷустуҷӯи бостоншиносӣ гузаронд. Дар натиҷа дар он ҷо маскангоҳи маъданканон ва 9 қўргон дар соҳили чапи Ҷамбайчилга ба қайд гирифта шуданд.

Соли 1988 низ бо роҳбарии М.А.Бубнова дар Помир ковишҳои бостоншиносӣ идома дода шуданд. Гурӯхи мазкур дар ин мавсум ҳафриётро аз гӯристони сакоиҳо ва бошишгоҳҳои маъданканони асрҳои X-XI-и соҳили кӯли Яшикӯл оғоз намуд¹. Файр аз ин, дар гӯристони Фунд I ва «Гӯри гӯсфандон» ҳафриёт гузаронда шуд. Аз онҳо часади гӯсфанд ва сафолпораҳо ба даст омаданд. Дар гӯристони Фунди II қўргони №1 кушода шуд, ки дар он ҳамроҳи часад дастмонаи биринҷӣ, тугмаҳои устухонӣ, матоъпораҳо ва ашёи дигар гузошта шуда буданд. Инчунин, дар гӯристон як қабри урфиятӣ ҳафриёт шуд. Аз он устухонпораҳои гӯсфанд ва донаҳои зардолу пайдо гардианд. Дар идомаи кор дар гӯристони Фунди III 10 қўргон ва як гӯри урфиятӣ ва дар қабристони Бутаукӯл 7 қўргон комилан ҳафриёт гардианд. Ашёи зиёд, аз ҷумла сафолпораҳои гуногун пайдо гардианд, ки аз рӯи соҳт, ранг ва таркиб ба ду гурӯҳ чудо мешаванд. Бо вучуди баъзе масъалаҳои ҳалталаб, М.А. Бубнова дар такя ба маводи Б.А.Литвинский қурғонҳоро таҳминан ба асрҳои V-III то м. нисбат медиҳад². Ба ғайр аз қўргонҳо, маскангоҳи маъданканони Бутаукул, ки аз 4 бинои ба ҳам пайваст иборат буд, қашф ва ҳафриёт шуд. Девори биноҳо бо санг гил эъмор гардида, зимни поккорӣ дар хонаи № 2 суфа ва дар маркази он порчаи корди оҳанӣ ва сарнайзаи ромбшакл ёфт шуданд. М.А.Бубнова дар асоси бозёфтҳо маскангоҳро маҳалли зисти маъданканон дониста, таърихи пайдоиши онро ба асрҳои IX-XII нисбат медиҳад³.

Соли 1989 барои тартиб додани ҳаритаи бостоншиносии Вилояти Муҳтори Кӯҳистони Бадахшон ва ҷамъоварии мавод дар бораи баъзе ёдгориҳо, бо роҳбарии М.А.Бубнова ба ҳудуди Помири Шарқӣ ва Ғарбӣ

¹Бубнова, М.А. Могильники сакского времени и поселение X-XI вв. на побережье оз. Яшикуль (Мургабский район ГБАО), работы 1988 г. [Текст] / М.А. Бубнова // Археологические работы в Таджикистане. – Душанбе: Деваштич, 2003. – Вып.28. – С.179.

² Ҳамон ҷо.–С.178.

³ Ҳамон ҷо.–С.179.

экспедитсия ташкил шуд. Экспедитсия аз тариқи Ишкошим–Харгӯшӣ – Аличур–шахараки Мургоб–бoloobi Коқуйбел–Шоролю–ағбаи Коқчар–бoloobi Кӯҳдара ҳаракат карда, дар бозгашт аз роҳи кӯли Қарокӯл–шахраки Мургоб–ағбаи Кӯҳтезак–Ҷавшангоз–Шоҳдара–Хоруғ гузар намуда, ёдгориҳои зиёди бостоншиносиро мавриди омӯзиш қарор дод¹. Мақсади экспедитсия аз нав мавриди омӯзиш қарор додани ёдгориҳои кашфшуда ва гузаронидани ковишҳои ҷудогона дар баъзе ёдгориҳо буд. Бинобар ин, аз ҷониби гурӯҳ дар Коқуйбел 12 қӯргон, дар Калтатури I 5 қӯргон ва 5 ҳалқаи урфиятӣ, дар гӯристони Калтатури II 5 қӯргон ва дар қабристони Калтатури III 6 қӯргон комилан ҳафриёт гардианд.

М.А.Бубнова зимни омӯзиши қӯргонҳои мазкур қайд менамояд, ки А.Ч.Бобоев ҳамаи қӯргонҳои Калтатурҳои I-III-ро намебоист ба як давра нисбат медод, зоро ҳамаи қӯргонҳои Калтатур хосси маданияти як давра нестанд. Дар соли 1989 дар натиҷаи гузарондани ҷустуҷӯи археологӣ дар соҳили дарёи Калтатур 2 гӯристони дигар, ки аз 10 қӯргон иборат мебошанд, ба қайд гирифта шуданд. Файр аз ин, дар Шоролюи I 13 аломати урфиятии аз таҳтасангҳо дар замин тасвиршудаи расми «Думи фароштурук» (таъбир аз А.Ч.Бобоев – Ф.Ш.) пайдо гардид. Инчунин, дар Шоролюи I 2 қӯргон комилан ҳафриёт шуданд. Баъди омӯзиши Калтатур ва Шоролю М.А.Бубнова таҳқиқотро дар гӯристони Дараи Обихарв, ки А.Ч.Бобоев дар он ҷо ҳафриёт гузаронда буд, ба роҳ монд. Масъалаи рақамгузорӣ ва санагузории қӯргонҳо низ баҳснок буд. Бинобар ин, М.А.Бубнова ҳафриёти иловагӣ гузаронд. Дар натиҷа, М.А.Бубнова санагузории А.Ч.Бобоевро (давраи биринчи баъдин) рад намуда, таърихи пайдоиши гӯристонҳои Дараи Обихарв ва Калтатурро ба нимаи дуюми ҳазораи I то м. нисбат медиҳад².

Дар солҳои 1989–1990 дастаи бостоншиносии М.А.Бубнова дар асоси барномаи «Харитаи бостоншиносии Тоҷикистон» таҳқиқоти худро дар Шоролю идома дод. Ҷӣ тавре, ки маълум аст, дар Шоролю соли 1961

¹Бубнова, М.А. Исследование памятников на Западном и Восточном Памире в 1989 г. [Текст] / М.А. Бубнова // Археологические работы в Таджикистане. – Душанбе, 2005. – Вып.30. – С.117.

²Ҳамон ҷо. – С.125.

А.Ч.Бобоев ҳафриёт гузаронда буд ва баъзе масъалаҳои норавшан сабаб шуданд, ки ўаз нав ин гўристонҳоро мавриди таҳқиқ қарор дихад¹.

М.А.Бубнова ба хулоса омад, ки ёдгориҳои Шоролю на танҳо тақвим, балки гўрҳои ёдбудӣ ва эътиқодӣ буда, бештар ба парастиши чорво рабт доштанд. Муҳаққиқ ёдгориҳои Шоролюи II ва Шоролюи III-ро нисбат ба Шоролюи I ва Калтатури I ҷавонтар ҳисобида, онҳоро ба асрҳои IV-III то м. нисбат медиҳад².

Соли 1990 М.А.Бубнова дар Шоролюи IV, Қизилқириқчии I, II, Лесхоз ва ағбаи Оқташ таҳқиқот гузаронид. Дар Шоролюи IV ду шакли деворҳои аломатӣ ва қабрҳо ҳафриёт шуданд. Муайян гардид, ки аломатҳои якум аз рӯи шакл ва соҳтор ба девораломатҳои Кардимури I ва Шоролюи I шабоҳат дошта, аломатҳои гурӯҳи дувум аз рӯи соҳтор ва шакли худ аз дигар девораломатҳои Помири Шарқӣ ва Помири Ғарбӣ фарқ доранд³. Илова бар ин, М.А.Бубнова дар Қизилқириқчӣ як қўргони мудаввари бо девори аз ду қабат санг иҳоташударо, ҳафриёт намуда, онро ба асрҳои IV-III то м.нисбат медиҳад. Дар Қизилқириқчии II як қўргони П-шакл ва дар ағбаи Оқташ ду деворҳалқаи гирд ҳафриёт шуданд. Бостоншиносон аз рӯи шакл ва соҳтор онҳоро ба асрҳои IV-III то м. нисбат додаанд⁴.

Соли 1990 охирон мавсими археологии замони Шўравӣ дар Помир ба шумор меравад. Бо ин ки давлати абарқудрати Иттиҳоди Шўравӣ ҳудуди 70 сол вучуд дошт, дар пешрафт ва ташакқули тамоми соҳаҳои илми Тоҷикистон нақши калонро гузошт. Дуруст аст, ки ду даҳсола: солҳои 60–70-уми асри XX дар археологияи тоҷик давраи «тилой» мебошанд.

Дар Помир аз соли 1946 то 1990 даҳҳо ёдгории археологӣ аз асри санг то замони мо қашф гардиданд. Дар ин давра ҳар сол ба

¹Бубнова, М.А. Результаты исследования памятников в долине р. Шоролю (1989-1990гг.) [Текст] / М.А. Бубнова // Археологические работы в Таджикистане. – Душанбе, 2007. – Вып.31. – С.198-199.

² Бубнова, М.А. Археологическая карта Горно-Бадахшанской Автономной Области. Восточный Памир [Текст] / М.А. Бубнова. – Душанбе, 2015. – С.24.

³ Бубнова, М.А. Полевые исследования на Восточном Памире в 1990 г. [Текст] / М.А. Бубнова // Археологические работы в Таджикистане. – Душанбе, 2008. – Вып.32. – С.214.

⁴ Ҳамон чо.–С.215-217.

дурдасттарин ноҳияҳои Помир экспедитсияҳо фиристонда мешуданд ва гурӯҳҳои археологӣ ҳар як мавсимро бо кашфиёти нав ба анҷом мерасонданд. Бостоншиносони машҳури Иттиҳоди Шӯравӣ, аз қабили А.Н.Бернштам, Б.А.Литвинский, В.А.Ранов, А.Ч.Бобоев, В.А.Жуков ва М.А.Бубнова аз натиҷаи таҳқиқоту ҳафриёти худ дар Помир асарҳои зиёди илмӣ ба нашр расондаанд. Аз ҷониби муҳақиқони мазкур дар Помир бошишгоҳҳои давраи санг, аз қабили Ошхона, гори Шахта, гӯристони сакоии Оқбайт ва Тамдӣ, қабристони сакоии Змудг ва Чилхона дар Помири Ғарбӣ, қалъаҳои Вахон, гӯристони замони биринҷ дар Помири Шарқӣ ва водии Ҷавшангоз, конҳои қадима, бошишгоҳи маъданканони Бозордара дар водии Оқцилга, даҳҳо кӯшк ва дехаҳои пароканда дар кӯҳистон, сангнигораҳои Оқцилга, Лангаркишт, Вибистдара, тӯпхона, дидбонгоҳҳо, роҳҳои корвонгузар ва дигар намуди ёдгориҳо кашфу мавриди таҳқиқ қарор гирифтаанд. Дар асоси кашфи ёдгориҳои археологӣ маълум шуд, ки Помир аз замони асри санг маскангоҳи одамон будааст. Кашфиёти баъзе ёдгориҳо на танҳо дар омӯзиши таърихи Помир, балки дар ҳалли дигар масъалаҳои вобаста ба таърихи Осиёи Марказӣ нақши калидӣ доранд. Сабабҳои ба баландкӯҳҳо ҳаракат кардани одамон дар давраи санг, омилҳои кӯчиши сакоихо ба минтақоҳои кӯҳӣ ва дигар масъалаҳои мубрами таърихии Осиёи Марказиро метавон дар асоси омӯзиши археологияи Помир ҳаллу фасл намуд.

Натиҷаҳои омӯзиши археологии Помирро, ки дар замони Иттиҳоди Шӯравӣ ба даст омадаанд, метавон чунин ҷамъбаст намуд:

1. Ба Помир аз соли 1946 то 1991 аз ҷониби шуъбаи ленинградии Институти маданияти моддии АИ ИҶШС ва Донишгоҳи давлатии Москав 8 маротиба, аз ҷониби Институти таърих, археология ва этнографияи ба номи А.Дониш 50 маротиба экспедитсия ва гурӯҳҳои археологӣ фиристода шуданд, ки самтҳои таҳқиқоти онҳоро метавон ба таври зерин гурӯҳбандӣ кард: омӯзиши давраи санг 9; давраи биринҷ 5; сакоихо 7; қалъаҳои Вахон 4; таҳқиқи дигар ёдгориҳо 25 маротиба.

2. Дар давоми солҳои 1946–1991 аз ҷониби экспедитсияҳо ва гурӯҳҳои археологӣ бо роҳбарии А.Н.Бернштам, Б.А.Литвинский, В.А.Ранов, А.Ч.Бобоев, В.А.Жуков ва М.А. Бубнова дар Помир 633 ёдгории таърихӣ қашф ва ҳафриёт гардидаанд, ки аз онҳо 289 ёдгорӣ ба Помири Шарқӣ ва 344 ба Помири Фарӯӣ тааллук доранд;

3. Дар робита ба ҳафриёт ва таҳқиқи маводи бостоншиносии Помир аз ҷониби олимони мазкур 2 рисолаи илмӣ, 2 монография, 6 асари илмӣ, 30 ҳисоботи мавсимии археологӣ ва зиёда аз 80 мақолаи илмӣ навишта шудаанд.

Дар баробари дастовардҳо баъзе норасоиҳо низ ба ҷашм мерасанд:

1. Экспедитсияҳо бештар ёдгориҳоеро таҳқик мекарданд, ки дар наздикии роҳҳои моҳингузар қарор доштанд. Ёдгориҳое, ки дар доманакӯҳҳо ва дараҳои дур ҷой доштанд, аз мадди назари бостоншиносон дур монданд ва ҳатто ба ҳаритаи археологӣ ҳам ворид нагардидаанд.

2. Бо вучуди ин ки бостоншиносон қашфиёти муҳимми археологӣ ба даст оварда, дар бораи ёдгориҳо ҳисбот, мақола ва асарҳои зиёд нашр карданд, бештари асару мақолаҳои дар ин росто таълифшуда хусусияти тасвирий ва тавсифи (описательный) дошта, ба бисёр масъалаҳои баҳсталаби таърихӣ ҷавоби муътамаду қонеъкунанда надодаанд.

3. Муҳаққиқон дар таҳқиқоти худ тарзи зиндагӣ, урғу одатҳои давраи қадими мардуми Помирро, ки дар натиҷаи ҳафриёт маълум намуданд, бо дигар ҳалқҳои Осиё ва Аврупо муқоиса карданд. Бояд гуфт, ки бештари ин расму одатҳо хусусияти маҳаллӣ ё минтақавӣ дошта, то имрӯз ҳам дар байни мардуми Помир боқӣ мондаанд. Муҳаққиқон дар шеваи таҳқиқоти хеш аз ин усули қиёси этнографӣ кор ногирифтаанд. Ҷӣ тавре ки маълум аст, Помир аз ҷиҳати этнографӣ дар Осиёи Марказӣ яке аз минтақаҳо мебошад, ки қадимтарин расму одатҳо то имрӯз дар ин ҷо бетағиҳир боқӣ мондаанд.

4. Азбаски аксари муҳаққиқон русзабон буданд, бештари номҳои ҷуғрофӣ ва ёдгориҳои бостоншиносӣ нодуруст номгузорӣ шудаанд.

Масалан, дар навишти гүристони «Южбок», ки шакли дурусти он «Юрхбук» иштибоҳ роҳ ёфтааст ва чунин хатоҳо хеле зиёд мебошанд. Дар омӯзиши таърих ва археологии Помир ба топонимика (чойнома) - и минтақа бояд бештар таваҷҷуҳ намуд, зеро номҳои кӯлу, дарё, деҳа, кӯҳ ва ёдгориҳои таърихии Помир хеле қадима буда, дар бештари номҳо ба таърихи пайдоиши маконҳо роҳ ёфтани мумкин аст.

5. Бостоншиносон роҷеъ ба таърихи пайдоиши ёдгориҳо бо мардуми маҳаллӣ кам ҳамсухбат шудаанд. Қобили зикр аст, ки то солҳои 50–60 асри XX аксари насли нисбатан калонсоли он давра дар бораи таъйиноти баъзе ёдгориҳои таърихӣ маълумот доштаанд. Чунки то ибтидои асри XX мардуми маҳаллӣ аз ин ёдгориҳо, аз ҷумла қалъаҳо, дидбонгоҳҳо ва паноҳгоҳҳо истифода мебурданд.

1.2. Самтҳои фаъолияти экспедитсия ва гурӯҳҳои археологӣ дар ВМҚБ дар давраи истиқлолият (солҳои 1991–2020)

Давраи истиқлолро метавон марҳилаи нав дар омӯзиши ёдгориҳои археологии Помир донист. Бо вучуди мушкилиҳои солҳои аввал дар Помир як қатор корҳои арзишманди археологӣ анҷом дода шуданд.

Тавре ки ишора шуд, соли 1990 гурӯҳи бостоншиносии М.А.Бубнова барои омӯзиши ёдгориҳои водии Ҷавшангози ноҳияи Роштқалъа таҳқиқотро оғоз карда, он то соли 1992 идома ёфт. Мутаассифона, ин охирон экспедитсияи гурӯҳи бостоншиносии Помир ба шумор мерафт, ки аз тарафи Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи А.Дониш маблағгузорӣ гардида буд¹.

Аз раванди омӯзиши давраҳои таҳқиқоти ёдгориҳои бостоншиносии Помир маълум мешавад, ки дар замони истиқлол ҷаённи таҳқиқоти осори археологии минтақа комилан қатъ нашуда, балки каме коста гардид. Соли 1993 донишҷӯёни кафедраи таърихи умумии Донишгоҳи давлатии шаҳри Хоруғ дар гӯристони № 12-и Ҷавшангози IV кори таҷрибаомӯзии саҳроӣ гузарониданд.

Ҳамин тавр, дар соли 1996 бо маблағгузории ташкилоти байналхалқии экологии Амрико ISAR/USAID дар асоси барномаи «Семене демократии» лоиҳаи «Памир 96», ки як қисми онро «Ҳифзи мамнуъгоҳҳои табии-фарҳангӣ» ташкил медод, дар водии Ҷавшангоз таҳқиқоти археологӣ гузаронда шуд. Мақсади асосии ин лоиҳа ҷалби таваҷҷуҳи хонандагон ва донишҷӯён ба ҳифзи ёдгориҳои таърихӣ-фарҳангӣ буд. Макони баргузории лоиҳа водии Ҷавшангози ноҳияи Роштқалъа интихоб гардид. Натиҷаи нишондодҳои ин экспедитсияро М.А.Бубнова дар китобчай «Ҳифзи мамнуъгоҳҳои табии-фарҳангии водии Шоҳдар»² нашр намуд. Номбурда дар он ҷо муҳтасар дар бораи бозёфтҳои ҷудогона, ёдгориҳои археологӣ, мақбараҳои зиёд, монанди

¹Бубнова, М.А. Отчет об археологических исследованиях памятников долины Джашангоз в 1990, 1992, 1996 годах и обобщение результатов предыдущих лет [Текст] / М.А. Бубнова // Археологические работы в Таджикистане. – Душанбе, 2000. – Вып.27. – С.209-212.

²Бубнова, М.А. Охрана природно-культурных заповедников долины Шахдары (Западный Памир) [Текст] / М.А. Бубнова. – Душанбе, 1996. – 82 с.

Сайдчалоли Бадахшонӣ, Шоҳабдол Остон, Баревдқалъа, Чақарқалъа, мазори Тирайд, Роштқалъа, Роштқалъа II, мазори Чилтан, Хинвард (Кофириқалъа), гӯристони Бодомдараҳои I ва II, Бидечқалъа, Бирекқалъа^I I-II, қалъаи Синдеф, тӯпхонаи Синдеф, Бойқалъа, Дидаҳқалъа, паноҳгоҳи Сежд, тӯпхонаи Сежд, қалъаи Ҷараҷан, мазори Бобоадол, мазори Нимоф, қалъаи Шошбувад (Коқуват), қалъаи Шошбувади II, гӯристони Эронсу, Қабардордашт, қалъаи Хурвинг, гӯристони Калама, гӯристони Ҷавшангози I, II, III, қалъаи Деруж, гӯристонҳои Южбок, тӯпхонаҳои Майсара ва Ҷавшангоз, бошишгоҳи асри санги Ҷавшангоз ва қӯргонҳои Бутенитик маълумот додааст. Дар гӯристони Ҷавшангози IV (Южбоки I) з қӯргон ҳафриёт гардида, гӯристонҳои Ҷавшангози V ва Ҷавшангози VIII ба нақша гирифта шуданд.

Аз натиҷаи ҳафриёти солҳои 1990, 1992, 1993 ва 1996 муайян гардид, ки гӯристони Ҷавшангози IV 42 гӯр ва 7 девори алломатиро дар бар мегирад, ки 17-тои он аз тарафи А.Ч.Бобоев ва 7-тояш аз ҷониби М.А.Бубнова ҳафриёт гардианд. А.Ч.Бобоев дар асоси таҳқиқи бозёфтҳо гӯристони Ҷавшангоз IV-ро ба асрҳои III-II то м. нисбат медиҳад. Вале М.А.Бубнова таърихи пайдоиши онро асрҳои V-III то м. медонад. Гӯристони Ҷавшангози V аз 9 қӯргон иборат буда, 8-тои он аз тарафи А.Ч.Бобоев ҳафриёт шудаанд. Инчунин, соли 1990 М.А.Бубнова дар ин гӯристон ҳафриёти такрорӣ гузарондааст¹.

Соли 2003 бо дастгирии бостоншиноси фаронсавӣ Ролан Безенвал Созмони умумиҷаҳонии ЮНЕСКО ба воситаи ACTED (Агентӣ оид ба ҳамкорӣ ва инкишофи техника) барои гузаронидани ҳафриёти бостоншиносӣ ба Институти таъриҳ, бостоншиносӣ ва мардумшиносӣ маблаг чудо намуд. Бо ин маблаг экспедитсияи бостоншиносии Помир бо роҳбарии М.А.Бубнова аз 5-уми август то 5-уми сентябр дар Помири

¹Бубнова, М.А. Археологическая карта Таджикистана Горно-Бадахшанская автономная область. Западный Памир (памятники II тыс. до н. э. XIX в.) [Текст] / М.А. Бубнова. – Душанбе: Дониш, 1997. – С.177-178.; Бубнова, М.А. Отчет об археологических исследованиях памятников долины Джашнагоз в 1990, 1992, 1996 годах и обобщение результатов предыдущих лет [Текст] / М.А. Бубнова // Археологические работы в Таджикистане. – Душанбе, 2000. – Вып.27. – С.218.

Шарқӣ ҳафриёт ва ҷустуҷӯи бостоншиносӣ гузаронд. Экспедицияро ҳайати зерин: роҳбар М.А.Бубнова, рассом И.А.Карпушкина, меъмор Е.А.Куркина, лаборант ва суратгир М.С.Шемаханская, коргарон аз ноҳияи Мурғоб И.Аҳмадов, Г.Аҳмадшарипов, Ҳ.Туруқулов, С.Вебер (Фаронса) ва ронанда З. Буриев ташкил медоданд¹.

Дар ин мавсум гурӯҳи М.А.Бубнова омӯзиши маҷмааи маросими Қараарти I-ро идома дода, дар гӯристонҳои Қараарти II ва III ҳафриёт гузаронид. Ғайр аз ин, гурӯҳи бостоншиносӣ дар Оқбайт ва Тоҳтамиш ҷустуҷӯи археологӣ анҷом дод. Номбурда зимни ҳафриёти Қараарти I 14 аломати таҳтасангии андозаи гуногундоштаро таҳқиқ карда, ҳамрангӣ ва дигар хусусиятҳои онҳоро бо дигар аломатҳои аз санг соҳташудаи Помир муқоиса менамояд. Бояд гуфт, ки ҳамаи аломатҳои ба воситаи санг тасвириёта эҳтимолан, ба ягон одат ва ё маросими мардуми маҳаллӣ муносибат доранд.

Инчунин, гурӯҳи бостоншиносии М.А.Бубнова дар Қараарти II 3 қӯргонро ҳафриёт карда, аз даруни қабрҳо бозёфтҳои зиёде, аз қабили муҳра, дастбанд, гӯшвор, ки бештари онҳо аз сангҳои нимқиматбаҳо соҳта шуда буданд, пайдо намуданд. М.А.Бубнова дар натиҷаи таҳқики мавод ва шаклу соҳтори аломатҳои бо таҳтасангҳо дар рӯи замин тасвириёта ба хулоса меояд, ки ин аломатҳо аз рӯи санагузорӣ нисбатан қадимтар (V-III то м.) буда, ба маросими паростиши ҷароғоҳи чорво робита доранд. Номбурда қӯргонҳои Қараарти II-ро низ ба ҳамин давра мансуб донистааст².

Қобили зикр аст, ки соли 2008 бо маблағгузории шаҳсии Дамир Раҳмонов ва Фадеев Михаил гурӯҳи бостоншиносии Помир бо роҳбарии М.А.Бубнова, ходими илмӣ И. А. Карпушкина, рассом-меъмор М. В. Фадеев, суратгир Д. А. Раҳмонов ва ронанда Т. Т. Баротов дар

¹Бубнова, М.А. Археологические исследования на Восточном Памире в 2003 и 2008 гг. [Текст] / М.А. Бубнова // Археологические работы в Таджикистане. – Душанбе, 2010. – Вып.34. – С.174-175.; Бубнова, М.А. Археологическая карта Горно-Бадахшанской Автономной Области. Восточный Памир [Текст] / М.А. Бубнова. – Душанбе, 2015. – С.24.

² Бубнова, М.А. Археологические исследования на Восточном Памире в 2003 и 2008 гг. [Текст] / М.А. Бубнова // Археологические работы в Таджикистане. – Душанбе, 2010. – Вып.34. – С.172-173.

ёдгориҳои Қараарти I, Шоролю ва Калтатур ба фаъолият пардоҳт. Ба сабаби мушкилоти молиявӣ дар ин мавсум бостоншиносон дар баробари таҳқиқот, кори коргарони қаториро низ ичро мекарданд. Гурӯҳи бостоншиносӣ аз 28-уми июл то 14-уми август дар Помир фаъолият намуда, дар маҳалли аломатҳои Қараарти I таҳқиқот гузаронда, дар гӯристони Калтатури II 8 қӯргонро ҳафриёт карданд. Экспедитсияи бостоншиносии Помир дар ин мавсум фаъолияти худро бо гузаронидани ҷустуҷӯи археологӣ дар мавзеъҳои Кокуйбел – ағбаи Оқташ ва водии Шоролю ба анҷом расонд. Бояд гуфт, ки гурӯҳ дар ин мавсум ба масъалаи ҷамъоварии маводи иловагӣ барои тартиб додани ҳаритаи бостоншиносии Помири Шарқӣ диққати бешар додааст.

Бояд қайд намуд, ки соли 2008 барои гурӯҳи М.А.Бубнова охирин мавсими бостоншиносӣ дар Помир ба шумор меравад. Бо вучуди мушкилоти молӣ ва буҳрони иқтисодӣ, М.А. Бубнова тавонист то ин мавсум фаъолияти бостоншиносии худро дар Помир идома диҳад. Мавсуф дар омӯзиши ёдгориҳои археологии Помир саҳми арзанда дошта, тамоми фаъолияти илмии худро ба омӯзиши осори бостоншиносии ин минтақа баҳшидааст. М.А.Бубнова 29 маротиба ба Помир сафар карда, аз худ осори гаронбаҳои илмӣ боқӣ гузоштааст. Мутаассифона, вазъи сиёсӣ ва иқтисодии кишвар дар ду даҳсолаи аввали истиқлол имкон надод, ки М.А.Бубнова дар омӯзиши археологии Помир нақшаҳои дар пеш гузоштаи хешро то охир анҷом диҳад.

Соли 2012 ба муносибати 60-солагии шуъбаи бостоншиносии Институти таърих, археология ва этнографияи ба номи А. Дониш дар маҷмуаи «Корҳои археологӣ дар Тоҷикистон» аз ҷониби Г.Р.Каримова муҳтасар дар бораи фаъолияти 60-солаи шуъба, аз ҷумла дар бораи дастоварди бостоншиносон дар Помир низ маълумот дода шудааст¹.

¹Каримова, Г.Р. 60 лет отделу археологии института истории, археологии и этнографии им. А.Дониша Академии наук Республики Таджикистан [Текст] / Г.Р.Каримова // Археологические работы в Таджикистане. – Душанбе, 2012. – Вып.35. – С.36.; Якубов, Ю., Филимонова, Т.Г. Вклад отдел археологии в изучение истории таджикского народа за 60-лет. Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи А.Дониш, АИ.ЧТ. 60 сол [Текст] / Ю. Якубов, Т.Г. Филимонова. – Душанбе, 2014. – С.30-72.

Дар замони Шӯравӣ ба омӯзиши археологии Помир диққати чиддӣ дода мешуд, ки дар натиҷаи он ёдгориҳои зиёд кашф гардидаанд. Бо ин ҳама комёбихо, дар Помир ёдгориҳо мавҷуданд, ки аз мадди назари бостоншиносон дур монда, то имрӯз кашф ва таҳқиқ нагардидаанд. Ба қатори чунин ёдгориҳои қалъаи Карон дохил мешавад, ки аз ҷараёни омӯзиши бостоншиносии давлати пуриқтидори Шӯравӣ дар канор монда буд. Ҷӣ тавре ки маълум аст, дар давраи Шӯравӣ ёдгории Карон бо номи «Кӯҳнақалъа» шинохта мешуд. Эътимологияи номи «Кӯҳнақалъа» - ро метавон ба сурати зер тавзех дод: замоне, ки маркази идорӣ аз Карон ба Қалъаи Хумб интиқол меёбад, пойтахти пешина, яъне Карон дар ёди мардум бо номи Қалъаи қӯҳна боқӣ мемонад. Бояд қайд намуд, ки ноҳияҳои Дарвоз, Ванҷ ва Рӯшон нисбат ба дигар манотики Помир аз лиҳози бостоншиносӣ камтар омӯхта шудаанд ва кашфи ёдгории нодири Карон гувоҳи ин гуфтаҳо мебошад. Карон яке аз ёдгориҳои нодири археологии Тоҷикистон ба ҳисоб меояд, ки дар давраи истиқлол кашф гардидааст. Метавон гуфт, ки он то имрӯз бузургтарин кашфиёти бостоншиносии давраи истиқлол шинохта мешавад.

Асосгузори сулҳу ваҳдат – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар санаи 8 октябри соли 2013 зимни боздид аз харобаҳои Карон ва биноҳои ҳафриётшудаи он чунин қайд намуд: **«Шаҳри Карон дар қаламрави Мовароуннаҳр ва Ҳурросон ёдгории беназир мебошад ва омӯзиши он зарур ва саҳифаи нав дар таърихи ҳалқи тоҷик мебошад».**

Кашфи Карон дар таърихи ҳалқи тоҷик саҳифаи навро кушод. Ҳамин тавр, дурустии гуфтори А.Н.Бернштамро, ки доир ба бойгариҳои археологии Бадаҳшон баён кардааст: «Бадаҳшон биёбони холии археологӣ нест», бори дигар ба ҷаҳониён сабит соҳт.

Номи Карон бори аввал дар асри IX милодӣ дар асари «Масолик вали-мамолик» - и Ибни Ҳурдодбех ёд мешавад. Тибқи ривояти китоби мазкур, Карон ба давлати Тоҳириён 4000 дирҳам андоз месупоридаст. Доир ба макони ҷойгиршавии он байни муҳаққиқон иттифоқи назар

вучуд надорад. И.Маркварт мавқеи ҷойгиршавии Каронро ба ҷануби Бадахшон ва В.В.Бартолд ба Дарвозу Рӯшон нисбат додаанд. Аммо дақиқан дар кучо мавҷуд будани макони Карон маълум набуд. Ин пурсиши таърихӣ танҳо баъд аз ҳафриёти дар солҳои 2012–2014 анҷомдодаи академик Ю. Яқубов посухи дурусти худро пайдо кард. Азбаски дар кӯҳистон ҳамвориҳо масоҳати он қадар густарда надоранд, бахшҳои шаҳри Карон ба таври пароканда ҷойгир шудаанд. Ҳаробаҳои шаҳри мазкур дар масофаи 1 км дурттар аз тарафи шарқи деҳаи Рузвай дар баландии 1700 метр аз сатҳи баҳр, дар пасҳамиҳои кӯҳи Зоғик ҷойгир шудаанд.

Баъди омӯзиши бозёфтҳо, академик, Ю.Яқубов исбот меқунад, ки шаҳри Карон аз чор баҳш иборат аст. Баҳши аввал, ки дар тарафи шимолу ғарби шаҳр ҷойгир шудааст, бурҷи оташ, майдони варзишӣ, маъбади рӯди Дойтиё (Панҷ), расадхона ва ғайраҳоро дар бар мегирад. Баҳши дувум аз дижи шоҳ иборат буда, дар баландии кӯҳ дар майдони масоҳаташ 1 га воқеъ гардидааст. Қисмати сеюмро биноҳои истиқоматии Даشتӣ Манора, ки дар самти ҷануби диж дар пастии 300 метр ҷойгирифтаанд, ташкил медиҳанд. Инчунин, баҳши ҷоруми шаҳр аз гӯристон иборат буда, дар тарафи шимол, дар мавзеи Варчи поён ва Варчи боло воқеъ гардидааст. Масоҳати гӯристон хеле қалон буда, дар баҳши ҷанубу шарқии он қабрҳои сангпӯш мавҷуданд, ки шояд хосси давраи исломӣ бошанд. То имрӯз гӯристонҳо комилан ҳафриёт нашуда, масъалаи санагузории онҳо низ мушаҳҳас нест.

Дар ҷараёни ҳафриёти Карон ба ғайр аз дастаи бостоншиносӣ бо роҳбарии академик Ю.Яқубов, дар солҳои 2013–2014 бостоншиносони Эрмитаж–А.А.Никитин ва Л. Смирнова, бостоншиносони Осорхонаи санъату таърихи шоҳигарии Белгия, О. Бруно, Б. Оверлает, Р. Янссенс, Л. Ван Гетем¹ ва бостоншиносони Маркази эроншиносии Эрон

¹ Оверлает, Б., Янссенс, Р., Ван Четем, Л. [Текст] / Б. Оверлает, Р. Янссенс, Л. Ван Гетем. Отчет об исследовании Карона Таджикско-Бельгийским отрядом учёных в 2014 г. // Археологические работы в Таджикистане. – Душанбе, 2019. – Вып.40. – С.286-289.

О.Муминӣ ва Пилосоидӣ Катоюн¹ дар Карон иштирок намуданд. Инчунин, соли 2019 бостоншиносон аз Эрмитажи давлатӣ В.С. Никита, Ф.Ш. Аминов ва аз Донишгоҳи миллии Тоҷикистон Ф.Н.Шоинбеков дар Карон ҳафриёт гузаронида дар таҳқиқи он саҳми худро гузоштанд.

Олимон ва сайёҳони ҷаҳон дар ёддошт ва дигар таълифоти худ доир ба ёдгориҳои бостоншиносии Бадаҳшон, аз ҷумла қалъаҳо, мавқеи ҷойгиршавӣ ва ҳусусияти меъмории онҳо маълумот додаанд. Карон ҳам яке аз он ёдгориҳое мебошад, ки дар ҷойи баланд ва душворгузар бунёд ёфтааст. Ин қалъа аз рӯи ҳусусиятҳои зерин: ҷойгиршавӣ ва соҳти меъморӣ, аз ҷумла девор ва бурҷҳои дифоӣ ба қалъаҳои Ваҳон шабоҳат дорад. Деворҳои ҳамаи биноҳои Карон ба мисли дигар биноҳои таърихии Помир аз санг дар гил эъмор гардида, иншооти дифоии он аз тарафи меъморони ботаҷриба, ки дониши баланди ҳарбӣ доштаанд, бунёд шудаанд. Аз дижи Карон тамоми гирду атроф ва масофаҳои дур намоён ҳастанд, ки ин яке аз ҳусусиятҳои мудофиавии онро нишон медиҳад. Чунин мавқеи муносиб ба посбонҳо имконият медод, ки тамоми гирду атроф, аз ҷумла дехаҳои тарафи Тоҷикистон: Зингроғ, Дашти Луч, Рузвай, Кеврон ва рустоҳои тарафи Афғонистон: Нусай ва Ҷавайдараро комилан назорат намоянд. Ин ҳусусият дар қалъаҳои дигари Помир, аз ҷумла Қаҳқаҳа, Ямчун, Зулхумор, Ратм, Роштқалъа ва ғайраҳо низ мушоҳида мегардад. Бояд гуфт, ки сабаби дар баландиҳои қасногузар бунёд шудани иншооти дифоӣ ва марказҳои маъмурий маҳз таҳдид ва ҳатари душманон ва шоҳигарӣҳои ҳамсоя ба шумор меравад. Инчунин, ҳудуди Каронро дарёи Панҷ аз се тараф иҳота намуда, дараҷаи амният ва муҳофизати қалъаро ба маротиб зиёд мекунад. Маҳз чунин ҷанбаҳои устувор ва мустаҳками мудофиавии Карон боис гардиданд, ки шоҳигарии Дарвоз нисбат ба дигар шоҳигарӣҳои Бадаҳшон мустақилияти худро бештар нигоҳ дошт.

¹Якубов Ю., Мумини, А. Пелосоиди, К. Результаты работ Дарвазского археологического отряда на городище Калаи Кухна (Карон) в 2014 г. [Текст] / Ю. Якубов, А. Мумини, К. Пелосоиди // Археологические работы в Таджикистане. – Душанбе, 2019. – Вып.40. – С. 280-285.

Дар қалъаи Карон ҳам ба монанди қалъаҳои Ямчун ва Қахқаҳа ба мудофияи қисматҳои одамгузар дикқати бештар дода мешуд. Бинобар ин, дар чунин ҷойҳо бурҷҳо ва деворҳоро дуқабата ва нисбатан устувор сохтаанд. Албатта, дар Карон мо ин ҳолатро дар қисмати Даشتӣ Манора мушоҳида мекунем, ки осори деворҳо ва бурҷи мудофиавии он то имрӯз боқӣ мондаанд. Аммо саволе ба миён меояд, ки чаро дар қисмати шарқии майдони якуми Карон, яъне майдони чавгонбозӣ ва болотар аз он девори мудофавӣ сохта нашудааст ва ё аз он осоре боқӣ намондааст? Бояд эътироф кард, ки то ҳол муҳакқиқон доир ба масъалаи бурҷҳо ва деворҳои дифоии Карон ягон хулосаи қатъӣ набароварда ва таҳқиқоти алоҳида анҷом надодаанд.

Яке аз биноҳои нодири Карон бурҷи бузургдошти оташ аст, ки кашфи он сабаб гардид, ки дигар бахшҳои Карон низ омӯхта шаванд. Бурҷи бузургдошти оташи Карон дорои аҳаммияти бузурги таърихӣ мебошад, ки ёдгорие монанди он дар Осиёи Миёна хеле кам дучор меояд. Ин бино дар аввал ба шакли теппай начандон калон ба назар мерасид ва дар натиҷаи поккорӣ шудан деворҳои бурҷи оташ пайдо гардидаанд. Бидуни шак, бо як санъати баланди меъморӣ, яклухт ва бидуни дару тиреза бунёд шудани онро метавон яке аз хусусиятҳои хосси он донист (**Расми № 37**).

Солҳои 2013–2014 дар ҷараёни поккориҳои дастаи бостоншиносии академик Ю.Яқубов деворҳои шарқӣ, ғарбӣ ва шимолӣ то сатҳи замин кушода шуданд. Дар бахши ҷанубии он дар соли 2013 поккорӣ ба охир расид. Дар ин сол барои муайян намудани бунёди деворҳо дар назди девори шимолу ғарбӣ ба андозаи 2x2 метр гумона қанда шуд. Маълум гардид, ки Чорманор дар ҷуқурии 2 метр аз сатҳи замин, дар болои сангҳои маҳсус бунёд шудааст. Азбаски манора дар ҷойи начандон ҳамвор сохта шудааст, бахши шарқии он нисбат ба дигар тарафҳояш пасттар мебошад. Баъди ковишиҳои соли 2013 маълум шуд, ки Панҷманор аз бурҷи марказӣ ва ҷор бурҷи дар ҷор гӯши он сохташуда иборат мебошад. Аз рӯи таҳқиқоти академик Ю.Яқубов то ҳол ду давраи

сохтмонии бурҷ мушаххас шудааст. Муайян гардид, ки дар ибтидо аркҳо бо санг бунёд шудаанд ва осори он дар зерсохтори сангини аркҳо дида мешавад. Аммо то ҳол маълум нест, ки девори мобайни аркҳо бахши шарқ, ҷануб ва ғарб кай бунёд шуда, дар қадом давра ба намуди кунунӣ табдил ёфтааст. Намои зертоқҳои шарқӣ ва ҷанубиро якхела бо се нимсутунҳои барҷаста оро додаанд. Нимсутунҳо аз 68 то 70 см андоза ва 30 см барҷастагӣ дошта, дар масофаи 1,5 метр аз яқдигар дур ҷойгир шудаанд. Намои бахши ғарбӣ аз ду нимбурҷи бузург дар гӯшаҳо ва як нимсутуни хурд дар миёна иборат мебошад¹.

Роҳи баромад ба болои Панҷманор дар тарафи шимолӣ ҷойгир буд. Дар ин ҷо аз бурҷи шимолу шарқӣ то бурҷи шимолу ғарбӣ деворе буд, ки роҳрави дарозрӯяро ташкил медод. Дар дохили он ба девори бурҷи марказӣ по耶е сохта, аз ду тарафи он ду зинаи мутавозин бунёд кардаанд. Дар бахши шарқӣ 9 зина ёфт шуданд, ки палаҳои таҳтасангӣ доштанд. Болои таҳтасангҳоро бо таҳтаҷӯбҳое, ки 35 см баландӣ ва 35 см паҳнӣ доштанд, пӯшонда буданд. Таҳтаҳоро бурида, бо яқдигар васл намуда, бо меҳҷӯбҳо устувор кардаанд.

Тарафи ғарбии Панҷманор бо қандани гумона аз бунёд то боло ҳафриёт шудааст. Масоҳати арки байни манораҳои ҷанубу ғарбӣ ва шимолу ғарбӣ 5,5 метр аст. Деворҳои манораи шимолу ғарбӣ нисбат ба дигар манораҳо хубтар бокӣ мондаанд. Баландии манора аз бунёд то боло 8 метр буда, қутраш 2,7 метро ташкил медиҳад.

Яке аз бозёфтҳои муҳимми ёдгории Карон қашфи маъбади об мебошад, ки бори аввал дар ҳудуди Тоҷикистон пайдо гардидааст. Ю.Яқубов ин ёдгориро маъбади рӯди Дойтиёи нек номидааст, ки онро ба хотири бузургдошли рӯди Панҷ бунёд кардаанд (**Расми № 38, 39**) Ин ёдгорӣ 90 метр дарозӣ ва 47 метр паҳнӣ дошта, дар масофаи 65 метр дурттар аз Бурҷи оташ дар бахши ҷанубии он ҷойгир шудааст.

¹Яқубов, Ю. Результаты работ дарвазского археологического отряда на городище Кальяи Кухна за 2012 [Текст] / Ю. Якубов // Археологические работы в Таджикистане. – Душанбе, 2016. – Вып.38. – С.145-181.

Хушбахтона, бо маблағгузории фарзанди ватандұсти диёр Шералай Кабиров маъбади об поккорй шуда, деворҳои он аз нав барқарор гардидаңд. Ковишҳо нишон доданд, ки деворҳои ғарбӣ, шарқӣ ва ҷанубии он дар замони ободии маъбад беш аз 5 метр баландӣ ва 2 метр паҳно дошта, аз сангү чӯб бунёд шудаанд. Академик Ю.Яқубов барои исботи далели маъбади рӯди муқаддаси Дойтиё будани ин ёдгорӣ ба қашфи меҳроби дар бахши ғарбии ҳавз мавҷудбуда такя мекунад. Ба ҳамин монанд аз тарафи бостоншиноси шӯравӣ В. И. Сарианидӣ дар Гоунуртеппа низ маъбади об қашф гардидааст¹.

Меҳроби пайдогардида дорои 3 метр дарозӣ ва 1 метр баландӣ буда, тоқи он 190x90 андоза ва 65 см баландӣ дорад. Се сӯрохи дар фарши меҳроб мавҷудбуда барои гузаштани оби ҷӯйбори бахши ғарбии меҳроб ба ҳавзе, ки 24x24 метр андоза дошта, дар бахши шарқии меҳроб ҷойгир шудааст, хидмат менамуданд. Ба болои меҳроб шишиасанги чортароше, ки 3 метр дарозӣ, 1 метр паҳнӣ ва 50 см бар дорад, гузошта шудааст, ки ба ақидаи Ю.Яқубов, ҳамчун лавҳ барои гузоштани таҳтаҳои навиштаҷоти муқаддас, яъне ниёишҳои авестоӣ хидмат менамуд. Лавҳ рамзи муқаддас будани китоб, илм ва донишро дар назди ориёихо ифода менамояд. Ин қадимтарин ёдгорӣ – таҳт дар дунё мебошад, ки барои бузургдошти китоб бунёд шудааст. Ҳангоми ҳафриёт лавҳи ба се пора ҷудошударо дар назди меҳроб пайдо карданд. Бостоншиносон пораҳои онро васл намуда, болои тоқ гузоштанд (**Расми № 40**) Се суфаи аз ҷиҳати соҳт пасту баланди дохили Толори маъбад барои нишаси се табақаи иҷтимоӣ таъйин шуда буданд. Даромадгоҳ дар бахши ҷанубӣ ҷойгир шуда, роҳи васеи зинадори бошуқӯҳе дошт². Ҳафриёти Маъбади об идома ёфта, дар соли 2019 бахши ғарбии он поккорӣ карда шуд.

Дар бахши шарқии Бурчи оташи ин қаср майдони чавгонбозӣ боқӣ мондааст. Ин ягона майдони бозии қадими миллӣ мебошад, ки дар

¹Сарианиди, В.И. Храм воды в Гонур – депе и новые образцы искусства страны Маргуш [Текст] / В.И. Сарианди // МИРАС. – 2004. – №3 (15). – С.84-97.

²Ҳамон ҷо.–С.153-154.

Карон пайдо гардидааст. Майдони чавгонбозӣ 300 метр дарозӣ ва 50 метр паҳнӣ дошта, дар шарқу гарби он барои дамгирии аспони эҳтиёти майдончаҳо ва дар ҷануб, ҷанубу шарқӣ ва ҷанубу гарбии он амфитеар (толор дар фазои боз) бо ҷойҳои нишаст барои шумораи зиёди тамошобинон сохта шудаанд. Гирдогирди майдон девор дошта, он яке аз иншооти бузург дар Карон ба шумор меравад. (**Расми № 41**) Аз сарчашмаҳои таърихӣ маълум мешавад, ки чавгонбозӣ бозии шоҳону сипоҳиён буда, бо назария ва амалияи ҷангӣ иртибот дорад. Ин бозӣ дар байни гузаштагони тоҷикон шуҳрати зиёд дошта, ба он ҷавонон: зану мард, ҳам савора ва ҳам пиёда машғул мешуданд. Аз рӯи нақли қалонсолон, дар Бадаҳшон то солҳои 40–50-уми асри XX чавгонбозӣ яке аз бозиҳои маъмул маҳсуб меёфт ва дар иду ҷашиҳо мардҳо ба ин бозӣ мепардохтанд¹. Дар водии Шоҳдара он бо номи «гӯйбозӣ» машҳур буда, яке аз қадимтарин бозиҳои миллии қӯҳистониён ба шумор меравад. Бояд қайд намуд, ки ҳафриёт дар майдони чавгонбозии Карон ва гирду атрофи он то имрӯз ҳам давом дорад. Чунин майдонҳои чавгонбозӣ, эҳтимолан, дар дигар марказҳои маъмурии шоҳигариҳои Бадаҳшон, аз ҷумла Ваҳон, Рӯшон, Шугнон ва Шоҳдара низ вучуд доштанд, аммо аз сабаби камзамини онҳо ба замини корам табдил дода шуда, аз байн рафтанд.

Кашфи дигари академик Ю.Яқубов дар Карон ин дижи шоҳ мебошад. (**Расми № 42, 43**) Мардуми маҳаллӣ бурчи Панҷманорро қалъа ё диж мегуфтанд, аммо дижи воқеӣ дар болои кӯҳ дар зери хок ноаён меҳобид. Баъд аз он ки Ю.Яқубов макони ҷойгиршавии дижро маълум кард, ҳафриёт аз хонаи №1 шуруъ гардид. Майдони хонаи №1 хеле васеъ буда, аз ду бахш иборат аст. Дар бахши ҷануб ду ҳуҷраи начандон бузург бо рақамҳои 3 ва 4 ҷой доранд. Андозаи ҳуҷраи №3 2,5 x 2,3 метр ва ҳуҷраи №4 2x2 метр мебошад. Ҳуҷраҳо он қадар қалон набуда, сӯфаи баланд дошта, онҳо барои хоби якчанд нафар сохта шудаанд.

¹ Мусоҳиба бо Шоинбеков Шодибек. Соли таваллуд 1938, н. Роштқалъа, дехаи Тусиён. 20.08.2015.

Андозаи бахши калон 7,5 х 6 метр аст. Дар бахши ғарбӣ ва ҷанубии он сӯфа ҷойгир буда, барои ҳӯру хоб ва дигар корҳои рӯзгоромода шудаст. Дар бахши девори шимолӣ тоҷе барои гузоштани анҷоми хоб соҳтаанд. Сӯфаи бахши ғарбӣ 270 см бар, 2 метр паҳно ва 45 см баландӣ дорад. Деворҳои сӯфа аз санг гил бунёд шудаанд. Дар қисмати марказии девори шимолӣ дегдон ва сӯфачаҳои гуногунҳаҷм, ки барои гузоштани асбобҳои таббоҳӣ (пухту паз) бунёд шудаанд, мавҷуд буданд. Инчунин, дар кунҷи шимолу шарқӣ ҳӯҷраи хурде барои нигоҳ доштани лавозимоти зарурӣ вучуд дорад. Азбаски хона дар пастӣ қарор дошт, барои ба ҳавлӣ баромадан зинаи ҷорҷарӣ аз таҳтасангҳо соҳташуда вучуд дорад. Дари даромад 150 см паҳнӣ дошта, зинаҳо мувоғиқ ба он соҳта шудаанд. Зинаҳои он 25 см баландӣ ва аз 25 то 90 см паҳнӣ доранд.

Соҳтори ин хона ба хонаҳои истиқоматии бадаҳшониёни кунунӣ шабоҳат дорад. Ба ақидаи академик Ю.Яқубов, ин бозёфт далели он аст, дар гузаштаи начандон дур хонаҳои тамоми минтаҷаҳои Бадаҳшон монанд буданд. Албатта, ин ақида комилан қобили қабул аст, зеро дар Помир то замони Шӯравӣ хонаҳои ҳаҷман хурд соҳт мешуданд ва хонаи дижи Карон ба онҳо шабоҳати зиёд дорад. Деворҳои ин хона аз таҳтасангҳо ва гил соҳта шудаанд. Аз ин деворҳо то замони мо танҳо 1 метр ё 1,50 см боқӣ мондаанд. Боми хона ба шакли ҳамвор бо чӯб пӯшонда шудааст. Дар маркази бом равзана мавҷуд аст ва равзана низ яке аз нишонҳои хонаҳои помирӣ мебошад. Дар бахши ҷанубу шарқии хонаи №1 ҳӯҷраҳои дуқабата ҷойгир шудаанд. Ҳамин тавр, дар қабати якум 9 ҳӯҷра ҳафриёт гардидаанд. Мутаассифона, ҳӯҷраҳои қабати боло то замони мо боқӣ намондаанд. Поккории ҳӯҷраҳои 8 ва 9 то соли 2019 идома ёфта, то кунун ба охир нарасидааст. Бинобар ин, мушаҳҳасоти онҳо баъди анҷом ёфтани ҳафриёт комилан муайян карда мешавад. Ҳӯҷраҳои 5, 6, 10-15 пурра ҳафриёт ва тоза гардидаанд. Дар миёни онҳо хонаи № 10 ҳазина буд. Ба ақидаи Ю. Яқубов, ин хона пеш аз ҳазина

буданаш ҳамчун толори зисти шоҳ истифода мешудаст, зеро он бисёр бошукуҳ буда, нақшунигор ва пӯшиши гумбазӣ дошт. Баъдан хона ба хазина табдил ёфтааст. Зимни ҳафриёти ҳуҷари № 10, ки дар тарафи ҷанубу гарбӣ ҷойгир шуда буд, шумораи зиёди хиштҳо ёфт шуданд, ки ин аз ҳароб гардидани бинои гумбазпӯши диж дарак медиҳад. Дар чуқурии 150 см табаки бо обгинаи мунаққаши фурӯафтидаи бо хишту гач васлшуда пайдо гардид. Поккории табақ нишон дод, ки усто моҳирона аз гач зарфи табақгунае сохта, онро бо обшишай лоҷвардӣ ва сафед гулбаст намудааст. Дар маркази зарфи табақгуна осори ҳалқаи оҳанин боқӣ мондааст, ки шояд замоне чизе бояд дар он оvezон мешуд. Ба ақидаи Ю. Яқубов, чизе, ки бояд дар ин ҳалқа оvezон мешуд, шояд ҷароғ бошад. Табақгуна 45 см қутр дошта, аз се доираи иборат мебошад. Доираи якум ороиши лаби табақгунонро ташкил медиҳад ва он 3 см паҳнӣ дорад. Зарфи мазкур бо тасвири шоҳу панҷаҳои садбарги сафед ороиш ёфтааст, аммо баргҳои пояҳои он ба баргҳои ҷанор шабоҳат доранд. Доираи дувум нақши нимқавсро дорад ва паҳнояш 5 см аст. Дохили онро бо тасвири шаш садбарги сафед ва поябаргҳо зебу оро додаанд. Инчунин, доираи қутураш 20 см, ки дар он дастагулҳои садбреги сафед тасвир шудаанд, табакро зинат мебахшад. Рангу бори ин табақ ҳосси асрҳои XV-XVI мебошанд ва аз ҳамин лиҳоз таҳмин меравад, ки шоҳ дижи худро дар ҳамин асрҳо тарк кардааст. (**Расми № 44**)

Бояд қайд намуд, ки яке аз сабабҳои дар шаҳри Карон кам пайдо гардидани сафол шояд ин бошад, ки ҷараёни кӯчидан дар замони осоишта ва ба таври ихтиёри сурат гирифтааст. Бинобар ин, мардум фурсат пайдо кардаанд, ки тамоми абзору воситаҳои рӯзгори хешро бо худ баранд. Агар ҷараёни интиқол дар замони ҷанг ё таҳдиҳи ҳатаре рӯй медод, одамон наметавонистанд ҳама чизро бо худ баранд. Аз ин рӯ, дар шаҳрҳои аз ҷангу оғатҳои табиӣ ҳаробгардида бозёфт бештар боқӣ мондааст. Сабаби дигари кам пайдо гардидани маводи сафолӣ дар ин

аст, ки дар шароити қўҳистон мардум ба маводи сафолӣ кам дастрасӣ доштанд

Бозёфти лӯлаҳои обгузараз бахши дижи шоҳи шаҳри Карон кашфиёти нодири археологӣ мебошад. Ю. Яқубов аз рӯи шакл ва сохтор онҳоро ба 7 намуд чудо кардааст. Лӯлаҳо дар замони ободии шаҳр барои таъмини об васеъ истифода мешуданд. Ҳамагӣ аз бахши дижи шоҳ 150 облӯла пайдо ва таҳқиқ шудаанд. (**Расми № 45, 46**) Пеш аз кашфи шаҳри Карон ягон кас гумон ҳам намекард, ки ин баландӣ замоне бо об таъмин будааст. Аммо таҳқиқот событ намудаанд, ки барои аз об таъмин намудани якчанд бахши шаҳри Карон одамон аз тарафи дехаи Даشتி Луч ҷўйбор канда, Каронро каму беш аз об таъмин мекарданд. То имрӯз аз ҷўйбори қадимаи Даشتни Луч-Карон ягон нишона боқӣ намондааст. Аммо мувофиқи баъзе ақидаҳо, аз ҷумла Ю.Яқубов, яке аз сабабҳои тарки Карон маҳз нарасидани об ва роҳи душворгузари он ба шумор меравад.

Дар қатори дигар бозёфтҳо аз қисмати Дижи шоҳ пораҳои андоваи гачӣ бо осори ранг ва гулбуриҳои ба даст омадааст. Дар байни сангӯ хоки ин ҳуҷра зиёда аз 100 пораҳои гуногуни андоваи гачин бо осори ранг ва гулбуриҳо пайдо шуданд. Аммо барои таҳқиқ парчаҳое итиҳоб шуданд, ки дар онҳо ягон нақши намоёне боқӣ мондааст. Ю.Яқубов пораи андоваи гачии нақши чоряқ давраи 50x18 см андоза ва 10 см бар доштаро омӯхта, муайян намуд, ки дар маркази он дар бахши боло ду паранда тасвир шудаанд. Парандаҳо (ду парасту, фароштурук), ки гӯё яке модар асту дигаре ҷӯча ва ҳар ду дар ҳолати нӯл ба нӯли ҳам расондан тасвир шудаанд. (**Расми № 47**) Мазмуни саҳнаи тасвир ин аст, ки паранда – модар ба ҷӯчаи худ дон медиҳад. Парастухо бо ранги лочвардӣ дар ҳолати парвоз кардан тасвир шудаанд. Дар қатори дувум бо ранги сурхи моил ба зард 2 парандае, ки сару нӯлашон ба мурғобӣ ёғоз шабоҳат доранд, кашида шудаанд. Тасвирҳо чашмони калони чарҳӣ дошта, вале бахши аз гардан ба поёни расмҳо боқӣ намондааст. Ин

парандахो низ нұғ ба нұғ тасвир шуда, гүё бо яқдигар баҳси меҳрубонй мекунанд. Парандагони қатори севум ҳачман хурдтар буда, бо ранги сабз тасвир шудаанд. Аммо намои онҳо хуб боқй намондааст. Бинобар ин, ба кадом намуди паранда тааллук доштани онҳо муайян нашуд.

Академик Ю.Яқубов мазмуни ин тасвирхоро ба муҳтавои ривояти мор, занбұр ва парасту (фароштурук) як донистааст. Парасту (фароштурук) дар боварҳои мардумй рамзи неруи ахурой буда, ҳамон парандаест, ки инсониятре аз таҳдиidi хатари маргбори мор (тибқи боварҳои қадимй мор ва аждахор намояндаи неруҳои ахриманй мебошанд) начот медиҳад. Ҳамин тавр, мувофиқи ин ривоят, парасту забони занбұрро бурида, ба инсон некй мекунад. Бинобар ин, он ҳамчун парандаи муқаддас дар тасвирҳо инъикос ёфтааст. Инчунин, дар гачпораҳои ёфтшуда расмҳои гулҳо, тарҳҳои меъморий ва шаклҳои ҳандасии зиёде ёфт шудаанд, ки ба қашну маросими тантанавй рабт доштани ин хонаро нишон медиҳанд.

Ба ақидаи Ю. Яқубов, бино пүшиши гунбазй дошта, дохили он бо гач андова шудааст. Дохили гунбаз бо гулбуриҳо дар гач ва нақшҳои ранга оро дода шуда буд. Дар ин ҷо зиёда аз 200 пораҳои гуногунҳаҷми андова бо осори ранг ба қайд гирифта шуданд. Вале дар ягон гачпора матни комили нақш боқй намондааст. Дар баъзе гачпораҳо расми гулҳое боқй мондаанд, ки бо ранги хеле баланд қашида шудаанд. Ин ҳолат ба табиати гуногунранги ин диёр алоқамандй дорад. Аз ин ҷо маълум мешавад, ки муаллифи ин расмҳо устои хеле чирадаст буда, дар ҷо ба қозоштани рангҳо ва тасвири нақшу нигор моҳирона амал кардааст.

(Расми № 48, 49, 50, 51)

Дар бахши дигар ба тұли деворҳои шимолй, ғарбй ва ҹанубй осори девори 4 метр паҳно дошта боқй мондааст. Эҳтимол, дар болои он пешайвони сутундор вүчуд дошт. Шоху наздиконаш аз он ҷо ҳодисаҳои дар майдони чавгон, бурчи оташ, маъбади рӯди Дойтиё рӯйдодаро

назорат менамуданд. Тибқи ақидаи муҳаққиқон, рӯди Дойтиё ҳамон дарёи Ому мебошад¹.

Албатта, ин фарзия аз ҳақиқат дур нест, зеро майдони чавгонбозӣ аз дижи шоҳ хуб мушоҳида мешавад. Ғайр аз ин, аз ин пешайвон метавонистанд роҳҳои дуру наздики деҳаҳои Даҷти Лӯҷ, Рӯзвай, Нусай, Ҷавайдара ва Қеврон, Бредун ва Ҷорфро назорат намоянд.

Диж дар масоҳати беш аз 1 га ҷой гирифта, то ҳол он комил ҳафриёт нашудааст. Қовишиҳои минбаъда дар дижи Карон имконият медиҳад, ки даҳҳо масъали калидии шаҳри Карон ва умуман таърихи Бадаҳшон ва Тоҷикистон ҳалли худро пайдо қунанд.

Таҳқиқоти солҳои охир ба он далолат мекунанд, ки ҳаракати қабилаҳои кишоварз ба Бадаҳшон аз ҷониби Дарвоз оғоз шудааст. Дар ин ҷо зикри як ривояти мардумӣ ба маврид ба назар мерасад. Дар байни мардуми Бадаҳшон номҳои қалъаҳои Карон ва Ишкошим ҳамчун Шаҳшаҳа ва Қаҳқаҳа машҳуранд. Мувофиқи ин ривоят онҳо ду бародар буда, яке Дарвоз ва дигаре Ваҳонро обод намудаанд. Шояд ин ривоят ба гунае дар асоси ба инобат гирифтани баъзе шабоҳатҳо ва хусусиятҳои муштараки ин қалъаҳо иртиботу қаробати онҳоро низ тасдиқ намояд. Натиҷаи таҳқиқоти ин қалъаҳо: Карон, Қаҳқаҳа ва Ямчун собит мекунад, ки онҳо аз ҷиҳати соҳтор, мавқеи ҷойгиршавӣ ва хусусияти мудофиавии худ ба якдигар хеле шабоҳат доранд ва эҳтимол меравад, ки байни бунёдкунандагони онҳо низ қаробат ва муносибати хешутаборӣ вуҷуд дошта бошад. Қалъаҳои Ямчун ва Қаҳқаҳаро А.Н.Бернштам санагузорӣ намуда, давраи ободонӣ ва бунёди васеи онҳоро ба давраи шоҳаншоҳи Кушониён мансуб медонад ва эҳтимолан Карон ҳам дар ҳамин давра, яъне дар замони Кушониён бунёд шудааст. Дар он замон ба ҳифзи сарҳади давлат дикқати ҷиддӣ дода мешуд. Мавриди зикр аст, ки омӯҳтану нигоҳ доштани ёдгориҳои Бадаҳшон амри таъриҳӣ аст, зеро

¹Ходжаева, Н. Географические реалии «Авесты» и современная центральная Азия [Текст] / Н. Ходжаева // Арийская цивилизация в контексте евроазиатских культур. – Душанбе: Дониш, 2006. – С.729.

онҳо равшангари саҳифаҳои фаромӯшшудаи таърихи ҳалқи мо маҳсуб меёбанд.

Ёдгориҳои археологии Помир, аз ҷумла иншооти дифой бо яқдигар алоқамандии зич дошта, бештар дар роҳҳои асосӣ, аз ҷумла роҳҳои корвонгузар соҳта шудаанд. Ривояти Шаҳшаҳа ва Қаҳқаҳа бевосита аз шуқӯҳ, шаҳомат ва нуфӯзи ин қалъаҳо дар кӯҳистони Бадахшон дарак медиҳад, ки дар ёди мардум аз давраҳои қадим боқӣ мондаанд. Дар кӯҳистони Бадахшон бисёр истеҳкомҳои дорои аҳаммияти дифоии маҳаллидошта бунёд шудаанд ва баъзе аз онҳо то имрӯз ҳам боқӣ мондаанд. Аммо қалъаҳои Ямчун, Қаҳқаҳа ва Карон аҳаммияти давлатӣ-миллӣ доштаанд. Таҳқиқот нишон доданд, ки Ямчун ва Қаҳқаҳа ҳеч вақт ҷойҳои шоҳниншин набуданд. Аммо дар вақти таҳдид ва ҷанг, аз ҷумла маротибаи охир дар давраи хуҷуми афғонҳо бо роҳбарии Абдураҳмонхон дар солҳои 1883–1885 қалъаи мазкур ба ин мақсад, яъне барои истиқомати муваққатии шоҳ истифода гардидааст.

То ҳол маълум нест, ки баъди анҷоми ҷараёни кӯчиш (асри XVI) шаҳри Карон мавриди истифода қарор доштааст ё не? Бояд қайд намуд, ки омӯзиш ва таҳқиқоти комили Карон дар як ё ду мавсум ба анҷом нарасида, барои комилан аз зери хок баровардани ҳонаҳо ва дигар биноҳои маъмурӣ солҳои тӯлонӣ лозим аст. Дар Карон ҳам ба мисли Панҷакенти қадим экспедитсияи мунтазам ва доимамалкунанда бояд фаъолият кунад, то битавонад тамоми бахшҳои шаҳри Каронро таҳқиқ намояд. Имрӯз қисми зиёди биноҳои истиқоматӣ ва ҷамъиятии Карон дар зери хок ҳастанд ва баъди тозаву поккорӣ шудани онҳо масъалаҳои норавшани таърихи Карон ҳалли комили ҳудро пайдо ҳоҳанд кард.

(Расми № 52-59)

Чи тавре ки маълум аст, соли 2016 дар Вилояти Муҳтори Кӯҳистони Бадахшон 19-солагии «Ваҳдати миллӣ» ҷашн гирифта шуд. Ба ин муносибат, баъди танаффуси зиёд барои гузаронидани ҳафриётҳои бостоншиносӣ дар Помири Фарбӣ бо роҳбарии бостоншинос Ю.Яқубов экспедитсия ташкил карда шуд. Ҳайати гурӯҳи бостоншиносии Помири

Фарбиро дар мавсими соли 2016 шахсони зерин: роҳбар Ю.Яқубов, ходими калони илмӣ Ф.Н.Шоинбеков, ходими хурди илмии Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносӣ М.Шарипов ва ронанда И.Яқубов ташкил медоданд.

Гурӯҳи археологии Ишкошим дар соли 2016 дар самтҳои зерин фаъолият намуд:

Ҳафриёт дар қалъаи Ямчун;

Таҳқиқи маъбади оташи Вранг ва варҳои гирду атрофи он;

Ҳафриёти гӯрҳои Внутки ноҳияи Ишкошим;

Ҳафриёти қўргонҳои Зулбанд.

Гурӯҳ аз 16 май то 16 июн соли 2016 дар водии Вахони ноҳияи Ишкошим фаъолият намуд.

Дар ин мавсим гурӯҳ аввал дар ҳудуди қалъа чустучӯй бостоншиносӣ гузаронада, ба воситаи технологияи нав ҷойгиршавии қалъа ва бахшҳои онро муайян кард. Чи тавре ки А.Ҷ.Бобоев маълум намуда буд, қалъаи Ямчун аз се бахш иборат аст. Гурӯҳи бостоншиносӣ бо роҳбарии Ю. Яқубов ба хulosae омад, ки ҳафриётро дар бахши марказии қалъа – дар диж аз ҳафриёти толор оғоз намояд (**Расми № 60**). Толор дар тарафи ҷанубии диж ҷойгир шуда, онро аз тарафи шарқ хонаи №2 ва аз тарафи ғарб хонаи №3 иҳота намудаанд. Девори тарафи ҷанубии толор ҳамчун девори муҳофизатии диж ба ҳисоб меравад. Дар натиҷаи поккорӣ маълум шуд, ки толор 10x10 метр андоза дошта, дар тӯли деворҳо сӯфаҳо барои нишаст эъмор шудаанд (**Расми № 61, 62, 63, 64**).

Ҳамин тавр, ҳафриёт идома ёфта, хонаи №3, ки нақшай чоркунҷаи дарозрӯяи аз ҷануб ба шимол 7,30 см дарозӣ ва аз ғарб ба шарқ 4 метр паҳно дошт, ҳафриёт шуд. Ғайр аз ин, хонаҳои № 2,5,6,7,8,9 ва дарвозаи шарқӣ поккорӣ шуданд (**Расми № 65**) аммо бозёфт кам пайдо гардид.

Чи тавре ки маълум аст, қалъҳои Вахон, аз ҷумла қалъаи Ямчун аз тарафи А.Ҷ.Бобоев дар солҳои 60-уми асри XX омӯхта шуда буд. Аммо ҳафриёти соли 2016 дар қалъаи Ямчун нишон дод, ки баъзе бахшҳои

қалъа ба омӯзиш ва ҳафриёти иловагӣ ниёз доранд. Аз ҷумла, дар ин мавсим бурҷҳои қалъа мавриди омӯзиш қарор дода шуда, бунёди бурҷи дигар дар қисмати шимолу шарқии дижи Ямчун кашф карда шуд.

Ҳафриёт ва таҳқиқи қалъаи Ямчун дар соли 2016 муайян намуд, ки қалъа ҳамчун паногоҳ истифода шуда, бо танаффус чанд бор маскуни одамон гардидаст.

Дар баробари ҳафриёт дар қалъаи Ямчун, гурӯҳ дар маъбад ва горҳои Вранг таҳқиқоти бостоншиносӣ гузаронд. (**Расми № 66**) Дар натиҷаи таҳқиқи горҳои Вранг аз тарафи Ю.Яқубов ва Ф.Шоинбеков осори зиндагӣ дар онҳо мушоҳида шуд. Варҳои Вранг дар баландии 3216 метр аз сатҳи баҳр ҷойгир шудаанд. Ҳамин тавр, дар тарафи шимолу шарқии кишлоқи Вранг дар танаи кӯҳ зиёда аз 100 адад вар қанда шудаанд, ки дар бораи мавқеи ҷойгиршавии онҳо дар таҳқиқоти М.А.Бубнова низ маълумот дода шудааст (**Расми № 67, 68**). Гурӯҳи бостоншиносӣ дар ин мавсим аз варҳо дидан намуда, якчанд горро поккорӣ ва андозабандӣ кард. Вархонаҳо дар танаи кӯҳ дар баландиҳои мушкилгузар моҳирона қанда шудаанд. Ба он ҷо баромадан ниҳоят мушкил аст. Ҳамаи хонаҳо оташдон, баъзеҳо пешдолони аз пеш деворкардашуда ва дари даромад доранд (**Расми № 69, 70, 71**). Дар фарш ё назди девори хона оташдон, ҷоҳак, танӯр ҷойгир шуда сақфу деворҳои вархонаҳо аз дуд сиёҳ гардидаанд. (**Расми № 72, 73**) Ин ҳолат дар ҳамаи хонаҳо мушоҳида мешавад. Хонаҳо дар даруни кӯҳ бунёд гардида, бо якдигар бо зинапояҳо пайваст шудаанд. Яке аз ин хонаҳо аз ҷор ошёна иборат буда, тирезаҳои хонаҳо рӯй ба сӯи шарқ, яъне ба сӯйи рӯшнӣ (офтодбаро) доранд. Ошёнаи якум ба дувум печида буда, аз 4,6 см дарозӣ, 70 см паҳно ва 70 см баландӣ иборат аст. Шумораи зинаҳои баромад аз ошёнаи якум ба ошёнаи дувум 11 адад буда, онҳо хеле моҳирона тарошида ва мустаҳкам шудаанд. Даруни ин баромадгоҳ торик мебошад. Хонаи дувум 2,30 x 1,65 см андоза дошта, дар он низ нишонаи оташ афрӯхтан мушоҳида мешавад. Деворҳои он низ аз дуд сиёҳ гардидаанд. Дохили он равshan буд, зоро дар қисми ҷанубу шарқӣ

ба андозаи 1x1 метр тирезае дошт. Хонаи ошёнаи сеюм аз дувум ҳам васеътар буда, дарозии он аз шимол ба ҷануб 3,10 см ва дар баъзе ҷойҳо аз ин ҳам зиёдтар аст. Ҳамин тавр, дарозии он аз ғарб ба шарқ 2 метр буда, шакли дарозрӯяи кундкунчаро дорад. Яъне ҳамаи хонаҳо аз ҷиҳати соҳт каҷукилеб ва кундкунчаанд. (**Расми № 74, 75**) Хонаи табақаи сеюм як тиреза (90 см паҳнӣ ва 60 см баландӣ) дорад. Ин тирезаро аз ду тараф бо санг девор кардаанд. Сақфу деворҳои ин хона аз дуд сиёҳ гардидаанд. Аз ошёнаи сеюм ба ошёнаи ҷорум баромадгоҳи морпечи на он қадар васеъ, ки андозаи паҳноии 1,10 см ва дар баъзе ҷойҳо 1 метрро дорад, мавҷуд аст. Баландии ин роҳрав 1,20 см мебошад. Зинаҳои даромадгоҳ (19 зина) хеле моҳирона соҳта шуда, аз 7 метр иборатанд. Даруни он пурра торик буда, деворҳояшон аз дуд сиёҳ шудаанд. Аз ин ҷо ба ошёнаи панҷум ворид мешаванд. Дар ошёнаи панҷум низ толори барҳаво ва қушоду равshan соҳта шудааст, ки ду тиреза дорад. Агар тирезаҳоро аз берун нигоҳ қунем, онҳо дар дар танаи кӯҳи баланд бо шакли мудаввар намудор ҳастанд. Ин толор, ки шакли нимдоира дорад, аз ҷиҳати шакли геометрии худ нисбатан хубтар соҳта шуда, андозаи он аз ғарб ба шарқ 4,10 см ва аз шимол ба ҷануб 3,70 см аст. Баландии фаршу сақф аз 1,27 см иборат мебошад. Дар девори шарқӣ ду тиреза қанда шудаанд. Бинобар ин, даруни толор хеле равshan мебошад. Масофаи байни тирезаҳо 1,80 см буда, тирезаи тарафи шарқӣ 77 см паҳнӣ ва 1 метр баландӣ ва тирезаи дувум 1,30 см паҳнӣ ва 1 метр баландӣ доранд. Албатта, дар ибтидо ҳаҷми ин равзанҳо хурдтар буда, бо гузашти вақт бар асари таъсири боду борону нури хуршед каме васеъ шудаанд.

Фори дигаре, ки мо дар тарафи ғарбии ин кӯҳ таҳқиқ намудем аз ду хонаи дарун ба дарун иборат буд. Дари хонаи якум аз тарафи ҷануб бо сангӯ лой девор шудааст. Андозаи дари даромад ба хонаи якум $90 \times 1,30$ см буда, андозаи хона аз $3,20 \times 2,87$ иборат мебошад. Дар фарши бахши шимоли он оташдон – танӯри пур аз хокистар мавҷуд аст. Қутри оташдон 50 см буда, аз девори шимолӣ то оташдон 40 см ва аз дари даромад то оташдон 1,20 см-ро ташкил медиҳад. Баландии сақф 1,90 см

мебошад. Хонаи дуюм низ ба андозаи 2,60 x 2,10 см буда, пӯшиши нимдоира дорад.

Бояд қайд намуд, ки оташдонҳои ҳамаи ғорҳо қариб то замони мо хуб боқӣ мондаанд ва ин маъни онро дорад, ки дар солҳои наздик ҳам аз онҳо истифода кардаанд. Аз нақлу ривоятҳои сокинони маҳаллӣ маълум гардид, ки дар замони Шӯравӣ аз дохили ин варҳо баъзе асбобу олотҳои рӯзгорро пайдо намудаанд. Ҷӣ тавре, ки яке аз сокинони қишлоқи Вичкути ноҳияи Ишкошим Юсуфшоев Ранҷитбеки 33-сола қайд мекунад: «Ман аз модаркалонам Қамбарова Азизбегим (соли таваллудаш 1924) шунидам, ки аз ғорҳои Вранг гаҳвора, палос ва намади пайдогардидаро худаш дида будааст»¹ Пас маълум мегардад, ки ин ғорҳо то солҳои наздик (шояд дар вақти ҳуҷуми афғонҳо ба Помир) ҳамчун паноҳгоҳ истифода шуданд. Бинобар ин, аз ҷониби М.А. Бубнова дайри будоӣ ҳисобидани онҳо ғалат мебошад. Ба ғайр аз ин, дар китоби «Ишкошим» оварда шудаст: «аз ин ғорҳо маъданӣ муҳталиф кофта шудааст»², ки ин комилан нодуруст мебошад.

Дар охири асри XIX ва ибтидиои асри XX аниқтараш солҳои 1898, 1900 ва 1902, вақте, ки А.А.Бобринский ба Вранг сафар намудааст, дар бораи ғорҳо чунин навиштааст: «Дар даромадгоҳои дараи Ҷирафвранг дар тарафи соҳили чап дар танаи кӯҳ ғорҳои зиёд дар шакли пароқанда канда шудаанд. Ғорҳо паст буда, ба онҳо танҳо бо қомати ҳамида ворид мегарданд. Пеши ҳар як ғорро каме ҳамвор карда, бо санг ва баъзе ғорҳоро бо сангу чӯб девор намудаанд. Мардуми маҳаллӣ соҳтмони ин ғорҳоро ба «девҳо» нисбат медиҳанд. Ин ғорҳо ҳамчун паногоҳ низ истифода шудаанд. Аз ҷумла охирон маротиба ин ғорҳо дар давраи муборизаи мири Вахон Фатҳалишоҳ бо бародараш ҳамчун паноҳгоҳ истифода гардидаанд»³. Ба ақидаи Ю. Якубов, варҳо таърихи қадим

¹Мусоҳибаи Шоинбеков Фирӯз бо Шоинбеков Шодибек – сокини дехаи Тусиён. н. Роштқалаи ВМКБ. Соли таваллуд 1937. – 2016. – 25 май.

² Ишкошим [Матн]: китоби роҳнамо / таҳ.тад.ва тарҷ. Н.О.Назаров; муҳаррир А.Мирбобоев. – Душанбе: Нодир, 2011. – С.108.

³Бобринской, А.А. Горцы верховьев Пянджа [Текст]: Ваханцы и ишказимцы. Очерки быта по путевым заметкам графа А.А. Бобринского / А.А. Бобринской. – М., 1908. – С.121.

дошта, дар даврахой охир дар вақти таҳдид ва ё چанг ҳамчун хонаҳои иловагӣ–паногоҳ истифода мешуданд.

Мардуми маҳаллӣ тибқи ривоят ин ёдгориро ба сиёҳпӯшон нисбат медиҳанд. Шояд ин ривоят дуруст бошад, зоро мувофиқи ривоятҳо сиёҳпӯшон аз мардум чудо зиндагӣ мекарданд. Дигар ин ки вожай «варанг» ба варҳои Ҷамшед алоқамандӣ дорад. Шояд номи деҳаи Вранг аз онҳо решаш гирифта бошад, зоро вожай «вар» ҷои зист ва «анг» шакли тағиӣирӯфтаи «инг» баландӣ аст ва маънои зистгоҳҳои баландро медиҳад.

Агарчи робитаи топонимикии Вранг бо «вар» - и авастоӣ баррасӣ гардидаст, аммо ин далел ҳанӯз кофӣ нест. Омӯзиш ва таҳқиқи горҳои Вранг идома дорад ва шояд дар таҳқиқоти оянда ба ин масъала ҷиддитар назар андозанд.

Гурӯҳи бостоншиносӣ дар маъбади Вранг, ки М.А.Бубнова онро дайри буддой номидааст, ҷустуҷӯи бостоншиносӣ гузаронд. Дар натиҷаи таҳқиқи ступпа маълум гардид, ки ду зинаи болои он баъдтар аз ҷониби сокинони маҳаллӣ сохта шудаанд. Таҳқиқот дар ин самт водор соҳт, маъбад ё дайр будани ин ёдгорӣ муайян шавад. Дар такя ба баъзе далелҳо Ю. Яқубов ёдгории Врангро бурҷи бузургдошти оташ меномад, ки дар бахшҳои дигари рисола ба ин масъала равшаниӣ андохта мешавад.

Дар соли 2016 ба ғайр аз қовишиҳо дар Ямчун ва таҳқиқи ёдгориҳои Вранг гурӯҳи бостоншиносӣ дар қӯргонҳои Зулбанд ҳафриёт гузаронд. Гӯрхонаҳои Зулбанд дар баландии 3200 метр аз сатҳи баҳр дар тарафи шарқӣ, яъне дар рӯ ба рӯи қалъаи Ямчун дар соҳили рости дарёчаи Вичкут дар доман ва кафидаҳои ҳарсангҳо ҷойгир шудаанд. (**Расми № 76**) Бояд қайд намуд, ки А.Ҷ.Бабаев дар рисолаи худ танҳо аз мавҷудияти 13 гӯр дар ин ҷо дарак додааст. Аммо дар соли 2016 болотар аз онҳо гӯрҳои зиёде ёфт шудаанд. Тарзи дафни часадҳо дар гӯрҳои Зулбанд хеле ҷолиб ба назар мерасад. Қӯргони №4 комилан ҳафриёт гардид. Дарозии қӯргон 1,60 см ва паҳнои он 90 см буда, даври онро аз тарафи ҷанубу гарбӣ ба андозаи 50 см девор гирифтаанд. Се тарафи дигари гӯр дар

байни кӯхпора چойгир шудааст. Часад дар чукурии 40 см ба пушт хобонда, рӯяшро ба тарафи шарқ ба пайдо шуд. Устухонҳои он қисман боқӣ мондаанд. Дар назди пойҳои мурда, дар даруни қӯзачаи шикаста 22 дона муҳраҳои гуногуни аз сангҳои нимқиматбаҳои маҳаллӣ соҳташуда ёфт шуданд. (**Расми № 77**) Файр аз ин, дар болои кӯхпора бо андозаи 3x2,5 метр даҳма пайдо шуд, ки гирдогирди он бо баландии 50-60см девор боқӣ мондааст. Даҳма 3 x 2,5 метр андоза дорад. Дар бахши ҷанубу шарқӣ дари деворшудаи 70 см паҳнодошта мавҷуд аст. Дар натиҷаи ҳафриёт се косаи дарун ба даруни гуногунҳаҷм, ду шохи бурида, пӯстлоқҳо ва таҳтаки сӯроҳидор, ки вазифаи дарғиронидани оташро иҷро мекард, пайдо шуданд (**Расми № 78, 79, 80**) Часад боқӣ намондаст. Ҳамаи зарфҳо дастсоз мебошанд. Шояд ин яке аз намудҳои даҳмаҳои оилавии замони пешазисломии мардумони минтақаи Помир бошад.

Бо сабаби танг будани вақт, гурӯҳи бостоншиносӣ бо ҳафриёти қӯргонҳои Зулбанд ва ба нақшагирии хонаҳои дижи Ямчун таҳқиқоти ҳудро дар водии Вахони ноҳияи Ишкошим ба анҷом расонид.

Хулоса бароварда шуд, ки новобаста аз таҳқиқоти дар замони Шӯравӣ анҷомёфта, дар ёдгориҳои ин минтақа, аз қабили қалъаи Қаҳқаҳа, Ямчун, Ратм, Вранг, горҳои Вранг ва инчунин гӯристонҳои навкашфшудаи Зулбанд ҳафриёти такрорӣ гузарондан зарур аст. Кашфи қӯргонҳои Зулбанд ва деҳаи Внутк аз он гувоҳӣ медиҳанд, ки ҳанӯз ёдгориҳои ба ин монанд кашфнашуда дар Вахон хеле зиёд ҳастанд. Вақти он расидаст, ки нақшай қалъаҳо мувофиқи талаботи ҳозиразамон таҳия ва дар гӯристонҳо ҳафриёти иловагӣ гузаронида шавад.

Соли 2019 дар Помири Шарқӣ экспедитсияи якҷояи Россия ва Тоҷикистон фаъолият намуд. Ин экспедитсия барои омӯзиши давраи асри санги Помири Шарқӣ равона гардида, онро аз Тоҷикистон Н.Н.Сайфуллоев, М.Н.Наврӯзбеков, А.Ҷ.Қараев ва аз Россия: роҳбари гурӯҳ С.В.Шнайдер, ходими хурди илмӣ С.Алишер ва намояндаи Осорхонаи Давлатии санъати ҳалқҳои Шарқ В.А.Жуков ташкил

методанд. Экспедитсия аз чониби Институти археология ва этнографияи СО АИ, Россия маблағузорӣ шуд.

Экспедитсияи мазкур аз 18-уми июл то 13-уми август дар се самт: омӯзиши гори Истиқ, ҷустуҷӯи археологӣ ва таҳқиқи сангнигораҳои гори ба номи В.А.Жуков ва гори Шахта фаъолият намуд.

Чи тавре ки маълум аст, ёдгориҳои давраи санг дар замони Иттиҳоди Шӯравӣ қашф ва таҳқиқ гардидаанд. Аммо гурӯҳи археологии мазкур бори дигар ин ёдгориҳоро мувофиқи усуљҳо ва технологияи нави ҳозиразамон таҳқиқу баррасӣ кард. Дар гори Истиқ дар чуқурии 2 метр ҳафриёт гузаронда, қабатҳо ва бозёфтҳо ба воситаи технологияи нав ба қайд ғирифта шудаанд. Дар натиҷаи ҳафриёт 5 қабати стратеграфӣ мушаххас гардид.

Аз ин қабатҳо зиёда аз 831 бозёфт, аз қабили сангҳои коркардшуда, устухонпораҳои ҳайвонот, дандони ҳайвонот, боқимондаҳои чӯб, сафолпораҳо, сангҳои дарёӣ бо нишонаи коркард, капролитҳо, порчаҳои сӯзанҳои устухонӣ ва ғайраҳо пайдо гардидаанд.

Дар натиҷаи гузаронидани ҷустуҷӯи археологӣ дар соҳилҳои дарёи Сулистиқ 3 ёдгории археологӣ: Истиқ-2 (Нур), Истиқ-3 ва гори ба номи В.А.Жуков қашф гардидаанд. Барои муайян кардани чуқурӣ, баландӣ ва паҳноии гор дар доҳили гор ба андозаи 1,2-х 1,5 метр то чуқурии 1,8 метр гумона қанда шуд. Мутаассифона, дар гор ягон бозёфт пайдо нагардид, аммо порчаҳои лаҳчай аз гор пайдогардидаро барои ташхис ба Россия бурданд. Дар Истиқ-3 низ гумонае ба андозаи 1x2 дар чуқурии 0,5 метр қанда шуд ва аз он боқимондаи сутунмуҳраи хашгов пайдо гардид.

Дар сақфи доҳили гори ба номи В.А.Жуков тасвириҳо қашида шудаанд. Ҳамин тавр, дар фарши гор гумона ба андозаи 1x1 метр то чуқурии 0,85 метр қанда шуд. Аз қабати якуми гумона ду муҳраи лочвардии қабуд, корди оҳанӣ, устухонпораҳо ва оташдон пайдо карда шуд. Бостоншиносон зимни омӯзиши натиҷаи бозёфтҳо, аз ҷумла корд ва муҳраҳо ба хулоса омаданд, ки қабати якуми гор ҳусусияти сукунати

одамони дар давраи оҳан ва асрҳои миёнаро доро мебошад, аммо сабки тасвирҳои гор ба тасвирҳои давраи асри санг шабоҳат дорад.

Ба ғайр аз ин экспедитсия таҳқиқоти худро дар ғори Шахта давом дод. Дар ин ҷо тасвирҳо ба воситаи микроскопи бинокулярий ба қайд гирифта шуда, суратҳо ба андозаҳои гуногун, аз ҷумла, макросуртгирӣ аксбардорӣ шудаанд. Инчунин, тасвирҳо бо усулҳои ҳозиразамон бо дастгоҳҳои маҳсуси бақайдгирӣ ва аксбардорӣ таҳқиқ гардидаанд. Дар ин мавсим аз ҷониби гурӯҳи археологӣ тамоми тасвирҳои ғори Шахта аз нав мавриди баррасӣ қарор гирифта, бори дигар ҳар як тасвир ба таври муқаммал бо тамоми нозукиҳо таҳлил ва ба қайд гирифта шуд. Ба ақидаи бостоншиносон, тасвирҳои ғори Шахта аз рӯи сабки худ ба тасвирҳои давраи палеолити Фаронса хеле шабоҳат доранд ва иқлими хушки Помири Шарқӣ сабаб гардидаст, ки онҳо то замони мо бокӣ мондаанд¹.

Ҳамин тавр, гурӯҳи археологии Помир дар мавсими соли 2019 фаъолияти худро бобарор ба анҷом расонд. Яке аз сабабҳои комёбии гурӯҳ дар он буд, ки дар ҳайати он мутахассиси сobiқадору корошнос В.А.Жуков иштирок дошт. Номбурда дар замони Иттиҳоди Шӯравӣ ба омӯзиши асри санги Помир машғул буда, маҳз ӯ қашоффи ғори Истиқ дар Помири Шарқӣ ба шумор меравад.

Хулоса: дар давраи истиқлолият ба воситаи маблағгузории ташкилоти байналхалқӣ ба Помир 5 маротиба бо роҳбарии М.А.Бубнова, 1 маротиба дар соли 2016 бо роҳбарии Ю.Якубов, 1 маротиба дар соли 2019 бо роҳбарии С.В.Шнайдер ва Н.Н. Сайфуллоев (Руссия-Тоҷикистон) экспедитсия ташкил дода шуд. М.А.Бубнова дар ин экспедитсияҳо бештар ба ҷамъоварии мавод барои ҳаритаи археологии Помир машғул шуд. Танҳо соли 2016 дар қалъаи Ямчун бо роҳбарии Ю.Якубов ва Ф. Н.Шоинбеков ҳафриёт гузаронида шуд. Натиҷаҳои

¹ Шнайдер С. В., Сайфуллоев Н. Н. Археологические памятники западной части Центральной Азии (Алайской долины и Восточного Памира) в контексте первоначального заселения человеком высокогорий [Текст] / С.В. Шнайдер, Н.Н. Сайфуллоев / Вестник Таджикского национального университета. 2018. № 6. С. 12.

таҳлилу таҳқиқи бозёфтҳои бостоншиносонро, ки дар ҷараёни ҳафриёти қалъаи Ямчун, гӯристонҳои Зулбанд ва горҳои Вранг ба даст овардаанд, метавон ба таври зерин хулоса кард:

- Маълум гардид, ки қалъаи Ямчун ҳеч вақт ҷои шоҳнишин набуда, танҳо ҳарактери дифой доштаст;

- Гӯристонҳои гирду атрофи қалъаи Ямчун, аз ҷумла дашти Зулбанд ба бошандагони қалъа вобастагӣ дошта, ҷузъи таърихи он ба ҳисоб мераванд. Агарчи як қисми ин гӯристонҳо аз ҷониби А.Ҷ.Бобоев ҳафриёт шудаанд, баъзе гӯристонҳои дар доманакӯҳ воқеъгардида аз мадди назари бостоншиносони замони Шӯравӣ дур мондаанд ва то кунун ҳафриёт нагардидаанд;

- Таҳлили маводи А.Ҷ.Бобоев ва ҳафриёти Ямчун нишон медиҳанд, ки ин қалъаҳо то кунун ба қадри лозим омӯхта нашудаанд. Пас, лозим аст, ки дар онҳо, аз ҷумла дар Ямчун, Қаҳқаҳа ва Зулхумор ҳафриёти такрорӣ гузаронида шавад;

- Экспедитсияи соли 2016 ба Вахон маълум намуд, ки масъалаи дайри буддоии Вранг ва горҳои гирду атрофи он аз нав мавриди омӯзиш қарор дода шаванд, зоро баъзе маводи бадастомада ба дини буддой нисбат доштани онҳоро инкор мекунанд;

- Бештари ёдгориҳои археологии Вахон бо ёдгориҳои соҳили чаппи дарёи Панҷ, яъне бо ёдгориҳои Бадахшони Афғонистон алоқамандӣ доранд ва бе омӯзиши онҳо ҳалу фасли масълаҳои асосии археологияи Помир ғайри имкон мебошад. Бинобар ин, Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон вобаста ба имконият дар ҳамоҳангӣ бо соҳторҳои давлатии ба ин соҳа марбути кишвари ҳамҷавор барои гузаронидани ҷустуҷӯҳои археологӣ дар ду соҳили дарёи Панҷ бояд ҷораҷӯӣ намоянд. (А.А. Шоинбеков соли 2019 дар натиҷаи гузаронидани таҳқиқоти этнографӣ дар вилояти Бадахшони Афғонистон маводи ҷолиберо роҷеъ ба ёдгориҳои археологӣ, аз ҷумла қалъаҳои Бадахшони Афғонистон, аз қабили Сиёҳқалала ва дигар ёдгориҳо ҷамъоварӣ намудааст, ки то имрӯз

ягон мұхаққиқ алоқамандің ва робитаи онхоро бо ёдгориҳои соҳили чаппи дарё Панҷ муайян накардааст).

БОБИ II

МАСЬАЛАХОИ АСОСИИ ОМӮЗИШИ АРХЕОЛОГИЯИ ВМКБ

2.1.Масъалаҳои асосии омӯзиши давраи санги Помир

Омӯзиши давраи санг яке аз самтҳои мураккаби соҳаи бостоншиносии илми таърих ба шумор меравад. То имрӯз дар ҷаҳон садҳо ёдгориҳои давраи санг, аз қабили бошишгоҳ, маскангоҳ, ғор, нимфора ва дигар ашёҳо пайдо ва омӯхта шудаанд. Ҳушбахтона, бостоншиносон дар Осиёи Миёна низ ба хусус дар Тоҷикистон ёдгориҳои марбут ба давраи сангро кашф намудаанд.

Таърихи омӯзиши давраи санги Помир дар боби якуми рисола инъикос ёфтааст ва дар ин ҷо танҳо дараҷаи омӯзиш ва дарки маводи аз ҷониби муҳаққиқон бадастомада ба қадри имкон таҳлилу баррасӣ мешаванд. Давраи санги Помир нисбат ба дигар минтаҳои кӯҳии Осиё, аз қабили Олой, Тён-Шон, Кунлун, Қарокрум, Ҳимолой, Тибет ва кӯҳҳои Чину-Тибет, ки дар якчоягӣ бо мағҳуми ҷуғрофии «Осиёи Баланд» ифода меёбанд, хубтар омӯхта шудааст. Бостоншиносони давраи санг ба омӯзиши ёдгориҳои «Осиёи Баланд» машғул гардида, ба бисёр масъалаҳои пурпечутобӣ илмӣ дучор омаданд, ки дар рисола баҳше аз онҳоро мавриди баҳсу баррасӣ қарор додаем.

Чи тавре ки маълум аст, табиати «Осиёи Баланд» аз ҷиҳати шароити ҷуғрофӣ аз ҳамвориҳо ба қуллӣ фарқ дорад. Бинобар ин, барои омӯзиши давраҳои археологии он ба илмҳои дигар, монанди палеочуғрофия, палеоботаника ва палеозоология такя намудан лозим аст. Ҳушбахтона, Помир дар замони Шӯравӣ аз мадди назари олимони набототшинос, табиатшинос ва геологҳо дур намонда, барои муҳаққиқони ин соҳаҳо ҳамчун як ташхисгоҳ (лаборатория)-и зиндаи табиӣ хидмат мекард. Роҷеъ ба масъалаҳои геологӣ, палеоэкологӣ, палеозоологии ин минтақа олимони зиёде, монанди Л.Ф.Сидоров¹, О.Е. Агаханянц¹,

¹Сидоров, Л.Ф. Что же все-таки называют Памиром? [Текст] / Л.Ф. Сидоров // Страны и народы Востока. – М., 1975. – Вып.16. – С.5-22.; Сидоров, Л.Ф. Природа Памира в четвертичное время [Текст] / Л.Ф. Сидоров. – Л.: Наука, 1979. – 145 с.; Ранов, В.А., Сидоров, Л.Ф. К вопросу об изменениях

М.М.Пахомов², Б.П. Бархатов³, С.В.Бутомо⁴, К.В. Станюкович⁵, Р.Д. Забиров⁶, К.К.Марков⁷, Х.Ю.Юсуфбеков⁸, И.А. Райкова⁹, О.П. Сапов¹⁰, В.А.Васильев¹¹, И.Е.Губин¹² ва дигарон таҳқиқоти арзишманде анҷом додаанд.

Аз нигоҳи В.А.Ранов яке аз масъалаҳои асосии омӯзиши замони санг ин мавзӯи маскуншавии одамон дар баландкӯҳҳо, баҳусус дар Помир ба шумор меравад. Номбурда дар соли 1956 дар аввалин экспедитсияи худ ба Помир исбот кард, ки ин минтақа давраи санкро аз сар гузаронидааст.¹³ Ба ин монанд ёдгориҳо дар Бадаҳшони Афғонистон ҳам ба қайд гирифта шудаанд¹⁴. Албатта, қашфи ёдгориҳои давраи санг дар манотики қӯҳии Осиё саволе ба миён меорад, ки чӣ тавр ва бо қадом

природных условий Памира в голоцене [Текст] / В.А. Ранов, Л.Ф. Сидоров // Доклады АН Таджикской ССР. – Сталинобод, 1960. – Т.3. – №3. – С.21-24.; Сидоров, Л.Ф. К вопросу о древнем оледенении Памира [Текст] / Л.Ф. Сидоров // Доклады АН СССР. – 1959 б. – Т.127. – №4. – С.68.; Сидоров, Л.Ф. Наложение морен на Памире как свидетельство новейших поднятий [Текст] / Л.Ф. Сидоров // Известия всесоюзного географического общества. – М.-Л., 1965. – Т.97. – Вып.1. – С.78-80.

¹ Агаханянц, О.Е. Между Гиндукушем и Тянь-Шанем: История изучения природы Памира [Текст] / О.Е. Агаханянц. – Душанбе: Таджикгосиздат, 1962. – 128 с.; Агаханянц, О.Е. Памир и Центральная Азия [Текст] / О.Е. Агаханянц // Известия всесоюзного географического общества. – М.-Л., 1964. – Т.96. – Вып.2. – С.103-106.; Агаханянц, О.Е. Основные проблемы физической географии Памира [Текст] / О.Е.Агаханянц. – Душанбе: АН Таджикской ССР, 1965. –240с.; Агаханянц, О.Е., Никонов, А.А. О древнем оледенении Памира [Текст] / О.Е. Агаханянц, А.А. Никонов, М.М. Пахомов, В.А. Ранов, А.К. Трофимов, О.К. Чедия // Известия Академии наук СССР. Серия географическая. – 1981. – №4. – С.123-134.; Агаханянц, О.Е. Главные черты природы Памира [Текст] / О.Е.Агаханянц // Страны и народы Востока. – М., 1975. – Вып.XVI. – С.26-61.; Агаханянц, О.Е., Пахомов, М.М., Трофимов, А.К. К палеографии Памира в голоцене [Текст] / О.Е. Агаханянц, М.М. Пахомов, А.К. Трофимов // Известия всесоюзного географического общества. – М.-Л., 1964. – Т.96. – Вып.6. – С.505-508.

² Пахомов, М.М. Характеристика климата и растительности Памира в верхнем плейстоцене и в современную эпоху [Текст] / М.М. Пахомов // Изв. АН СССР, сер. геогр. – 1965. – Вып.1. – С.84.

³ Бархатов, Б.П. Принципы тектонического районирования Памира [Текст] / Б.П. Бархатов // Вестник Ленинградского университета. Серия геология и география. – 1961. – Вып.3. – №18. – С.19-31.

⁴ Бутомо, С.В., Ранов, В.А., Сидоров, Л.Ф. Некоторые вопросы исследования каменного века Памира [Текст] / С.В. Бутомо, В.А. Ранов, Л.Ф. Сидоров // Советская археология. – М., 1964. – №4. – С.11-17.

⁵ Станюкович, К.В. С какой скоростью меняется природная обстановка на Памире? [Текст] / К.В. Станюкович // Известия всесоюзного географического общества. – М.-Л.: Наука, 1965. – Т.97. – Вып.1. – С.26-31.; Станюкович, К.В. Растительный покров Восточного Памира [Текст] / К.В. Станюкович. – М.: Географгиз, 1949. – 160 с.

⁶ Забиров, Р.Д. Оледенение Памира [Текст] / Р.Д. Забиров. – М.: Географгиз, 1955. – 372 с.

⁷ Марков, К.К. Геоморфологический очерк Памира [Текст] / К.К. Марков // Тр. Института физ. географии АН СССР. – М.-Л., 1935. – Вып.17. – С.1-66.

⁸ Юсуфбеков, Х.Ю. Улучшение пастбищ и сенакосов Памира и Алайской долины [Текст] / Х.Ю. Юсуфбеков. – Душанбе, 1968. – 320 с.

⁹ Райкова, И.А. Климат и растительность Памира [Текст] И.А. Райкова // Тезисы конференции по сельскохозяйственному освоению Памира. – Л., 1936. – 12 с.

¹⁰ Сапов, О.П. К палеографии четвертичного периода северного Памира [Текст] / О.П. Сапов // Страны и народы Востока. – М., 1975. – Вып.16. – С.94-122.

¹¹ Васильев, В.А. Кайназой Памира [Текст] / В.А. Васильев – Душанбе: Дониш, 1966. – 221 с.

¹² Губин, И.Е. Геологическая граница между Памиром и Алаем [Текст] / И.Е. Губин. – Госгеолтехиздат, 1944. – 45 с.

¹³Ранов, В.А. Итоги разведок памятников каменного века на Восточном Памире (1956-1958 гг.) [Текст] / В.А. Ранов // Материалы и исследования по археологии СССР. – 1964. – №124. – С.8.

¹⁴ Сарианиди, В.И. Бактрия сквозь мглу веков [Текст] В.И. / Сарианди. – М.: Мысл, 1984. – С.35.

мақсад одамон водиҳоро тарк карда, ба қўҳистон, ки барои зиндагӣ шароити номусоид дорад, қўч бастаанд? Агар мо ба таърихи омӯзиши ёдгориҳои асри санги «Осиёи Баланд» назар афканем, маълум мешавад, ки қисмати қўҳистони Осиёи Миёна, маҳсусан Помир, нисбат ба қўҳистони Чину-Тибет, Тён-Шон, Ҳимолой хубтар омӯхта шудааст. Бояд гуфт, ки дар амалий шудани ин амр гурӯҳи бостоншиносии В.А. Ранов (солҳои 1956–1960) дар Помир ва гурӯҳи палеолитии Қирғизистон (солҳои 1967–1968) дар Олой саҳми арзанда гузоштаанд. Аз ин рӯ, В.А.Ранов қайд менамояд, ки танҳо дар асоси омӯзиши давраи санги Осиёи Миёна, баҳусус Помир, масъалаи маскуншавии одамонро дар дигар манотики қўҳии гирду атроф ҳаллу фасл намудан мункин аст¹. Аз ин чо маълум мешавад, ки омӯзиши асри санги Помир дар ҳалли масъалаҳои пурпечутоби давраи санги дигар минтақаҳои баландкӯҳ нақши калидӣ дорад.

Тавре ки аз гузоришҳои археологӣ бармеояд, Помир яке аз баландтарин нуқтаҳои мебошад, ки дар он осори ёдгориҳои замони санг комилан бо қабати маданий то замони мо расидаанд. Дар Помир то имрӯз зиёда аз 60 нуқтаи давраи санг бо зиёда аз 13 ҳазор олоти кору аслиҳай ширкор кашф ва таҳқиқ шудаанд².

Яке аз масъалаҳое, ки аз ҷониби олимон бештар таҳқиқ шудааст, ин шароити табиӣ ва иқлими давраи санг дар Помир мебошад. Помири Шарқӣ аз ҷиҳати иқлими, боду ҳаво, олами наботот, ҳайвонот ва релефи худ аз Помири Фарбӣ ба куллӣ фарқ мекунад. Тафовутҳои ҷойдоштаи ин ду минтақаро ҷуғрофишиносон ба қадри зарурӣ таҳқиқ намудаанд. Ландшафти имрӯзай Помири Шарқӣ, аз ҷумла теппаҳо, сангтӯдаҳо, маҷрои рӯдҳо ва дарёҳо аз мавҷудияти яхбандиҳо ва обшавии онҳо гувоҳӣ медиҳанд³. Натиҷаи таҳқиқоти табиат ва иқлими Помири Шарқӣ нишон медиҳад, ки он барои зиндагии одамони ибтидой на он қадар

¹ Ранов, В.А. Памир и проблема заселения высокогорий Азии человеком каменного века [Текст] / В.А. Ранов // Страны и народы Востока. – М., 1975. – Вып.16. – С.137.; Бубнова, М.А. Археология Памира за 40 лет [Текст] / М.А. Бубнова // Памироведение. – Душанбе: Дониш, 1985. – Вып.2. – С.63.

² История Горно-Бадахшанской автономной области [Текст]. – Душанбе, 2005. – Т.1. – С.55.

³ Баранов, П.А. Памир и его земледельческое освоение [Текст] / П.А. Баранов. – М., 1940. – С.5.

мусоид будааст¹. Иқлим ва ҳавои сарди Помири Шарқӣ, аз ҷумла водии Маркансуро В.А.Ранов ҷунин тасвир менамояд: «Баландии ин ҷо ҳар лаҳза ҳис карда мешавад. Нафас гирифтан душвор аст. Дар соҳили серсанги Ӯйсу ва Маркансу доимо гирдбод ё «девбод» гирдгардон мешавад. Тобистон ҳам ин ҷо барфпӯш буда, ҳавояш сард аст»². Муҳаққики дигар К.В.Станюкович дар хусуси иқлими водии Маркансу ҷунин менависад: «... водии Маркансу тобистон ҳам хеле ҳунук аст. Шамоли саҳт мевазад, ҳаво ҷунон сард аст, ки дар ин ҷо ягон намуди ҳайвонот ва рустани дучор намеоянд. Сокинони Маркансу дар замони муосир, ки бо либосу ҳӯроқи гарм таъмин мебошанд, наметавонанд дар ин ҷо ба муддати дароз тоб оваранд»³.

Пас барои чӣ одамони давраи санг маҳз дар ин минтақаи баланд маскун гардида, ба шикор машғул шуданд? Зимни ҳафриёт шумораи зиёди устухонпораҳои ҳайвонот пайдо гардидаанд, ки аз барор гирифтани шикори одамон ва мавҷудияти ҳайвоноти шикорӣ, аз қабили бузу гӯсфанди кӯҳӣ дарак медиҳад. В.А.Ранов дар ҳамкорӣ бо ҷуғрофиёдонҳо ин масъалаҳоро мавриди таҳқиқ қарор дода, ба ҷунин ҳулоса меояд, ки ҳаракати одамони давраи санг ба Помири Шарқӣ ин сафари мавсимии қабилаҳои шикорҷӣ будааст⁴.

Ҳафриёт событ соҳт, ки дар бошишгоҳҳо одамон мавсимӣ зиндагӣ менамуданд. То қашфи бошишгоҳи дарозмуддат дар Помири Шарқӣ пурсиши «оё дар замони санг дар ин ҷо ҳаёти доимӣ вучуд доштааст ё не?» бечавоб боқӣ мемонад⁵. Саволи дигаре пайдо мешавад, ки пас барои чӣ одамон дар водиҳо шикор накарда, маҳз ба баландкӯҳҳои Помир кӯч

¹ Ранов, В.А., Сидоров, Л.Ф. Развитие природы Памира как среды существования человека [Текст] / В.А. Ранов, Л.Ф. Сидоров // Страны и народы Востока. – М., 1965. – Вып.4. – С.108.

² Ранов, В.А., Нематов, Н.Н. Мухторов, А. Асрори замони кӯҳан. [Матн] / В.А. Ранов, Н.Н. Нематов. – Душанбе: Ирфон, 1974. – С.46.; Ранов, В.А. Итоги разведок памятников каменного века на Восточном Памире (1956-1958 гг.) [Текст] / В.А. Ранов // Материалы и исследования по археологии СССР. – 1964. – №124. – С.11-12.

³ Станюкович, К.В. С какой скоростью меняется природная обстановка на Памире? [Текст] / К.В. Станюкович // Известия всесоюзного географического общества. – М.-Л.: Наука, 1965. – Т.97. – Вып.1. – С.28-29.

⁴ Ранов, В.А. Памир и проблема заселения высокогорий Азии человеком каменного века [Текст] / В.А. Ранов // Страны и народы Востока. – М., 1975. – Вып.16. – С.137.

⁵ Ранов, В.А., Сидоров, Л.Ф. Развитие природы Памира как среды существования человека [Текст] / В.А. Ранов, Л.Ф. Сидоров // Страны и народы Востока. – М., 1965. – Вып.4. – С.109.

баста, роҳҳои пурхатар ва ағбаҳои душворгузар низ садди роҳи онҳо нашудаанд? Посух ба ин пурсиш ҷанбаи эҳтимолӣ дорад. Яке аз далелҳое, ки метавон каме ба он эътиимод баст, ин аст, ки шояд сайд дар водиҳо кам шуда, дигар наметавонист талаботи қабиларо таъмин созад. В.А. Ранов низ барои исботи ин масъала аз ин ақидаи В.Кларк, ки дар мавсими тобистон ҳаракати қабилаҳоро ба кӯҳистони Шлезвинг Голштейн маҳз барои шикори бузи кӯҳӣ донистааст, истинод мечӯяд¹. Тавре ки маълум аст, бузҳои кӯҳӣ дар водиҳо низ мезистанд. Шояд ин ҳайвон бо фишори зиёди шикорчиён макони зисташро тағиیر дода, дар баландиҳои Помир паноҳ ҷустааст. Одамон низ аз паси он ба ин минтақа ҳаракат кардаанд. Дар натиҷаи ҳафриёти бошишгоҳи Ошхона маълум гардид, ки дар он ҷо на танҳо устухонҳои бузу гусфанди кӯҳӣ, балки усуҳонҳои дигар намуди ҳайвонот, аз ҷумла хояндагон (харгӯш) ва парандаҳо низ пайдо гардидаанд². Пас, маълум мешавад, ки одамони давраи санг танҳо барои шикори ҳайвонотҳои маҳсус (бузу гусфанди кӯҳӣ) ба Помир наомаданд. В.А. Ранов дар ин маврид чунин изҳори ақида менамояд, ки одамони ибтидой ба Помир танҳо барои төъдоди зиёди бузу гусфандҳои кӯҳӣ ва шикор намудани онҳо наомадаанд, балки ба хотири бо усули осон ва сабук шикор намудани ин намудҳо омадаанд³. Муҳаққиқ усулҳои сабуку осони шикорро, ки дар кӯҳистон вучуд доранд, пурра маълум накардааст. Пас, хулосаи В.А.Ранов дар мавриди ҳаёти муваққатӣ доштан ва бо қадом сабаб ба Помири Шарқӣ кӯчидани одамони давраи санг қонеъкунанда нест. Доир ба ин масъала бояд таҳқиқоти иловагӣ ва алоҳида гузаронида шавад, ки инро худи В.А.Ранов низ қайд намудааст.

Сабаби дигари ба Помири Шарқӣ ҳаракат намудани одамони давраи сангро В.А.Ранов ба вазъияти иҷтимоии маданиятҳои давраи санги минтақаҳои гирду атрофи он рабт медиҳад. Яъне ба ақидаи ў,

¹ Ранов, В.А. Памир и проблема заселения высокогорий Азии человеком каменного века [Текст] / В.А. Ранов // Страны и народы Востока. – М., 1975. – Вып.16. – С.137.

² Ранов, В.А., Сидиров, Л.Ф. К вопросу об изменениях природных условий Памира в голоцене [Текст] / В.А. Ранов, Л.Ф. Сидоров // Доклады АН Таджикской ССР. – Сталинобод, 1960. – Т.3. – №3. – С.23.

³ Ҳамон ҷо. – С.138.

зиёдшавии шумораи аҳолӣ дар қабила ва норасоии захираҳои табиӣ, маҳдуд шудани ҳудуди шикор, чинакчигӣ, моҳидорӣ одамонро водор соҳт, ки ба ҷойҳои нав қӯҷа банданд. Ғайр аз ин, қабилаҳои пуритидор ва серодам ҳама вақт қабилаҳои камшумори таҳҷоиро танг мекарданد ва онҳо макони зисти худро тағиیر медоданд¹. Ин се омили ироашуда ҳам наметавонанд масъалаи печидаи ба Помири Шарқӣ ҳаракат намудани қабилаҳои асри сангро ба таври мӯтамад ва асоснок тавзех диханд.

Чи тавре ки маълум аст, дар нимаи аввали ҳолосен қабилаҳои давраи ибтидой дар ҳудудҳои баландкӯҳи «Олами Кӯҳан» маскун гардидаанд. Ағбаҳои баланд, иқлими номусоди қӯҳистон садди роҳи одамон нашуда, дар давраи мезо-неолитӣ қабилаҳои давраи ибтидой муҳити Помири Шарқиро низ барои зиндагӣ интихоб намудаанд.

Мувофиқи ақидаи олимӣ ҷуғрофишинос Л.Ф. Сидоров дар давраи аввали ҳолосен сатҳи қӯҳҳои Помир он қадар баланд набуда, дар дараҳо, соҳили дарё ҷангалҳо ва дар доманакӯҳҳо арҷазорҳо вучуд доштанд. Баъдтар иқлим тағиир ёфта, табиати Помир, аз ҷумла олами наботот, ҳайвонот ва шароити муҳит дигаргун шуд. Ҳулоса, ба ақидаи ӯ иқлими Помир дар давраи аввали ҳолосен нисбатан гарму рутубатнок будааст². Ин ақидаро инчуни, Л.Ф. Сидоров дар такя бо натиҷаи ташхиси боқимондаи ҷӯбҳои сӯҳта дар оташдонҳои кушоди бошишгоҳи Ошхона, ки аз тарафи И.А.Шиликин омӯҳта шудаанд, асоснок менамояд. Мувофиқи натиҷаи ташхиси углеродӣ, ҷӯб 10 ҳазор сол пеш сӯҳтааст ва он боқимондаи ҷӯби тӯс ва арча мебошад³.

Тавре ки аз мушоҳидаи муҳит бармеояд, дар шароити имрӯза дарахти тӯсу арча дар масофаи зиёда аз 100 км дуртар аз бошишгоҳ мерӯянд. Доир ба ин масъала Л.Ф. Сидоров ақида дорад, ки дар давраи

¹ Ҳамон ҷо. – С.138.

² Сидоров, Л.Ф. Развитие растительного покрова Памира в послеледниковое время [Текст] / Л.Ф. Сидоров // Ботанический журнал. – 1963. – Т.48. – №5. – С.625-639.; Станюкович, К.В. С какой скоростью меняется природная обстановка на Памире? [Текст] / К.В. Станюкович // Известия всесоюзного географического общества. – М.-Л.: Наука, 1965. – Т.97. – Вып.1. – С.30.

³ Бутамо, С.В. Ранов, В.А., Сидоров, Л.Ф., Шиликина, А.И. Палеографические результаты изучения высокогорной стоянки каменного века на Памире [Текст] / С.В. Бутамо, В.А. Ранов, Л.Ф. Сидоров, А.И. Шиликина // Доклады Академия наук СССР. – М., 1962. – Т.146. – №6. – С.13-81.

ҳолосен иқлими ин диёр гармтар буда, бошишгоҳ низ аз ҷиҳати релеф ба дарё наздиктар ҷой доштааст ва дар соҳили дарё чунин намуди дараҳтон мерӯиданд¹. Номбурда релефи Помири Шарқиро дар давраи аввали ҳолосен дар муқоиса бо имрӯз зиёда аз 600–700 метр пасттар нишон додааст. Бо доштани чунин сатҳ бошишгоҳи Ошхона (баландии 3500–3700метр) барои зиндагӣ нисбатан мусоид ба назар мерасад².

Дар натиҷаи таҳқиқот олимон ба хулоса омаданд, ки бошишгоҳи Ошхона дар баландии 4050 метр аз сатҳи баҳр ҷойгир шуда, дар давоми 9500 сол сатҳи он 500–700 метр тағйир ёфтааст. Яъне дар муддати 9500 сол ин бошишгоҳ ҳар сол ба андозаи 52 ё 73 мм аз сатҳ баҳр баланд мегардад³. Чунин тағйирот дар Қизилработ ҳам мушоҳида мешавад. Он дар давоми 2500 сол 300–500 метр тағйир ёфта, сатҳи он то 120–140 мм дар сол баланд гардидааст⁴.

Чи тавре ки маълум аст, В.А.Ранов аз гори Шахта (дар баландии 4000 метр аз сатҳи баҳр) қадимтарин тасвирҳои давраи санги Осиёи Миёноро кашф намуд. Дар байнин ин тасвирҳо расми хуки ёбӯй низ дид мешавад⁵. Аз ин ҷо маълум мегардад, ки 9000 сол пеш ин намуди хук дар ин ҷо мезистааст. Аммо таҳқиқоти зоологӣ сабит соҳтаанд, ки ин намуди ҳайвон дар чунин баландӣ зиндагӣ кардан наметавонад. Пас метавон чунин натиҷа гирифт, ки гори Шахта низ дар муддати 9 ҳазор сол 400–800 метр (дар як сол 52–73 мм) баланд шуда, сатҳашро тағйир додааст.

Ҳамин тавр, дар асоси маводи гиёҳшиносӣ ва бостоншиносӣ метавон хулоса баровард, ки дар даҳҳазорсолаҳои охир табиат, ҷуғрофиё ва иқлими Помир дар натиҷаи ҳаракатҳои тектоникӣ тағйир ёфта, сатҳи он то 500–800 метр баланд шудааст. Ин ҳолат ба ҳисоби миёна дар як сол

¹ Сидоров, Л.Ф. Луга Памира [Текст]: автореф. дисс... канд. географ. наук: 11.00.00 / Сидоров, Леонид Федорович. – Л., 1960. – 20 с.

² Ранов, В.А. Памир и проблема заселения высокогорий Азии человеком каменного века [Текст] / В.А. Ранов // Страны и народы Востока. – М., 1975. – Вып.16. – С.139.

³ Станюкович, К.В. С какой скоростью меняется природная обстановка на Памире? [Текст] / К.В. Станюкович // Известия всесоюзного географического общества. – М.-Л.: Наука, 1965. – Т.97. – Вып.1. – С.28-29.

⁴ Ҳамон ҷо.–С.29.

⁵ Ранов, В.А. Следы писаниц в навесе Куртеке [Текст] / В.А. Ранов // Известия всесоюзного географического общества. – М.-Л., 1964. – Том.96. – Вып.1. – С.67.

ба 50 то 100мм баробар аст. Албатта, олами наботот ва ҳайвоноти Помир аз чунин тағйирёбии иқлими бетаъсир намонд¹.

Мувофиқи ақидаи гурӯҳи дигари олимон, аз ҷумла ҷуғрофиёдон, заминрехтшинос (геоморфолог) ва геоботаник О.Г. Агаханянс, иқлими хушки Помири имрӯза аз иқлими тамоми давраҳои ҳолосен қариб тафовут надорад ва олами наботот ва дигар ҳусусиятҳои табиии Помир дар давраи плейстосени болоӣ чунин шакл гирифта, то имрӯз боқӣ мондаанд². Ба ҳамин монанд, олими дигар М.М.Пахомов низ қайд намудаст, ки аридизасияи (хушкидагӣ)Помир нисбатан барвақтар, яъне дар давраи аввали плейстосени болоӣ ба вучуд омадааст ва дар давраи аввали ҳолосен табиат ва иқлими Помир ба ҳамин шакли имрӯзai ҳуд ташаккул ёфта буд³.

Муҳаққиқон: О.И.Агаханянс, М.М.Пахомов, А.К.Трафимов дар таҳқиқоти ҳуд ақидаҳои олимони дигар, аз қабили С.В.Бутомо, Л.Ф.Сидоров, В.А.Ранов ва И.А. Шиликинаро инкор намудаанд. Аз ҷумла маводи ҷамъовардаи гиёҳшиносӣ ва бостоншиносии С.В.Бутомо, Л.Ф.Сидоров, В.А.Ранов, И.А. Шиликина дар мавриди тағйирёбии иқлими ва табиати Помир аз ҷониби О.И. Агаханянс, М.М. Пахомов ва А.К.Трафимов ноустувор ва ғайриилмӣ ҳисобида шуданд⁴.

Чи тавре ки маълум аст, ғайр аз оташдонҳои кушод то имрӯз дар бошишгоҳҳои Помири Шарқӣ ягон нишонаи маскан – хона пайдо нагардидааст⁵. Аммо ба ақидаи О.Е.Агаханянс, оташдонҳо дар доҳили юрт ҳам буданд, вале осори онҳо то замони мо нарасидаанд⁶. В.А.Ранов ин ақидаи О.Е. Агаханянсро рад намуда, пайдоиши юртро ба давраҳои

¹Ранов, В.А., Сидиров, Л.Ф. К вопросу об изменениях природных условий Памира в голоцене [Текст] / В.А. Ранов, Л.Ф. Сидоров // Доклады АН Таджикской ССР. – Сталинобод, 1960. – Т.3. – №3. – С.21.

²Агаханянц, О.Е., Пахомов, М.М., Трофимов, А.К. К палеографии Памира в голоцене [Текст] / О.Е. Агаханянц, М.М. Пахомов, А.К. Трофимов // Известия всесоюзного географического общества. – М.-Л., 1964. – Т.96. – Вып.6. – С.505-507.

³ Пахомов, М.М. Характеристика климата и растительности Памира в верхнем плейстоцене и в современную эпоху [Текст] / М.М. Пахомов // Изв. АН СССР, сер. геогр. – 1965. – Вып.1. – С.87.

⁴ Ҳамон ҷо. – С.505.

⁵Ранов, В.А., Сидоров, Л.Ф. Развитие природы Памира как среды существования человека [Текст] / В.А. Ранов, Л.Ф. Сидоров // Страны и народы Востока. – М., 1965. – Вып.4. – С.106.

⁶Агаханянц, О.Е., Пахомов, М.М., Трофимов, А.К. К палеографии Памира в голоцене [Текст] / О.Е. Агаханянц, М.М. Пахомов, А.К. Трофимов // Известия всесоюзного географического общества. – М.-Л., 1964. – Т.96. – Вып.6. – С.505.

баъдина нисбат медиҳад¹. Инчунин, О.Е.Агаханянс навиштааст, ки устухонҳои ҳайвонҳои аз бошишгоҳи Ошхона пайдогардида, аз қабили харгӯш, буз ва сүғур имрӯз ҳам дар гирду атрофи бошишгоҳи Ошхона дучор меоянд².

Ҳамин тавр, О.Е. Агаханянс дар асоси таҳқиқоти палеоантологӣ, палеоботаникӣ, геоботаникӣ ва геоморфологӣ ба хулоса меояд, ки иқлими хушки Помири Шарқии ба як ҳолат (яъне бетафийир) дар тамоми давраҳои ҳолосен вучуд дошааст³.

Посуҳи дуруст ба пурсиши «қабилаҳои давраи санг аз кучо ва бо кадом роҳ ба Помир ворид гардидаанд?» масъалаи дигари омӯзиши давраи санги Помир ба шумор меравад. Бостоншинос В.А.Ранов ба таҳқиқи ин масъала машғул шуда, бо такя ба маводи антропологии муҳаққиқон Л.В.Ошанин⁴, В.В.Гинзбург⁵ ва Б.А.Литвинский⁶ қӯшидааст ба посуҳи он пардозад. Аммо таҳқиқоти симошиносӣ то кунун далели кофӣ ва муътамад барои тасдиқу таъйиди масъалаи аз кадом минтақа ба Помир ворид гардидани аввалин қабилаҳоро ба даст наовардааст. То имрӯз аз минтақаи Помир боқимондаи устухони одами қадимтарин пайдо нашудааст ва оилаҳои наҷодии мардуми таҳҷоии Помир низ хеле дер ба вучуд омада буд.

В.А. Ранов маводи аз бошишгоҳ ва маскангоҳҳои Помир ҷамъовардаро ба 4 давра ҷудо менамояд. Маводи давраи якум аз бозёфтҳои ҷудогонаи Уйсу, Мурғоб ва Ҷештеппа иборат буда, шумораи онҳо хеле кам аст ва таҳминан ба давраи палеолити болоӣ ҳос ҳастанд. Бозёфтҳои бошишгоҳҳои қисмати чаппи водии Аличур ба гурӯҳи дуюм

¹ Ранов, В.А., Сидоров, Л.Ф. Развитие природы Памира как среды существования человека [Текст] / В.А. Ранов, Л.Ф. Сидоров // Страны и народы Востока. – М., 1965. – Вып.4. – С.106.

²Агаханянц, О.Е., Пахомов, М.М., Трофимов, А.К. К палеографии Памира в голоцене [Текст] / О.Е. Агаханянц, М.М. Пахомов, А.К. Трофимов // Известия всесоюзного географического общества. – М.-Л., 1964. – Т.96. – Вып.6. – С.505-506.

³ Ҳамон ҷо. – С.508.

⁴Ошанин, Л.В. Иранские племена Западного Памира [Текст] / Л.В. Ошанин. – Ташент, 1937. – 235 с.

⁵ Гинзбург, В.В. Антропологическая характеристика саков Южного Памира [Текст] / В.В. Гинзбург // КСИИМК. – Л., 1960. – Вып.80. – С.26-39.

⁶ Литвинский, Б.А. Археологические открытия на Восточном Памире и проблема связей между Средней Азией, Китаем и Индией в древности [Текст] / Б.А. Литвинский // Труды двадцать пятого международного конгресса востоковедов. – М., 1963. – Т.3. – С.31-40.

дохил мешаванд ва онҳо низ тахминан ба давраи палеолити болой тааллук доранд. Ёдгориҳои асосии Помири Шарқӣ, аз ҷумла бошишгоҳи Ошхона, ки хосси замони мезолит мебошанд, ба гурӯҳи сеом дохил мешаванд. Ба гурӯҳи чорум маданияти микролитии давраи неолит ва энеолитӣ дохил шуда, асосан маводи гори Шахта ва Куртекеро дар бар мегиранд¹.

Аз ҷор дравае, ки В.А.Ранов ҷудо намудааст ду давраи он (2, 3) аҳаммияти хос доранд. Давраи сеом бо ҳусусияти ба ҳуд хос, яъне дар як вакт вуҷуд доштани ду шакли коркарди санг: палеолитӣ ва мезолитӣ, номи маданияти «Маркансу»-ро гирифтаст. Тафовути дигари бошишгоҳи Ошхона аз дигар маскангоҳҳо ва бошишгоҳҳои Помири Шарқӣ дар он аст, ки ин бошишгоҳ ба ду қисм: майдони коркарди абзорҳои сангӣ ва майдони истиқоматӣ ҷудо шуда, майдони умумии онҳо 500 метри мураббаъро дар мегирад².

Бояд қайд намуд, ки ёдгориҳои давраи санги Помир аз рӯи ҳусусияти ҳуд аз дигар ёдгориҳои давраи санги ноҳияҳои гирду атрофи он тафовут доранд. Аммо ҳамрангӣ ва қаробати ин ёдгориҳо бояд бо бозёфтҳои дигар ноҳияҳои баланкӯҳи Осиё ҷустуҷӯ карда шавад.

Масъалаи дигари омӯзиши давраи санги Помир ин бозёфтҳои ҷудогонай давраи палеолит ва санагузории онҳо мебошад. Чи тавре ки дар боло қайд гардид, баъзе бозёфтҳои ҷудогонай Помири Шарқӣ, (аз ҷумла аз водии Аличур), ба маводи палеолитӣ шабоҳат дошта, муҳаққиқонро ба тааҷҷуб овардаанд. Бо ин ки бозёфтҳои ҷудогона аз мавҷудияти палеолити болой дар Помири Шарқӣ дарак медиҳанд, ҷаро дар ин минтақа ягон бошишгоҳ ё маскангоҳи палеолитӣ пайдо нагардидааст? Ба ақидаи В.А.Ранов, осори замони палеолит дар натиҷаи тағийирёбии релеф ҳароб шуда ва ё то имрӯз қашф нагардидаанд. Агар мо ба бозёфтҳои водии Аличур таваҷҷуҳ кунем, маълум мегардад, ки дар

¹Ранов, В.А. Памир и проблема заселения высокогорий Азии человеком каменного века [Текст] / В.А. Ранов // Страны и народы Востока. – М., 1975. – Вып.16. – С.146.

² Ранов, В.А., Сидоров, Л.Ф. Развитие природы Памира как среды существования человека [Текст] / В.А. Ранов, Л.Ф. Сидоров // Страны и народы Востока. – М., 1965. – Вып.4. – С.106.

охири давраи плейстосен одамон дар Помир ҳузур доштаанд , ки ин ба замони таназзули палеолити болой рост меояд¹.

То имрӯз дар худуди Помири Шарқӣ ягон бошишгоҳи дарозмуддат пайдо нашудааст. Бинобар ин, фарзияе, ки одамон дар ин ҷо доимӣ зиндагӣ мекардаанд, ҷандон мӯтамад ба назар намерасад. Пас, агар мо мавчи якуми маскуншавии одамонро дар Помир давраи охири палеолити болой дар назар бигирем, мавчи дуюми маскуншавии одамон ба давраи мезолит рост меояд.

В.А. Ранов маводи давраи палеолит ва мезолити Помирро бо осори бошишгоҳҳои Маданияти Ҳисор, ёдгории Шугноу, ёдгориҳои водии Фаргона, аз ҷумла Обишири I ва V, бошишгоҳи Арчолӣ дар водии Сусамир, Тереки I ва II, бошишгоҳҳои замони палеолит ва мезолити Афғонистон, аз қабили Қарақамар, Дараи Кур, Дараи Калон, Оқкупруқ, бошишгоҳҳои Покистон, монанди Галиҷо ва Сангао, инчунин бо бошишгоҳҳои маданияти Соани, мисли Докпатхан, Пандигхеб, Котах, Моргахи VII ва бо бозёфтҳои ҷудогонаи Тибет, кӯҳистони Чину-Тибет ва ғайраҳо қиёс намудааст². Дар натиҷа ӯ ба ҳулоса меояд, ки ягон маданияти давраи санг бо тамоми ҷанба ва ҷиҳатҳояш ба маданияти Маркансу шабоҳат надорад. Аммо баъзе ҳамрангихо дар ёдгориҳои Обишири, Арчолӣ, Тутқавули II, Сангао, бошишгоҳои Тибет ва ғайраҳо ба назар мерасанд. В. А. Ранов қайд намуд, ки новобаста аз ин маданияти Маркансу аз як ва ё якчанд маданиятҳои дар боло қайдгардида ба вучуд омадааст.

Натиҷаи таҳқиқот, аз ҷумла қиёси маводи маданияти Маркансу бо Ҳисор ва Обишири нишон медиҳад, ки маҳз бо таъсири маданияти Маркансу, маданиятҳои Ҳисор ва Обишири ба вучуд омадаанд. Дар ин ҷо низ савол ба миён меояд, ки кадом имконият ва шароит омили бозгашти

¹Ҳамон ҷо.–С.109.

² Ранов, В.А. Памир и проблема заселения высокогорий Азии человеком каменного века [Текст] / В.А. Ранов // Страны и народы Востока. – М., 1975. – Вып.16. – С.149-152.

қабилаҳо гардида буд¹. Мувофиқи ақидаи В.А.Ранов, байни маданияти Ҳисор ва Маркансу қаробат ва наздикии на он қадар зиёд мушоҳида мешавад². Номбурда дар натиҷаи таҳқиқ ва муқоисаи маводи давраи санги бошишгоҳҳои баландкӯҳи Осиё ба хулоса меояд, ки дар оғоз абзорҳои сангӣ, аз ҷумла усули коркарди санг дар баландкӯҳҳои Тён-Шон, Помир-Олой, Кунлун, Ҳимолой, Тибет ва Кӯҳистони Чину-Тибет ба ҳам монанд буданд. Баъдтар ин минтақаҳо ба маданиятҳои ҷудогона тақсим шуданд ва Помир яке аз марказҳои асосии ташаккули ин маданиятҳо мебошад³.

Масъалаи дигар роҳҳои воридшавии қабилаҳои давраи санг ба баландкӯҳҳои Помир мебошад. Натиҷаҳои таҳқиқот событ сохтанд, ки роҳҳои ҳаракати қабилаҳои замони санг Помирро бо депрессияи афғонӣ-тоҷикӣ, Фарғона, Покистони Ғарбӣ, Ҳиндустон, Шинҷон ва Тён-Шон пайваст мекунанд. Муҳаққиқ А.Н.Зеленский⁴ доир ба масъалаи роҳҳои тиҷоратии Помир дар тамоми давраҳои таъриҳи таҳқиқот ба анҷом расонида, дар ин минтақа мавҷуд будани шаш роҳи тиҷоратиро муайян намудааст: 1) Роҳи Ғарбӣ; 2) Ҳиндустон ва Покистон; 3) Тибет; 4) Синсизян; 5) Фарғона; 6) Тён-Шон. Аммо саволи «бо қадоме аз ин роҳҳо Помир дар замони санг маскун гардидаст?», то имрӯз посухи комил пайдо накардааст.

Аз рӯи хулосаи пешакии В.А.Ранов бошандагони маданияти Маркансу дар давраи голосен аз Фарғона ба Помири Шарқӣ ворид гардидаанд. Ҳамин тавр, шароити табиӣ, коркард ва истифодаи олоти сангӣ ва муҳити хос боис шуданд, ки дар ин минтақа як маданияти нав ба вуҷуд биёяд⁵. Соли 1968 гурӯҳ бостоншиносӣ аз соҳилҳои дарёи Галча

¹Ҳамон чо.–С.152-153.; Пахомов, М.М., Никонов, А.А., Ранов, В.А. О палеографических условиях Северного Памира в раннем голоцене по результатам изучения мезолитической стоянки Ошхона [Текст] / М.М. Пахомов, А.А. Никонов, В.А. Ранов // Докл. АН Тадж. ССР. – 1977. – Т.20. – №5. – С.63.

² Ранов, В.А. Гисарская культура: Распространение, хронология, экономика [Текст] / В.А. Ранов // Культура первобытной эпохи Таджикистана (от мезолита до бронзы). – Душанбе: Дониш, 1982. – С.22.

³ Ранов, В.А., Сидоров, Л.Ф. Развитие природы Памира как среды существования человека [Текст] / В.А. Ранов, Л.Ф. Сидоров // Страны и народы Востока. – М., 1965. – Вып.4. – С.106.

⁴ Зелинский, А.Н. Древние крепости на Памире [Текст] / А.Н. Зелинский // Страны и народы Востока. – М., 1964. – Вып.3. – С.120-141.

⁵Ранов, В.А. Археологические изучения Памира (1946-1984) [Текст] / В.А. Ранов // Очерки по истории советского Бадахшана. – 2-е изд. – Душанбе: Дониш, 1985. – С.394.

то ағбаи Талдик (роҳи Фарғона-Помир)-ро таҳқиқ намуда, баъзе бозёфтҳои ҷудогонай давраи сангро пайдо намудаанд. Ба ақидаи В.А.Ранов, дер ё зуд бошишгоҳ ё маскангоҳи давраи санг бо қабати маданий дар ин ҷо кашф ҳоҳад шуд¹.

Таҳқиқоти солҳои охир имкон доданд, ки В.А.Ранов роҳҳои зерини воридшавии қабилаҳои давраи асри сангро бо Помир пешниҳод намояд: 1) роҳи Шарқӣ, аз ҷониби Шинҷони Чин, 2) роҳи Дарвоз, яъне қад-қади соҳилҳои Панҷ (Ому) аз тарафи Тоҷикистони Ҷанубӣ-Дарвоз-Хоруғ-Ишкошим-Лангар ва ҳамин тавр то Помири Шарқӣ².

В.А.Ранов масъалаҳои ҳамбастагии маданиятҳои Марқансу ва Ҳисор, инчунин, ҷараёни эҳтимолии маскун гардиданӣ Помирро аз Ғарб, яъне қад-қади соҳилҳои дарёи Ому мавриди таҳлил қарор медиҳад. Ӯ дар ин замина ба хулоса меояд, ки маскун гардиданӣ Помир аз ғарб, яъне аз тарафи Дарвоз бештар боварибахш ба назар мерасад, зоро депрессияи Тоҷикистони Ҷанубӣ нисбат ба дигар минтақаҳои Осиёи Миёнга хубтар омӯхта шудааст. Дар ин ҷо тамоми ёдгориҳои давраи санг аз палеолити болоӣ то охири неолит дида мешаванд³. Бинобар ин, В.А.Ранов помиршиносони баъдиро ба он даъват менамуд, ки бояд ҳар ҷи бештар масъалаи робита ва ҳамбастагиҳои Дарвозу Помирро мавриди омӯзиш қарор диҳанд. Ба ақидаи Ӯ, Дарвоз ҳамчун пули ҷуғрофӣ депрессияи Тоҷикистони Ҷанубиро бо Помир пайваст мекунад.

Инчунин, В.А.Ранов ақида дошт, ки эҳтимолан маҳз қабилаҳои аз депрессияи Тоҷикистони Ҷанубӣ омада бори аввал дар Помири Ғарбӣ ба ҷорводорӣ, зироаткорӣ машғул шуда, инчунин аввалин муносибатҳои иқтисоди истеҳсолиро ҷорӣ намуда буданд. Аммо, мутаассифона, то имрӯз дар Помири Ғарбӣ осори замони санг пайдо нашудааст.

В.А.Ранов қайд кардаст, ки генезис ва нишонаҳои пайдоши ҳалқи тоҷик, аз ҷумла мардуми Помирро маҳз дар осори бостоншиносии

¹ Маанаев, Э., Плоских, В. На «Крыше мира»: Исторические очерки о памиро-алайских киргизах [Текст] / Э. Маанаев, В. Плоских; под ред. Н.А. Халфина. – Фрунзе: Мектеп, 1983. – С.18-19.

² Ранов, В.А. Некоторые вопросы заселения Памира в древности [Текст] / В.А. Ранов // Памироведение. – Душанбе, 1985. – Вып.2. – С.90.

³ Ҳамон ҷо. – С.92.

давраи санг чустан лозим аст¹. Бештари муҳаққиқон бар ин назаранд, ки дар таърихи пайдоиши бошандагони Помир қабилаҳои сакоӣ нақши муҳим доштанд. Албатта, сакоиҳо дар генезиси тоҷикони Помир нақш доштанд, аммо ин ақида, ки қабилаҳои сакоӣ ё бошандагони асри биринҷ аввалин сокинони ин минтақа буданд, ҷандон мӯътамад нест. Чунки пеш аз омадани ин қабилаҳо дар Помир ҳаёт вучуд дошт ва он яқинан ба давраи санг рост меояд.

Таҳқиқоти беш аз 70-солаи бостоншиносон собит менамоянд, ки аввалин таркиботи шаклгирии ҳалқияти тоҷик аз асри нави санг, яъне беш аз 8000 сол муқаддам дар асоси ташаккулёбии умумияти таърихӣ ва этникую фарҳангии маданияти Ҳисор ба вучуд омадааст². Ҷӣ тавре ки В.А.Ранов қайд намудааст, генезиси ҳалқи тоҷик ва аввалин хишти ба вучуд омадани этноси тоҷик маҳз дар давраҳои охири санг, аз ҷумла маданияти неолитии Ҳисор оғоз мейбад³. Маданияти Ҳисор қисмати қадимтарин дар ташаккулёбии ҳалқияти тоҷик ба ҳисоб меравад. Дар ҳолати баррасии масъалаи мазкур аз ҳамин мавқеъ ба он бояд баҳо дода шавад⁴. Албатта, имрӯз олимон генезиси ҳалқи тоҷикро ба ин ё он давраҳои гуногун рабт дода, аз қабилаҳои қадимтарини давраи санг, ки осори зиёди онҳо дар ҳудудҳои Тоҷикистони имрӯза, аз ҷумла дар депрессияи ҷануби Тоҷикистонӣ боқӣ мондааст, фаромӯш мекунанд.

Дар ҳусуси аз тарафи шарқ, аз ҷумла аз ҷониби Шинҷон маскуншавии Помири Шарқӣ то имрӯз ягон далели мӯътамад дастрас нашудааст. Гайр аз ин, ҳудудҳои Тарим дар муқоиса бо Помир аз ҷиҳати дараҷаи омӯзиши давраи санг камтар омӯхта шудаанд. Бино бар ин, дар байни маданияти Марқансу, Истиқ ва ёдгориҳои замони санги Шинҷон нишонаҳои ҳамрангӣ дидо намешаванд. Ин амр бори дигар собит менамояд, ки қаробат, хешутаборӣ ва ҳамbastagии маданияти Марқансу

¹Ранов, В.А. Некоторые вопросы заселения Памира в древности [Текст] / В.А. Ранов // Памироведение. – Душанбе, 1985. – Вып.2. – С.88.

²Азизов, М. Андешаҳо дар сароғози ниёғон [Матн] / М. Азизов // Мероси ниёғон. – Душанбе, 2019. – № 21. – С.4.

³Ҳамон ҷо.

⁴Масов, Р., Ранов, В.А. Гиссарская культура и ее роль на ранних этапах этногенеза таджикского народа [Текст] / Р. Масов, В.А. Ранов // Мероси ниёғон = Наследие предков. – 2003. – №6. – С.44-60.

ва Истиқро танҳо дар маданиятҳои давраи санги Осиёи Миёна чустан лозим аст. Аммо ақидаи В.А.Ранов дар бораи ҳамрангӣ ва шабоҳати осори маданияти давраи санги Помир бо як қатор ёдгориҳои сибирий-муғулӣ то замони пайдо шудани далелҳои мультамад ҳамчун фарзия бокӣ мемонад.

Масъалаи дигари омӯзиши ёдгориҳои давраи голосени пешина дар қисмати гарбии Осиёи Миёна дар санагузории ёдгориҳо ин шинохти мафхуми «эпепалеолит» ва «мезолит» мебошад. Чи тавре ки маълум аст, ҳамаи ёдгориҳои давраи санги Помири Шарқӣ ба давраи баъди яхбандихо, яъне ба ҳолосени пешина хос мебошанд¹. Муҳаққиқоне, монанди А.П.Окладников, В.А.Ранов ва Т.Г.Филимонова дар қисмати гарбии Осиёи Миёна ду комплекси технологӣ: эпепалеолит ва мезолитро чудо намудаанд, ки аз рӯи пайдоиш ва техникаи коркарди санг аз яқдигар фарқ доранд. Олимони дигар, ба мисли Г.Ф.Коробкова, У.И.Исломов ва Ф.Брюне ҳамаи ёдгориҳои голосени пешинаро ба давраи мезолит нисбат додаанд². Аз нигоҳи В.А.Ранов, ёдгориҳои давраи санги Помири Шарқӣ, аз ҷумла Ошхона ва Қаратумшук ба давраи эпипалеолит, қабатҳои 1 ва 2-умигори Истиқ ба давраи эпиплеолит ва қабатҳои 3-4 Истиқ ба давраи мезолит рост меоянд. Маводи аз ҷор қабати бошишгоҳи Ошхона ба дастомада субит намуд, ки он як марҳилаи муайяни таърихибо бо танаффус, яъне давраи мезолитиро аз сар гузарондааст³.

Баъдтар аз ҷониби бостоншинос В.А.Жуков дар Помири Шарқӣ гори Истиқ қашф шуд. Бозёфтҳои он бо доштани баъзе ҳусусиятҳои хосси худ, аз ҷумла бо пластинаҳои нӯѓтези тегадори як тарафашон гунд бо ёдгориҳои Тоҷикистони Ҷанубӣ, маҳсусан маданияти Ҳисор

¹Ранов, В.А. Итоги разведок памятников каменного века на Восточном Памире (1956-1958 гг.) [Текст] / В.А. Ранов // Материалы и исследования по археологии СССР. – 1964. – №124. – С.11.

² Шнайдер, С.В. Изучение раннеголоценовых археологических комплексов на территории западной части Центральной Азии: обзор концепции [Текст] / С.В. Шнайдер // Гуманитарные науки в Сибири. – 2015. – Т.22. – №2. – С.51-56.

³Пахомов, М.М., Никонов, А.А., Ранов, В.А. О палеографических условиях Северного Памира в раннем голоцене по результатам изучения мезолитической стоянки Ошхона [Текст] / М.М. Пахомов, А.А. Никонов, В.А. Ранов // Докл. АН Тадж. ССР. – 1977. – Т.20. – №5. – С.61.; Сидоров, Л.Ф. Природа Памира в четвертичное время [Текст] / Л.Ф. Сидоров. – Л.: Наука, 1979. – С.110.

(бошишгоҳи Тутқавул ва Дараи Шӯр), қаробат ва ҳамбастагӣ доранд¹. Кашфи Истиқ ва қаробати маводи он бо бозёфтҳои археологии чануби Тоҷикистон сабаб шуд, ки роҳи дигари ҳаракати қабилаҳои давраи мезолитӣ ба Помир қад-қади дарёи Панҷ ва ё Кукча–Вардуҷ–Зебок–Ишкошим пешниҳод карда шавад².

Ҳамин тавр, масъалаи маскуншавӣ ва бо қадомроҳ ворид гардидани аввалин қабилаҳо ба Помир аз тарафи В.А.Ранов ба қадри имкон ҳаллу фасл шуд. Аммо ин масъала чун пештара ҳамчун яке аз паҳлӯҳои норавшан ва пурпечутоб дар самти омӯзиши давраи санги водиҳои баланкӯҳи Осиёи Миёна, бахусус Помир, боқӣ мондааст.

Омӯзиш ва таҳлили ҳамаҷонибаи маводи бошишгоҳҳо ва маскангоҳҳои давраи санги Тоҷикистон аз тарафи муҳақиқоне, монанди А.П.Окладников, В.А.Ранов, В.А.Жуков, Т.Г.Филимонова, А.Юсупов, Г.Р.Каримова ва дигарон сабит намуданд, ки маданиятҳои давраи санг бо яқдигар қаробат ва ҳамбастагӣ дошта, дар пайдоиш ва аз байн рафтани яқдигар саҳм гузоштаанд. Ба ҳамин монанд маданияти Марқансуи Помир низ дар пайдоишу аз байн рафтани маданиятҳои дигари Осиёи Миёна нақш доштааст.

Чи тавре ки маълум аст, Помир ба ду бахш: Шарқӣ ва Фарбӣ чудо мешавад³. Ин бахшҳо аз ҷиҳати иқлими ва шароити табииӣ аз яқдигар тафовут доранд⁴. Мувоғиқи натиҷаҳои таҳқиқоти осори замони санг, ки то имрӯз танҳо дар ҳудуди Помири Шарқӣ пайдо шудаанд, релефи Помири Фарбӣ аз таъсири селобаҳо тағйир ёфта, сабаби хароб гардидани бошишгоҳ ва қабатҳои мадании давраи санг гардидааст. Аммо эҳтимоли пайдо гардидани бошишгоҳҳои давраи санг дар як қатор мавзеъҳои ҷудогона, аз ҷумла водиҳои Дарвоз, Ванҷ, Ҷавшангоз, Вахон ва қисматҳои болоии Ғунд ва Бартанг то имрӯз вучуд дорад.

¹ Ҳамон чо.–С.112.

² Ранов, В.А. Некоторые вопросы заселения Памира в древности [Текст] / В.А. Ранов // Памироведение. – Душанбе, 1985. – Вып.2. – С.88-101.

³ Агаханянц, О.Е. Памир и Центральная Азия [Текст] / О.Е. Агаханянц // Известия всесоюзного географического общества. – М.-Л., 1964. – Т.96. – Вып.2. – С.103-106; Сидоров, Л.Ф. Что же все-таки называют Памиром? [Текст] / Л.Ф. Сидоров // Страны и народы Востока. – М., 1975. – Вып.16. – С.5-22.

⁴ Баранов, П.А. Памир и его земледельческое освоение [Текст] / П.А. Баранов. – М., 1940. – С.9.

Аз рӯи дараҷаи омӯзиши давраи санги Помир маълум гардид, ки он нисбат ба дигар ноҳияҳои баландкӯҳи Осиёи Марказӣ хубтар омӯхта шудааст. Умуман сатҳу сифати таҳқиқу баррасии маданиятҳои давраи мезолити ҳудуди Тоҷикистон, аз қабили Маркансу, Истиқ ва Бешкент дар муқоиса бо дигар минтақаҳои баландкӯҳи Осиёи Марказӣ беҳтар ба назар мерасад.¹

Бо ин ки дар омӯзиши ёдгориҳои давраи санг як қатор масъалаҳо, аз қабили ба Помир ворид гардидани аввалин қабилаҳо, роҳҳои ҳаракат ва дар мавсими сармо ба кучо кӯч бастани онҳо ҳалли комили худро пайдо накардаанд, олимон оиди тавзехи ин мавзӯъ фикру фарзияҳои гуногун пешниҳод намудаанд. Каффи бошишгоҳҳои давраи санги Помир аз он гувоҳӣ медиҳад, ки дар замони санг одамон на танҳо дар водиҳо, балки дар баландкӯҳҳо низ сукунат мекардаанд.

Инчунин, аз ҷониби муҳақиқон баъзе фарзияҳо, аз қабили ба таври мавсими ӣ ба Помири Шарқӣ кӯч бастани қабилаҳои шикорҷӣ, пешниҳод шудаанд. Ба ақидаи В.А.Ранов, қабилаҳо аз водиҳо ба баландкӯҳҳо танҳо дар мавсимҳои гарм кӯч баста, дар бошишгоҳҳо маскан мегирифтанд. Ҳафриёти қабатҳои бошишгоҳи Ошхона собит соҳт, ки одамон дар ин ҷо на дар як мавсум, балки дар ҳар мавсими тобистон ба шикор машғул мешуданд. Пас, саволе ба миён меояд, ки онҳо дар мавсими зимистон ба кучо мекӯчидаанд? Ба водиҳои гарм мерафтанд ё ба тарафи Помири Фарбӣ ҳаракат мекарданд?

Тавре ки маълум аст, то имрӯз ҳам чорводорони Помири Фарбӣ биёбонҳои васеъи Помири Шарқиро ҳамчун ҷароҳгоҳ истифода мебаранд. Онҳо дар фаслҳои тобистон ва тирамоҳ ба қисмати водии Ҷавшангоз, Вахони Боло, Ғунди Боло, ки иқлими ва табиати ин ҳудудҳо ба Помири Шарқӣ шабоҳат дорад, кӯчида, дар элҳо (айлоқҳо) то фарорасии фасли сармо ба чорводорӣ машғул мешаванд. Даշтҳои васеъ

¹ Ранов, В.А. Каримова, Г.Р. Каменный век Афгано-Таджикской депрессии [Текст] / В.А. Ранов, Г.Р. Каримова. – Душанбе, 2005. – С.25.; Филимонова, Т.Г. Верхний палеолит и мезолит Афгано-Таджикской депрессии [Текст]: автореф. дисс... канд. истор. наук: 07.00.06 / Филимонова Татьяна Германовна. – Душанбе, 2007. – С.7.

ва сералафи ин ҳудудҳо дар ҳама давру замон диққати чорводорони Помири Ғарбиро ба худ ҷалб мекард ва ҳаёти кӯчӣ ва мавсими чорводорон то имрӯз ҳам идома дорад. Пас аз ин ҷо маълум мешавад, ки суннати кӯчбандии мавсими қабилаҳо дар давраҳои гуногуни таърихӣ аз бахши Помири Ғарбӣ ба қисмати Помири Шарқӣ аз замонҳои санг маншаъ мегирифтааст. Қобили зикр аст, ки дар замони мезолит чорводорӣ ҳамчун соҳаи асосии ҳочагидорӣ ҳисоб намеёфт, зоро дар ин давра машғулиятҳои шикор ва моҳидорӣ соҳаҳои муҳимми ҳаёти иҷтимоии одамон ба шумор мерафтанд. Шугли шикор аз давраҳои қадим яке аз соҳаҳои муҳимми ҳаёти мардуми Помир ба шумор мерафт ва аксари аҳолии ин минтақа ба воситаи он рӯз мегузарониданд. Пешай шикорро мардуми Помир қасби шариф, пок ва ҳатто то андозае муқаддас ҳисоб меқунанд¹. Аз рӯи расму одатҳои бадаҳшониҳо шикорчӣ бояд шахси ботинан поку саховатпеша бошад. Фардеро, ки ба шикор машғул аст, мардуми Помири Ғарбӣ паҳлавон (pahlavon) (дар Мурғоб «балбан») мегӯянд. Дар дараи Хуф одатан «қасеро паҳлавон» мегуфтанд, ки ў беш аз 7 сайд шикор кардааст. Дар воқеъ, шикорчиён дар ҷашми мардуми Помир аз ҳама одамони қудратманд буданд, зоро дар тасаввuri мардум шикориён афроде тавоное буданд, ки қудрати пайдо кардани ризқи ҳаррӯзai хонаводаи худро доштанд. Онҳо ҳангоми зарурат имкон доштанд, ки аҳли хонавода, тамоми хешовандон ва ҳамдехагони худро бо ғизо (бо гӯшт) таъмин намоянд². Аз ҷумла, дар Ваҳон сайёд баъди барагашатан аз шикор гӯшти сайдро дар деги калон пухта, ба тамоми хонаҳои деха тақсим мекард³. Гуфтаҳои боло собит меқунанд, ки шикор дар ҳаёти қабилаҳои кӯҳистон аз замони қадим пешай муҳимму таъсиргузор буда, баъди пайдо гардидани дигар шаклҳои ҳочагидорӣ, аз қабили зироаткорӣ ва чорводорӣ, то ҳол мавқеашро дар ҷомеъа нигоҳ

¹Аламшоев, Қ. Ғарҳанги шикор дар Помир [Матн] / Қ. Аламшоев. – Душанбе: Ирфон, 2015. – С.46.

²Аламшоев, Қ. Парастиши шугли шикор ва суннати шикорӣ дар Помир [Матн] / Қ. Аламшоев // Муарриҳ. – Душанбе, 2015. – №3. – С.46-47.

³ Стеблин – Каменский, И.М. Повседневная и ритуальная пища Ваханцев / И.М. Стеблин – Каменский [Текст] // Стараны и народы Востока. – М.-Л., 1964. – Вып.16. – С.197.

доштааст. Имрӯз ҳам маҳз биёбонҳои Помири Шарқӣ барои сайёдон беҳтарин шикоргоҳ маҳсуб мешаванд.

Тахмин намудан мункин аст, ки шикориён давраи мезолити Помири Шарқӣ на аз ҳудудҳои дур, балки аз гирду атрофи Помири Шарқӣ ва Фарбӣ, аз ҷумла аз тарафи депрессияи Тоҷикистони Ҷанубӣ, Помири Фарбӣ барои шикор ва моҳидории мавсимиӣ ба тарафи Помири Шарқӣ мекӯчиданд. Бо фарорасии мавсими сармо ин мавзеъро тарк намуда, ба Помири Фарбӣ бармегаштанд. Пайдо гардидани ғорҳо, мағораҳо, паноҳгоҳҳои зери ҳарсангҳо, бошишгоҳҳои дорои оташдони кушод гувоҳи мавсимиӣ (такминан, як ё ду моҳ) будани сукунати одамонро дар ин водии баландкӯҳ нишон медиҳанд¹. Ба ақидаи В.А.Ранов, дар радифи Помири Шарқӣ, эҳтимолан Помири Фарбӣ ҳам дар давраи санг маскуни одамон гардидааст². А.Н.Бернштам табиати муътадили Помири Фарбиро барои зиндагии одамони давраи ибтидой созгор медонад. Ӯ қайд намудаст: «... ғайри имкон аст, ки иқлими мусоид ва табиати созгори Помири Фарбӣ аз мадди назари одамони давраи ибтидой дур монда бошад»³.

Мушкил ин аст, ки то ҳол дар бораи маскун гардидаани аввалин одамон дар Помири Фарбӣ ягон осор то замони мо нарасидааст. Олимон муайян намудаанд, ки яке аз сабабҳои нест шудани осори замони санг дар Помири Фарбӣ ин ҳароб гардидани релефи он мебошад. Пас метавон ҳулоса намуд, ки дар баробари дигар минтаҳаҳо, аз қабили ҳудуди депрессияи афғонӣ-тоҷикӣ, ҳудуди Помири Фарбӣ ҳам маскуни одамон будаст. Аммо ҳароб гардидани релеф боиси аз байн рафтани осори ин давра мегардад. Дар ҳар ҳолат, ин ақида он қадар қонеъқунанда нест, зоро дар манотиқи ҳамсоя: пуштакӯҳҳои ҷануби Вахшу Балҷувон, Сари Ҳосор ва Қаратог осори асри санг ба таври зиёд қашф шуданд. Пас, агар

¹ Сидоров, Л.Ф. Природа Памира в четвертичное время [Текст] / Л.Ф. Сидоров. – Л.: Наука, 1979. – С.110.

² Ранов, В.А. Археологические изучения Памира (1946-1984) [Текст] / В.А. Ранов // Очерки по истории советского Бадахшана. – 2-е изд. – Душанбе: Дониш, 1985. – С.393.

³ Бернштам, А.Н. Историко-археологические очерки Центрального Тянь-Шаня и Памиро-Алая [Текст] / А.Н. Бернштам. – М.-Л., 1952. – С.176.

он чо стратеграфия вайрон шуда бошад, чаро дар паҳлуюшон дар масофаи начандон дур ва аз ҷиҳати ҷуғрофӣ ва иқлими ба ҳам монанд ёдгориҳои зиёди оламшумул ёфт шудаанд? Шояд муҳаққиқони давраи Шӯравӣ бо сабабҳои дигар, аз ҷумла дилчаш будани табииати Помири Шарқӣ ва Ғарбӣ (Ишкошим, Рушон, Шуғнун ва Роштқалъа) маҳз ин ҷойҳоро объекти таҳқиқи худ қарор доданд. Бинобар ин, минтақаҳои Сангвир, Рашт, Дарвоз ва Ванҷ аз доираи таҳқиқи онҳо дар канор мондаанд.

Бояд гуфт, ки агар мо ба ақидаи эҳтимолии В.А.Ранов, яъне дар як вақт маскуни одамон гардидани ҳар ду қисмати Помир такя кунем, метавон хулоса баровард, ки сайёдони бошишгоҳи Ошхона ва дигар бошишгоҳҳои Помири Шарқӣ маҳз аз депрессияи Тоҷикистони Ҷанубӣ дар Помири Ғарбӣ маскун гардидаанд. Онҳо аз он чо ба Помири Шарқӣ барои ба даст овардани сайд ворид гардида, дар ин минтақа танҳо дар мавсими гармо ба мудати кӯтоҳ зиндагӣ мекарданд. Аммо ин ақида бо пайдо гардидани бошишгоҳи дарозмуддат дар Помири Ғарбӣ эътиими худро аз даст медиҳад. Чунки таърихи Помири Ғарбӣ, аз ҷумла Дарвоз то кунун дуруст омӯхта нашудааст.

Дар асоси баҳсу баррасиҳои анҷомшудаи ин баҳши рисола метавон ҷунин натиҷагирий кард:

1. Помири Шарқӣ яке аз водиҳои баландкӯҳи Осиёи Миёна буда, дар он бошишгоҳи давраи санг комилан бо қабати маданий боқӣ мондааст. Дар ин бошишгоҳ одамон муваққатӣ зиндагӣ намуда, дар мавсими сармо онҳоро тарқ карда, ба Помири Ғарбӣ мекӯчиданд;

2. Бо ин ки ҳусусияти хосси маданияти Маркансу муайян гардидааст, пайдоиш ва давраҳои мавҷудияти он номаълум боқӣ мондаанд;

3. Шароити имрӯзаи Помири Шарқӣ (макони бошишгоҳи Ошхона) барои зиндагии одамон хеле номусоид аст. Пас шароит ва иқлими Помир дар давраи мезолит чӣ тавр будаст? Бо ин ки дар ин мавзӯъ

таҳқиқот анчом шуда, ин масъала то ҳол ҳалли комили худро пайдо накардааст;

4. Бо вучуди мушкилоти роҳҳои душворгузар, қабилаҳои давраи ибтидой то баландкӯҳи Помир рафта, дар он ҷо маскун шудаанд. Муҳаққиқон якчанд роҳи воридшавии қабилаҳоро ба Помир нишон додаанд. Ба ақидаи муаллифи ин рисола, ин қабилаҳо қад-қади соҳилҳои дарёи Панҷ аз депрессияи Тоҷикистони Ҷанубӣ ба Помири Шарқӣ ворид шудаанд;

5. Омӯзиши давраи асри санги водиҳои баландкӯҳи Осиёи Марказӣ бе ҳал намудани масъалаҳои давраи санги Помир имконпазир нест. Пас таҳқиқи давраи санги Помир барои омӯзиши дигар минтақаҳои баландкӯҳи Осиёи Миёна мавқеи калидӣ дорад ва ба он бештар диққат додан зарур аст;

6. Агарчи В.А.Ранов дар таҳқиқоти охирӣ худ генезиси маданияти Маркансуро танҳо ба маданиятҳои осиёимиёнагӣ вобаста медонад, шабоҳат ва ҳамрангии баъзе ҳусусиятҳои маводи Маркансу бо Сибиру Муғулистон низ ишора кардааст. Қабилаҳои Осиёи Миёна, аз ҷумла Помири Шарқӣ, аз лиҳози генетикӣ ба гурӯҳи қабилаҳои ҳиндӯи аврупойӣ, ба ҳусус шоҳай эронии он дохил мешаванд ва бинобар ин, аз эҳтимол дур нест, ки аз Помири Шарқӣ рафтаанд;

7. Омӯзиши асри санги минтақаҳои Рашт, Сангвор, Дарвоз ва Ванҷ бояд ба нақшай корҳои илмӣ таҳқиқотии бостоншиносони имрӯз дохил гардад ва дар оянда ба яке аз самтҳои муҳим ва асосии таҳқиқоти бостоншиносӣ табдил ёбад. Ин минтақаҳо дар байни маданиятҳои депрессияи афғонӣ-тоҷикӣ то имрӯз ношинохта боқӣ мондаанд ва ин вазъият барои таҳқиқи маданиятҳои замони қадимтарини ҳудуди Тоҷикистони Ҷанубӣ ва Помир мушкилиҳои зиёде эҷод менамояд.

2.2.Хусусиятҳои ёдгориҳои давраи биринчи Помир

Давраи биринҷ яке аз марҳилаҳои муҳим дар ташаккули башарият ба шумор меравад, зеро дар ин давра дар ҳаёт ва муносибатҳои иҷтимоии инсоният тағиироти куллӣ ба вучуд омаданд. То имрӯз бостоншиносон дар Осиёи Марказӣ маданиятҳои гуногуни давраи биринҷ, аз қабили Анав, Геоксур, Намозгоҳтеппа, Саразм, Сафолтеппа, Ҷарқутан, Мололитеппа, Даштлӣ ва дар ҳудуди Тоҷикистон маданияти Бешкент, Вахш, Ҳисор ва ғайраҳоро кашф карда, мавриди таҳқиқ қарор додаанд.

Ёдгориҳои замони биринҷ дар баробари водиҳо, инчунин дар баландкӯҳҳо, ба хусус дар Помир, низ кашф гардидаанд. Бори аввал дар Помир Б.А.Литвинский гӯристонҳои марбут ба давраи биринҷро пайдо кард. Дар баландкӯҳҳо паҳн гардидани маданиятҳои давраи биринҷро бозёфтҳои археологӣ исбот менамоянд. Бошандагони он давр вобаста ба шароити маҳал ба соҳаҳои гуногуни хоҷагидорӣ машғул буданд. Чи тавре ки маълум аст, дар Помир осори давраи энеолит то имрӯз пайдо нашудааст. Муҳаққиқон ёдгориҳои давраи биринчи Помирро ба ҳазораи II то м. нисбат додаанд.

Бояд ёддовар шуд, ки ёдгориҳои давраи биринчи Помир нисбатан камтар омӯхта шудаанд. Дар натиҷаи ҷустуҷӯҳои бостоншинсӣ дар Помир гӯристонҳои Қизилработ, Ҷартигумбази IV, Коқуйбел, Южбеки I, II, III, Дараи Абхарв, Калтатур ва Кардимур кашф шуда, таҳқиқ гардидаанд. Ҳамин тавр дар ҳаритаи археологии Бадаҳшон 15 нуқтаи давраи биринҷ, аз ҷумла 13 нуқтаи сангнигораҳо ва як ёдгорӣ дар Дарвоз, дар мавзеи Пушинги Курговад (кашфи Ю. Яъқубов, соли 2013) то имрӯз ба қайд гирифта шуданд. Бештари ёдгориҳои замони биринҷ ба Помири Шарқӣ марбут буда, зимни таҳқиқот аз ин ёдгориҳо осори ҷолиб ба даст омад.

Бояд қайд намуд, ки дар баробари дигар маданиятҳои замони биринҷ осори маданияти андроновӣ низ бо номи «Марҷони Бузург» («Большой Марджана») дар Яшиқӯл аз ҷониби М.А.Бубнова кашф

гардида буд. Зимни ҳафриёт дар яке аз гӯрҳо зери турбат қабри бо сангҳо деворшудаи кӯдак пайдо шуд. Дар он устухони сари асп, осори оташ, устухонҳои сӯхтаи ҳайвонот, порчаи зарфи намуди андроновӣ бо нақши шонавӣ ва хурма бо нақши хосси давраи феодоровӣ ёфт гардианд. Инчунин, дар қурғони №1 гӯристони Қизилработ аз ҷониби Б.А. Литвинский маводи сафолӣ, аз ҷумла хурмачаҳои тагпаҳм пайдо гардианд, ки онҳо ба бозёфтҳои давраҳои охири маданияти андроновии фарғонагӣ-тошкандӣ ва маданияти қайроқкумӣ шабоҳат доранд¹. Аз ин ҷо маълум мегардад, ки Помир ҳам аз мавҷи бузурги муҳоҷирати замони биринҷ дар канор намондааст.

Дар Помири Фарбӣ низ осори ёдгориҳои давраи охири биринҷ кашф гардидаанд. Муҳаққиқон А.Ч.Бобоев ва М.А.Бубнова дар ҳудуди Помири Фарбӣ ҳафриёт гузаронда, ёдгориҳои Южбок, Южбоки II, III ва Дараи Абҳарвро кашф намуданд. Аммо маводи аз ин ёдгориҳо ба дастомада ба қадри зарурӣ омӯхта нашудаанд. Аз ин ёдгориҳо то имрӯз танҳо Южбоки III санагузорӣ шудааст. Дар санагузории дигар гӯристонҳо таҳмину гумонҳо то имрӯз боқӣ мондаанд. А.Ч. Бобоев дар натиҷаи ҳафриёт гӯристони Южбокро (Ҷавшангози IV) ба замони гузариш аз давраи сакоиҳо ба замони Кушониён (такрибан ба охири ҳазорсолаи I то м. ва ибтидои ҳазорсолаи I милодӣ) нисбат медиҳад². Бояд гуфт, ки ин сана дар асоси бозёфти сарнайзаи биринҷӣ аз қурғони №6 Южбок маълум гардид³ ва дар таҳқиқоти М.А.Бубнова он бори дигар мавриди омӯзиш қарор дода шуд⁴. Сарнайза баргмонанд буда, қисмати поёни он ғафс мебошад ва аз рӯи шакл бештар ба намуди

¹Литвинский, Б.А. Раскопки могильников на Восточном Памире в 1959 г. [Текст] / Б.А. Литвинский // Археологические работы в Таджикистане (1959 год). – Душанбе, 1961. – Вып.7. – С.52.

² Бабаев, А.Д. Могильник Южбок на Западном Памире [Текст] / А.Д. Бабаев // Успехи среднеазиатской археологии. – Л., 1975. – Вып.3. – С.39-42.

³ Бабаев, А.Д. Могильник Южбок II-памятник эпохи бронзы на Западном Памире [Текст] / А.Д. Бабаев // Археологические работы в Таджикистане (1975 год). – Душанбе: Дониш, 1980. – Вып.15. – С.78-79.; Бабаев, А.Д. Бронзовый наконечник копья из могильника Южбок (Западный Памир) [Текст] / А.Д. Бабаев // Памироведение. – Душанбе, 1984. – Вып.1. – С.104-106.; Бабаев, А.Д. Историко-археологический очерк Западного Памира [Текст]: автореф. дисс... д-ра. истор. наук: 07.00.06 / Бабаев Актам Джираевич. – Новосибирск, 1989. – 34 с.

⁴Бубнова, М.А. Археологическая карта Таджикистана Горно-Бадахшанская автономная область. Западный Памир (памятники II тыс. до н. э. XIX в.) [Текст] / М.А. Бубнова. – Душанбе: Дониш, 1997. – С.33.

сарнайзаҳои ромбшакл шабоҳати наздик дорад. (**Расми № 81**) Бозёфти мазкур дар майдончай бо девор иҳоташуда, ки дар қисмати гарбии қўргон воқеъ гардида буд, пайдо шудаст¹. А.Ч.Бобоев бозёфтро бо сарнайзаҳои Қазоқистони Шарқӣ ва пайконҳои ал-Хадра, ки ба асри XI то м. мансуб мебошанд, қиёс намуда, ба хулоса омад, ки ин бозёфт ва умуман дигар ашёҳои қўргон хосси давраи биринчи охир мебошанд².

Барои муайян намудани санагузорӣ М.А.Бубнова сарнайзаи Южбокро бори дигар мавриди таҳқиқ қарор дода, қайд менамояд, ки аз хӯлаи мис ва маргимуш (As) таркиб ёфтани сарнайза аз қадимӣ будани он гувоҳӣ медиҳад. Чунки он аз рӯи қадимтарин усули пайконсозии замони биринҷ сохта шудааст ва ин шеваро дар ёдгориҳои энеолитии Қафқоз ва Эрон низ метавон мушоҳида кард. Файр аз ин, бозёфти Южбок ба намуди сарнайзаҳои Мечиддо, ки ба соли 1350 то м. мансуб мебошанд, шабоҳати бештар дорад³. М.А. Бубнова бо такя ба маводи бостоншиносӣ ба хулоса меояд, ки сарнайзаи биринҷӣ аз давраи биринчи баъдина қадимтар мебошад, зоро он бо усули кӯфтан тайёр гардидаст. Аз рӯи таҳқиқоти Е.Е.Кузмина⁴ ин усул дар истеҳсоли ашёи биринции Осиёи Миёна хеле барвақт ба вучуд омадаст⁵. Ба ақидаи Н.Н.Терехова усули кӯфтан дар ҳудуди ҳозираи Туркманистони Ҷанубӣ ба охири ҳазорсолаҳои IV ва нимаи аввали ҳазорсолаи II то м. хос аст⁶. Инчунин, то имрӯз дар ягон кони миси Помир осор ва нишонаи

¹Бабаев, А.Д. Могильник Южбок на Западном Памире [Текст] / А.Д. Бабаев // Успехи среднеазиатской археологии. – Л., 1975. – Вып.3. – С.41.; Бабаев, А.Д. Могильник Южбок II-памятник эпохи бронзы на Западном Памире [Текст] / А.Д. Бабаев // Археологические работы в Таджикистане (1975 год). – Душанбе: Дониш, 1980. – Вып.15. – С.78-79.; Бабаев, А.Д. Бронзовый наконечник копья из могильника Южбок (Западный Памир) [Текст] / А.Д. Бабаев // Памироведение. – Душанбе, 1984. – Вып.1. – С.104.; Бабаев, А.Д. Древние земледельцы «Крыши мира» [Текст] / А.Д. Бабаев. – Худжанд: Ношир, 2006. – С.28.

² Бабаев, А.Д. Древние земледельцы «Крыши мира» [Текст] / А.Д. Бабаев. – Худжанд: Ношир, 2006. – С.29.

³ Ҳамон чо.–С.34.

⁴ Кузмина, Е.Е. Металлические изделия энеолита и бронзового века в Средней Азии [Текст] / Е.Е. Кузмина. – М., 1966. – С.41.

⁵Бубнова, М.А. Археологическая карта Таджикистана Горно-Бадахшанская автономная область. Западный Памир (памятники II тыс. до н. э. XIX в.) [Текст] / М.А. Бубнова. – Душанбе: Дониш, 1997. – С.34.

⁶ Терехова, Н.Н. История металлообрабатывающего производства у древних земледельцев Южной Туркмении [Текст]: автореф. дисс... канд. истор. наук: 07.00.06 / Терехова Наталья Николаевна. – М., 1975. – С.16.; Бубнова, М.А. Археологическая карта Таджикистана Горно-Бадахшанская автономная область. Западный Памир (памятники II тыс. до н. э. XIX в.) [Текст] / М.А. Бубнова. – Душанбе: Дониш, 1997. – С.34.

истеҳсоли маргимуш ба қайд гирифта нашудааст¹. Бо дарназардошти омилҳои дар боло зикргардида, М.А.Бубнова маҳаллӣ будани бозёфти Южбокро рад намуда, онро ба дигар нохияҳои Осиёи Миёна, аз ҷумла ҷануби Тоҷикистон нисбат медиҳад. Чунки дар ҷануби Тоҷикистон аз ҷониби Н.М. Виноградова ҳангоми ҳафриёти гӯрҳо төъдоди зиёди ҷунин бозёфтҳо пайдо шуданд. Албатт, ақидаи М.А.Бубнова дар ин маврид қобили қабул аст, зоро ӯ бостоншиноси тоҷикистонӣ буда, доир ба омӯзиши қонҳои қадима ва истиҳроҷи маъдан дар тамоми Осиёи Миёна таҷрибаи зиёд дошт.

Бо вуҷуди ин ки зимни ҳафриёт аз гӯристонҳои Калтатур, дараи Абҳарв, Баляндкиик ва Южбок маводи кам ба даст омад, аҳаммияти онҳо барои омӯзиши давраи биринчи Помир хеле зиёд аст. Чунки ин бозёфтҳо ягона осори замони биринчи Помир мебошанд. Тамоми бозёфтҳо, аз қабили ашёи ороишӣ, сарнайза, зарфҳои сафолӣ ва ғайраҳо аз он гувоҳӣ медиҳанд, ки байни қабилаҳои замони биринчи Помир ва маданиятҳои Осиёи Марказӣ тиҷорат ва навъҳои дигари муносибат вуҷуд дошт. Дар натиҷаи таҳлили мавод маълум гардид, ки дар баъзе қисматҳои Бадаҳшон, аз ҷумла Помири Шарқӣ осори маданияти андроновӣ ба ҷашм мерасад. А.Ҷ. Бобоев дар натиҷаи таҳқиқот ба ҳулоса омадааст, ки маданияти андроновӣ то Помири Ғарбӣ ҳам таъсири ҳудро расондааст. Аммо аз сабаби кам будани шумораи маводҳои археологӣ алоқаи маданияти андроновҳо бо қабилаҳои буими Помири Ғарбӣ комилан маълум нагардид. Илова бар ин, А.Ҷ.Бобоев қайд намудааст, ки дар ҷандин зарфҳои сафолӣ ва дигар маводи гӯристонҳои Помири Ғарбӣ нишонаҳои маданияти срубӣ ва андроновӣ дида мешаванд. Ҷунин нишонаҳо аз бархурди маданиятҳо дар охири ҳазораи II ва I то м. дар Помир гувоҳӣ медиҳанд².

¹Бубнова, М.А. Кадастр древних рудников Горно-Бадахшанской автономной области [Текст] / М.А. Бубнова. – Душанбе, 1991. – С.26-30.

² Бабаев, А.Д. Историко-археологический очерк Западного Памира [Текст]: автореф. дисс... д-ра. истор. наук: 07.00.06 / Бабаев Актам Джураевич. – Новосибирск, 1989. – 34 с.; Бабаев, А.Д. Древние земледельцы «Крыши мира» [Текст] / А.Д. Бабаев. – Худжанд: Ношир, 2006. – С.30.

Бояд гуфт, ки яке аз хусусиятҳои хосси гӯристонҳои давраи биринчи Помир, аз чумла Южбоки водии Ҷавшангоз ин одатҳои гӯронидан ва сохтори қӯргонҳо мебошад. М.А.Бубнова дар натиҷаи экспедитсияҳои солҳои 1989, 1990, 1992 ба Ҷавшангоз ва дар такя ба таҳқиқоти А.Ч.Бобоев одати гӯронидан, сохтори гӯрхонаҳо ва бозёфтҳоро мавриди таҳқиқ қарор дода, хусусияти хосси онҳоро муайян намуда буд.

Дар натиҷаи ковишҳо маълум гардид, ки гӯристони Южбоки II аз 5 гӯр иборат буда, ҳамаи онҳо кофта шуданд. Лекин танҳо маводи гӯри №2 таҳқиқ шуда, натиҷаҳои онҳо нашр гардидаанд. Гӯри мазкур турбати сангпӯш дошта, дар дохили ҳафри мудаввар часад бо зонуҳои дуқат ба як паҳлу хобидааст. Дар рӯ ба рӯяш як хурма, як зарфи маҳрутмонанд ва олотҳои сангӣ гузошта шуда буданд. Гӯристони Южбоки I низ аз 6 гӯр: се гӯри шомӣ ва се гӯри сандуқӣ иборат мебошад. Гӯрҳои шомӣ қабрҳое мебошанд, ки шакли ҳафри дарозрӯя доранд. Дар онҳо часадҳо ба як паҳлу ва бо зонуҳои дуқат, ҳамроҳ бо ўзарфҳои тағорамонанди ороиши танобидошта гӯронда шудаанд. Гӯристони Южбоки IV аз 28 гӯр ва 7 турбати сангфаршгардида иборат мебошад. Он аз тарафи А.Ч.Бобоев ва М.А.Бубнова ҳафриёт гардид. Яке аз хусусиятҳои хосси гӯристони Южбоки IV он аст, ки дар ин ҷо се намуди турбат мушоҳида мешавад. Турбатҳои намуди аввал маҳрутӣ (конусшакл) буда, аз хок, рег ва сангреза бунёд гардида, ҳалқаҳои зери онҳо аз як қатор сангу лой чида шудаанд. Самти гӯронидан дар ин гӯристон аз тарзи ҷойгишавии устухонҳои часад дар қабрҳо, ки рӯ ба ҷониби шарқ доранд, муйян карда мешавад. Сангҳои бахши шарқӣ аз ҷиҳати ҳаҷм калонтар буда, ҳамчун роҳи ба қабр ворид кардани часад аз ду тараф бо як қатор чида шудааст. Ба намуди дувуми гӯрҳо қабрҳое дохил мешаванд, ки чиниши сангҳои болои турбатҳои онҳо шакли мавҷӣ дошта, аз хок, рег ва сангреза бунёд шудаанд. Ҳамчунин, дар зери турбати росткунҷа девори якқатораи ҳалқашакли бо кунҷҳои ба тарафҳо кушода ва бо сангу лой чидашуда мавҷуд аст. Намуди сеюми гӯрҳо аз қабрҳое иборатанд, ки дорои турбати доирамонанд буда, бо сангҳои калон бунёд шудаанд. Натиҷаҳои

тахқиқот событ намуданд, ки гүрхой намуди якум ва дувум сохтори якхела доранд. Дар ҳарду ҳолат гүри доирамонандро дар зери турбат чой дода, дари даромадро аз ду тараф сангчин карда, болои гүрро бо тахтасангҳо пӯшидаанд. Часадҳои дохили ин намуди гүрхо бо зонуҳои дуқат ба як паҳлу, дасти чап ба зону ниҳода, дасти рост болои панҷаи дасти чап гузошта, гүронда шудаанд. Дар ин гүристонҳо часадҳо рӯй ба сӯи шарқ ва ҷанубу шарқ дағн шудаанд. Аз ин гүристонҳо хурмаи дастсози бо барҷастагии ликӣ, сарнайзаи баргмонанд, корд ёфт шуданд, ки ба оҳири асли биринҷ ва аввали асли оҳан нисбат доранд.

Инчунин, А.Ҷ.Бобоев ва М.А.Бубнова ба ғайр аз гүристонҳои Южбоки Ҷавшангоз дар гүристони Дараи Обихарв низ ду намуди гүрониданро мушоҳида кардаанд. Мувофиқи ақидаи М.А.Бубнова (соли 1989) зимни ҳафриёти дар қабр ҷасад ёфт нашудааст. Аммо тибқи маълумоти А. Бобоев дар гүр танҳо косахонаи сар вучуд дошт. Гүрхой Дараи Обихарв соли 1969 аз ҷониби А. Ҷ.Бобоев таҳқиқ шуда, муҳаққиқ замони пайдоиши онҳоро асли биринҷи оҳир пешгӯй мекунад. Аммо М.А. Бубнова ин ёдгориҳоро ба аввали асли оҳан нисбат медиҳад.

Ин ноҳамоҳангии шеваи таҳқиқи муҳаққиқон дар омӯзиши сохтори гүр, тарзи дағнқунӣ, гузоштани ашё ҳамроҳи ҷасадҳо дар гүристонҳои Помири Шарқӣ низ ба ҷашм мерасад. Аз ҷумла, А. Бобоев соли 1961 гүристони Калтатурро ҳамчун як қабристони алоҳида қашф намуда буд. Аммо баъдтар аз ҷониби М.А.Бубнова маълум шуд, ки он аз се гүристон иборат аст. Гүрхой Калтатур аз ҷиҳати сохтор болояшон ба тариқи доира сангчин шуда, ба намуди шомӣ нисбат доранд. Ҷасад дар ин қабрҳо дар ҳолати ба пушт ҳобида гүронида шудааст. Ба гурӯҳи дувум гүристони Кизилқирҷӣ дохил мешавад. Дар онҳо гирди турбат ду қатор санг чида шуда, дар болои гүр як санг рост гузошта шудааст. Гүристони Истиқ аз 4 қабр иборат буда, комилан кофта шуданд. Болои турбати доирашакл бо як қатор санг чинда шудааст. Дар ин гүрхо, ки шомии доирашакл мебошанд, ҷасад ба паҳлуи рост ва бо зонуи дуқат, рӯ ба сӯи гарб гүронда шудааст. Аз ин ҷо як хурмаи дастсоз, ки дар паҳлуҳояш

нақши хол дошт, ёфт шудаст, ки хосси асри биринч мебошад. Гўристони Қизилработ аз 13 қўргон иборат буда, ашёи 12 қабри он горат шудаанд. Болои турбатҳо сангпӯши доирашакл аст. Ин гўрҳо низ шомии доирашакл мебошанд. Ҷасад ба як паҳлу ва зонуи дуқат, рўй ба сўи ҷануб ва сар ба шарқ дағн шудаст. Дар пеши рўяш як хурмаи дастсози даҳонкушоди говчӯшӣ ёфт шуд, ки ба асрҳои X-VIII то м. нисбат дорад.

Бояд гуфт, ки яке аз гўристонҳои ҷолиби давраи биринчи Помир ин қабристони Кардимур буда, дар он одатҳои дафни урфиятӣ-маросимӣ ба қайд гирифта шуданд.

Ҳамин тавр, дар гўристонҳои чарогоҳои мавсимии Помири Шарқии асри биринч 2 навъи расми гўронидан мушоҳида мешавад: 1. Дар бахши шимолӣ (Калтатур, Қизилқирҷӣ, Кокуйбел I-II) урфияти сўзонидан ва гўри шомӣ ривоҷ дошт. 2. Гўри доирашакли қалони урфиятии Кардимур.

Зарфҳои тамоми гўристонҳои давраи биринчи Помирро ба ду гурӯҳ: хурмаҳои қуррашакл ва зарфҳои устувонай (силиндермонанд) ҷудо кардан мумкин аст. А.Ҷ.Бобоев зарфҳои сафолии ба инҳо монандро дар ёдгориҳои Тоҷикистони Ҷанубӣ, аз ҷумла, гўристонҳои Қубодиён, Язтеппа II, Қизилтеппа I, II, Дилварзинтеппа ва дигар ёдгориҳо пайдо намуда, онҳоро ба охири ҳазорсолаи II то м. ва ибтидои ҳазорсолаи I то м. нисбат медиҳад¹.

Ёдгории ҷолибе, ки дар натиҷаи ҳафриёти гўристонҳои Южбок дар водии Ҷавшангоз мушоҳида гардид, ин ба воситаи таҳтасангҳо дар рӯи замин тасвир намудни алomatҳои гуногун мебошад. Бостоншиносон ин тасвирҳоро ба унвони «шабпарак», «думи фароштурук» ва ғайраҳо номгузорӣ кардаанд. (**Расми № 82**) Дар асоси боқимондаи устухонпораҳои гусфанд ва сафолпораҳо М.А.Бубнова алomatҳоро урфиятӣ-парастишӣ номидааст². Чи тавре ки дар боло қайд гардид бозёфтҳои гўристонҳои Южбоки водии Ҷавшангоз аҳаммияти қалони

¹Бабаев, А.Д. Древние земледельцы «Крыши мира» [Текст] / А.Д. Бабаев. – Худжанд: Ношир, 2006. – С.26.

²Бубнова, М.А. Археологическая карта Таджикистана Горно-Бадахшанская автономная область. Западный Памир (памятники II тыс. до н. э. XIX в.) [Текст] / М.А. Бубнова. – Душанбе: Дониш, 1997. – С.34.

таърихӣ дошта, бо омӯзиши онҳо масъалаҳои баҳсталаби санагузории давраи биринчи Помир, ҳалли худро пайдо намуданд. Ба ақидаи М.А.Бубнова, барои таҳқиқи комили гӯристонҳои Южбоки Ҷавшангоз ҳафриёти иловагӣ лозим аст.

Мавриди зикр аст, ки гӯристонҳои Южбок дар Помири Фарбӣ ягона ёдгорие мебошанд, ки дар асоси онҳо метавон таърихи аввалин бошандагони бумии Помири Фарбиро маълум намуд. Натиҷаҳои ҳафриёт собит намуданд, ки бошандагони давраи биринчи водии Ҷавшангоз ба чорводорӣ-зироаткорӣ машгул буда, ҳаёти бумӣ доштанд. Натиҷаи таҳқиқоти антропологии косахонаҳои сари гӯристонҳои Южбок, ки аз ҷониби Т.П.Кияткина гузаронда шуда, нишон дод, ки онҳо ба нажоди аврупоии шарқии баҳримиёназаминӣ дохил мешаванд¹.

Чи тавре ки маълум аст, дар дохили қисми зиёди қӯргонҳои давраи биринчи Помир оташдон ва дар баъзе ҳатто осори оташ, лахча ва хокистар ёфт шудаанд. Мавҷуд будани оташдон дар дохили гӯрҳо эътиқоду боварҳои қабилаҳои давраи қадимро нишон медиҳад. Оташдон дар дохили гӯр дар наздикии сари мурда воқеъ гардида, он баъди тамом шудани соҳтмони девори дохилии гӯр бунёд гардида, ба ақидаи муҳаққиқон, дар он охирин марҳилаи маросими гӯронидан, яъне дарғиронидани оташ анҷом дода мешуд. Аз адабиётҳои бостоншиносӣ бармеояд, ки ин одат на танҳо дар гӯрҳонаҳои Помир, балки дар гӯристонҳои дигар минтақаҳои Осиёи Миёна низ мушоҳида мешудааст. Аз хокистар ва боқимондаи чӯбҳои сӯхта маълум мешавад, ки оташдонҳоро танҳо барои гузарондани як маросими дафн соҳта буданд. Ба ақидаи Б.А.Литвинский, дарғиронидани оташ дар қӯргонҳои сакоиҳо яке аз мароисмҳои маъмул ба шумор рафта, он дар байни дигар урфу одатҳои дафнӣ мавқеи махсуро доро буд². Б.А.Литвинский дар таҳқиқоти худ монандиҳои зиёди маросимҳои дафн ва оташафрӯзии

¹ Кияткина, Т.П. Краниологические материалы с Западного Памира [Текст] / Т.П. Кияткина // Памироведение. – Душанбе, 1984. – Вып.1. – С.135-144.

² Литвинский, Б.А. Древние кочевники «Крыши Мира» [Текст] / Б.А. Литвинский. – М.: Наука, 1972. – С.139.

қавмҳои аз нигоҳи нажодӣ бо ҳам хеш (осетинҳо, ҳиндӯҳо, курдҳо)-ро аз рӯи ривоятҳо ва маводҳои бостоншиносӣ қиёс намудааст¹.

Маросими даргиронидани оташ дар гӯрҳонаҳои Помир аз давраҳои биринҷ, сакоиҳо, ибтидои асрҳои миёна ва ғайра ба ҳубӣ мушоҳида мешавад. Аз ҷумла, осори оташдон ва хокистар дар натиҷаи ҳафриёт дар гӯристони Дараи Абхарв, қӯрғонҳои Баляндкиик ва дигар гӯристонҳо ҳеле зиёд дучор гардида буд.

Чи тавре ки маълум аст, дар мардуми Помир то имрӯз ҳам маросими даргиронидани оташ дар болои гӯрҳо дар идҳои Рамазон ва Қурбон анҷом дода мешавад. Аз ҷумла, дар деҳаи Тусиёни водии Шоҳдара дар рӯзҳои иди Рамазон ва Қурбон баъди ғурӯби офтоб ва ҳангоми каме торик шудан тамоми мардҳои деҳа аз хона як ё ду нафар бо як табақ нони равғаний бо шир ё бо қурут ва ҷароғакҳо (мувоғиқи шумораи фавтидагон аз авлоди онҳо дар шакли ҷуфт) ба гӯристон рафта, аввал дар ҳамаи гӯрҳои наздикони худ ҷароғак монда, баъди он якҷоя ҳурок меҳӯранд. Бояд гуфт, ки имрӯз ҳам дар болои қабрҳои Бадаҳшон як тоқча соҳта мешавад ва он маҳсусан дар маросимҳои ёдбуд барои ҷароғакмонӣ истифода мешавад. М.С.Андреев навиштааст, ки дар водии Ҳуф дар девори болои гӯр аз таҳтасангҳо тоқча монда мешавад. Дар рӯзҳои ид дар он оташ меафрӯҳтанд, наздикони мурда гоҳ-гоҳ дар сангҳои тоқча равған мемолиданд. Илова бар ин, дар тоқча нон ва дар фасли баҳор гул гузошта мешуд². Ба фикри мо, ин тоқча ҷойгузин ё тимсоли айниоташдони доҳили гӯр буда, минбаъд дар берун соҳта шуда, дар маросимҳо барои гузоштани ҷароғак истифода мегардад. Ҳамчунин, ба ақидаи муҳаққиқон, ин таомул ба парастиши мурдагон иртибот дорад. Ҳамчунин, бояд қайд намуд, ки ҷароғакмонӣ дар гӯрҳо ба оини оташпарастӣ алоқамандӣ дошта, дар ин рӯз ин одат на танҳо дар гӯристон, балки дар хона, боғ, оғилхона ва дигар ҷойҳо низ ба ҷо оварда мешуд. Марҳилаи охири ин таомул дар гӯристон, ба ақидаи

¹ Ҳамон ҷо.–С.140.

² Андреев, М.С. Таджики долины Ҳуф [Текст] / М.С.Андреев; Под ред. Э. Кочумкуловой. – Бишкек: Джейм Кей Джи, 2020. – Вып.1-2. – С.189.

бошандагони дехаи Тусиён, ба хотири «равшан намудани хонаи охирати мурдагон» сурат мепазируфт.

Яке аз муҳаққиқони шинохтаи таъриху этнографияи Помир, Т.С.Қаландаров дар асари худ «Шугнониҳо»дар бораи эътиқод ва маросимҳои динии мардуми Помир, маҳсусан дар бораи парастиши оташдон— «kicor» дар байни мардуми Помир, таҳқиқоти ҷолибро ба анҷом расондааст. Муҳаққиқ қайд намудаст, ки оташдон дар хонаи бадаҳшониҳо аз ҳама ҷои муқаддас ба шумор рафта, дар ҳамаи маросимҳо, аз қабили тӯй, дағн ва ғайраҳо дар он ҷо алафи хушбӯй ва муқаддаси мардуми Бадаҳшон— «stiraxt» даргиронида мешавад. Илова бар ин, мувоғиқи расму одат аз болои оташдон гузаштан мункин нест¹.

Бояд зикр намуд, ки оташдон дар хонаҳои бадаҳшониҳо то имрӯз ҳам мавқеи маҳсусро доро буда, ҳангоми ба анҷом расонидани соҳтмони он маросими маҳсус бо номи «kicorpivid» баргузор мешавад. Албатта, ҳамаи ин расму одатҳо решай қуҳан дошта, аз замонҳои қадим, маҳсусан давраи биринҷ маншаъ гирифта, дар кӯҳистон то имрӯз боқӣ мондаанд.

Бостоншиносон дар асарҳои худ маросимҳои гуногуни бадаҳшониҳоро бо ин ё он ҳалқҳои Осиё ва Аврупо муқоиса намудаанд. Аммо ба маводи мардумшиносӣ ва маҳсусан он расму оинҳои зиндае, ки то замони мо боқӣ мондаанд, таваҷҷуҳи кам зоҳир кардаанд. Яке аз камбудиҳои асосии омӯзиши археологии ин минтақа дар он аст, ки бештари нишонаҳои таомулҳои динӣ, дағн ва ғайраҳо, ки дар натиҷаи ҳафриёти гӯристонҳо маълум гардидаанд, бо расму одатҳои боқимондаи сокинони муосири Бадаҳшон муқоиса нагардидаанд.

Аз мушоҳидаҳои этнографии дар боло қайд гардида ба хубӣ маълум мешавад, ки парастиши оташдони хона ва гӯрҳо ба бузургдошти оташ ва офтоб ба гунае алоқамандӣ дошта, дар баъзе гӯристонҳои давраи биринҷ ва сакоиҳои Помир низ ин одат мушоҳида гардидааст.

¹Қаландаров, Т.С. Шугнанцы [Текст]: историко-этнографическое исследование/ Т.С.Қаландаров. – М., 2004. – С.346.

Парастиши оташ ва осори оташдон дар гӯристони Кардимур низ ба қайд гирифта шудааст. Дар ин чо часад дар сандуқи сангини 5-кунча ба пушт хобида, дар паҳлюяш сари асп ва боқимондаи осори гулхан мушохида мешавад. Файр аз ин, хурмаero, ки дар он ҳӯроқи урфиятӣ тайёр менамуданд, шикаста, дар дохили гулхан монда, хурмаи дигарро берун аз оташдон мегузоштанд. Ин одат дар гӯрҳои Южбок II, III ва IV низ мушохида мешавад. Одатан, гирди сари мурдаро ба монанди тоқча девор менамуданд ва дар он чо аз сангҳо дегдонча сохта дар он хурмача мегузоштанд.

Қобили зикр аст, ки осори сафолпораҳо то имрӯз ҳам дар гирду атрофи гӯристонҳои имрӯзai бадаҳшониён дида мешавад. Ин маъни онро дорад, ки бо часад гузоштани зарф ва ё шикастани зарфҳои сафолӣ дар болои гӯрҳо то гузаштаи начандон дур дар Помир роиҷ будааст. И.И.Зарубин навиштааст, ки шуғнонихо дар болои қабрҳо аз хурмача об мерехтанд ва баъд онро дар санги қулулаи болои гӯр мешикастанд¹. Аз рӯи маълумоти З. Юсуфбекова, дар дехаи Видочи Шоҳдара аввал косаро дурттар аз хона бурда мепартофтанд ва баъдтар болои гӯр мемонданд². Ба ақидаи муҳақиқ А.А.Шоинбеков, дар Шуғнон ва Шоҳдара пиёларо оҳирин ҳаққи мурда (*wi bakhun*) меноманд³. Дар чандин дехаҳои водии Зарафшон ҳам дар болои турбат зарфҳоро ҳамчун рамзи ҳаққи мурда бурда мемонданд⁴. Аз ҷумла, муаллифи рисолаи мазкур чандин маротиба шоҳиди пайдо гардидани сафолпораҳо дар гӯристони нави дехаи Лахшики водии Тусён гардидааст. Сафолҳо дар ин гӯристон дар умки аз 20 то 50 см пайдо гардиданд. Ин бозёфтҳо аз он гувоҳӣ

¹Каландаров, Т.С. Шугнанцы [Текст]: историко-этнографическое исследование/ Т.С.Каландаров. – М., 2004. – С.297.; Архив СПбО ИВ РАН. – Ф.121. – Оп. 1. – Д.242. – Л.219.

² Юсуфбекова, З. Семья и семейный быть шугнанцев (конец XIX-начало XX в) [Текст]: дисс... канд. истор. наук: 07.00.07 / Юсуфбекова Зинатмо. – Л., 1987. – С.137.

³ Шоинбеков, А.А. Традиционная погребально-поминальная обрядность исмаилитов Западного Памира (конец XIX-начало XXI вв.) [Текст]: дисс... канд. истор. наук: 07.00.07 / Шоинбеков Аловиддин Абдуллобекович. – СПб, 2007. – С.79.; Шоинбеков, А.А. Некоторые особенности погребально поминальной обрядности шугнанцев: обряд разбивания чаши на могиле и его интерпретация [Текст] / А.А. Шоинбеков // Радловский сборник. Научные исследования и музейные проекты МАЭ РАН в 2006 СПб. – СПб, 2007. – С.167-176.

⁴ Поляков, С.П., Черемных, А.И. Погребальные сооружения населения долины Зеравшана [Текст] / С.П. Поляков, А.И. Черемных // Домусульманские верования и обряды в Средней Азии. – М.: Наука, 1975. – С.269.

медиҳанд, ки одати об рехтан ва гузоштани зарфҳои гуногун дар қабрҳо аз замонҳои қадим вучуд доштааст. Бояд гуфт, ки дар Помири Ғарбӣ бештари гӯристонҳои имрӯза аз давраҳои қадим вучуд дошта, чандин маротиба азнавсозӣ гардидаанд. Гӯрҳои кухна танҳо дар фасли зимиston, ки қандани замин мушкил буд, яъне ҳангоми ях бастани замин истифода мешуданд. Аммо дар гӯрҳои кухна танҳо калонсолон: мардҳо дар қабрҳои кухнаи мардҳо ва занҳо дар гӯрҳои кухнаи занҳо дафн мешуданд¹. Ҳамин тавр, ин одат яке аз сабабҳои аз байн рафтани гӯристонҳои қадим дар Помири Ғарбӣ гардид.

Чи тавре ки маълум аст, қадимтарин гӯристонҳои Помир хосси аспи биринҷ буда, дар онҳо часадҳо бо таомулоти маҳсус ва ҷолиб гӯронида шуданд. Мақсади дар асоси маводҳои этнографӣ дар рисола овардани баъзе одатҳои дағнӯнии бадаҳшониҳо аз он иборат аст, ки ин масъалаҳо то ҳол ҳусусияти актуалий дошта, қисмати зиёди ин унсурҳои эътиқодӣ ва маросимҳои дафнии давраи биринҷ, аз қабили гузоштани ҳӯрок, ҳаққи мурда ва ғайраҳо дар маросими дафни бадаҳшониҳо боқӣ мондаанд. Аз ҷумла, дар Помири Ғарбӣ пеш аз баровардани мурда аз хона, аввал каме орд ё пашмро ҳамчун «назр», яъне ҳаққи мурда ба ягон шахси дар он ҷо ҳузурдошта медоданд. Дар водии Вахон ин одат барвақтар иҷро мешуд. Дар вақти шустани мурда дasti тари ӯро се маротиба, агар мард бошад, дар орд ва агар зан бошад, дар мӯинаи буз ё гӯсфанд монда, мебароварданд ва мегуфтанд: «Ризқатро бубахш!». Микдори орду мӯинаеро, ки ба он дasti мурда мерасид, дар хона монда, боқимондаро ба ягон нафар медоданд. Дар Рӯшон дasti мурдаро дар пиёз ва ё ҳалво-«ахуҳҷ» монда, мебароварданд ва онҳоро дар хона ҳамчун дору нигоҳ медоштанд². Бояд гуфт, ки мӯина ва орд маънои қишоварз ва ҷорводор будани мардуми Бадаҳшонро ифода мекард. Ин одатҳо аз ҳазорсолаи II то м. маншაъ гирифтаанд. Дар он замон «ҳаққи

¹Шоинбеков, А.А. Традиционная погребально-поминальная обрядность исмаилитов Западного Памира (конец XIX-начало XXI вв.) [Текст]: дисс... канд. истор. наук: 07.00.07 / Шоинбеков Аловиддин Абдуллобекович. – СПб., 2007. – С.79.

² Ҳамон ҷо. – С.85-86.

мурда» ё «ризки мурда»-ро ҳамроҳ бо часад дар дохили гӯр мегузоштанд. Ҳангоми ҳафриёти гӯристонҳои Кардимур, Южбок, Қизилработ ва дигар гӯристонҳои замони биринчи Помир ин таомул мушоҳида мешавад.

Дар баъзе қисматҳои Бадахшон то имрӯз ҳам дар урфу одатҳои мардумӣ осори қадимтарин маросимҳо, аз ҷумла одатҳои замони биринҷ боқӣ мондаанд, ки дар дигар ноҳияҳои Осиёи Миёна кам ба ҷашм мерасанд. Чи тавре ки маълум аст, осори маросими «хӯронидани мурда», «ҳаққи мурда» ва гайраҳо дар натиҷаи ҳафриётҳои бостоншиносӣ хеле зиёд мушоҳида мешавад. Маъмулан, ин таомул дар байни тамоми қабилаҳои давраи биринҷ роиҷ буда, дар давраҳои баъдӣ низ то муддате идома ёфтааст. Дар байни мардуми Помир то имрӯз ҳам одату маросимҳоеро дидан мукин аст, ки дар ҳуд баъзе нишона ва аломатҳои одатҳои бостонии гӯристонҳои Южбок, Кардимур, Қизилработ ва дигар гӯрситонҳои ин минтақаро таҷассум мекунанд. Таҳқиқи бостоншиносии давраи биринчи Помир собит месозад, ки дар баробари ашёҳо дар бештари қӯргонҳо гузоштани гӯшти барра низ маъмул будаст. Онро бостоншиносон «ҳаққи мурда» ва ё «тӯшай охирати мурда» меномиданд. Дар натиҷаи ҳафриёт аз гӯристони Кардимури II, Кардимури VIII¹, Калтатур, Баляндкиик, Южбок, Южбокҳои I, II ва III шумораи зиёди устухони гусфанд пайдо гардид², ки аз одати гузоштани ҳӯрок бо мурда, яъне «хӯрондани мурда» гувоҳӣ медиҳад. Чи тавре ки маводи бостоншиносӣ дарак медиҳанд, одамони қадим, аз ҷумла қабилаҳои давраи биринчи Помир ҳамроҳ бо мурдаҳо гӯшти гӯсфанд мегузоштанд. Ҳатто дар баъзе мавридҳо гӯсфанди күшташударо комилан дар зарф ва табақҳо гирифта, бо часад мегӯронданд. Баъд аз паҳн гардидани ислом бештари ин одатҳо дар Осиёи Миёна аз байн рафтаанд, аммо дар Бадахшон бо каме тағйироти шаклӣ ва маънӣ то замони мо боқӣ

¹Бубнова, М.А. Археологическая карта Горно-Бадахшанской Автономной Области. Восточный Памир [Текст] / М.А. Бубнова. – Душанбе, 2015. – С.89-91.

² Бабаев, А.Д. Древние земледельцы «Крыши мира» [Текст] / А.Д. Бабаев. – Худжанд: Ношир, 2006. – С.22.

мондаанд. Аз чумла, маросими «Vargsarthed» (забҳи гусфанд, дар рӯзи дуюм баъди маросими чароғравшан) яке аз одатҳои хеле ҷолиб буда, аз замони асри биринҷ маншаъ мегирад. Мувофиқи ин одат аввал гӯсфандро кушта, баъд як шахси кордида гӯшташро комилан (ҳатто кала ва почаашро) то дамидани субҳ пухта, омода мекунад. Ин ҳӯрок бо номи «Nasiba» дар байни мардуми Шуғнон, Вахон ва Рушон маълум мебошад. М.С.Андреев навиштааст, ки дар водии Хуф баъди ғурӯби офтоб яке аз мӯйсафедони деха, барраи сиёҳро бо риояи расму одатҳои хос, аз қабили се бор таҳорат додан, омода намуда, онро дар дохили хона дар пеши оташдон («kicor») курбонӣ карда, аз он ҳӯроки маҳсуси маросимии «боҷ» омода мекунанд¹. Дар Помир то имрӯз се ҳӯроки маросимӣ: «оши тақбир», «боҷ» ва «насиба» маълум аст. Дар аввал ин ҳӯрокҳоро бо часад дар дохили гӯр мегузоштанд. Баъдтар онҳоро дар хона пухта, ба мардум тақсим мекунанд. Аз чумла, ҳӯроки «насиба», яъне «ҳаққи мурда»-ро то ибтидои асри XXI дар Помир дар шаби рӯзи дуюми дағн омода мекарданд. Он маҳз аз гӯшти гусфанд пухта мешуд.

Аз ин ҷо маълум мешавад, ки маросими дағн, чароғравшан ва дигар расму одатҳои мардуми Бадаҳшон ба ислом рабте надошта, аз охири ҳазорсолаи II то м. роиҷ буданд.

Мавриди зикр аст, ки маводи гӯрҳои маросимии Кардимур ва Южбок бояд аз нав мавриди омӯзиш қарор гирифта, дар асоси донишҳои мардумшиносӣ баррасӣ шаванд. Илова бар ин, муҳаққиқони мардумшинос низ зимни таҳқиқоти ин масъалаҳо аз маводҳои бостоншиносӣ бештар истифода намоянд.

Бояд гуфт, ки гузоштани ашё бо часад қариб дар бештари гӯрҳои давраи биринчи Помир мушоҳида мешуд ва ин одат то гузаштаи начандон дур дар ин маҳал роиҷ буд. Мувофиқи таҳқиқоти этнографии А.А.Шоинбеков, дар Помири Ғарбӣ баъзан ҳамроҳи мурда ягон ашёи

¹Андреев, М.С. Таджики долины Хуф [Текст] / М.С.Андреев; Под ред. Э. Кочумкуловой. – Бишкек: Джейм Кей Джи, 2020. – Вып.1-2. – С.196.

дўстдоштаи ўро, масалан, бо сайёд милтиқ, бо кўдак бозича, бо ҳофиз асбоби мусиқӣ ва ғайраҳо мегузоштанд¹.

Хулоса: чи тавре ки маълум аст, анъанаи дар гӯр гузоштани хӯрок, ашё, либос ва ғайраҳо дар тамоми гӯшаҳои дунё маъмул будааст. Дар Осиёи Миёна низ олимони бостоншинос садҳо гӯристони давраҳои гуногунро бо ашёи муҳталиф, ҳатто қиматбаҳо ва хеле арзишманд пайдо намуданд, ки дар онҳо унсурҳои эътиқодии парастиши мурдагон, боварӣ ба зиндагии баъди марг ҷой доранд. Аммо ҳамаи ин одатҳо бештар дар байни мардуми водиҳо аз байн рафтанд ва дар ягон маросимҳои имрӯза аз онҳо осоре боқӣ намондааст. Хушбахтона, дар минтақаҳое, аз қабили водии Зарафшон, Бадаҳшон ва дигар ноҳияҳои кӯҳистони Осиёи Марказӣ, ки қадимтарин расму одатҳои аҷдодони ориёихоро то замони мо нигоҳ доштаанд, нишонаҳое аз ин расму оинҳо боқӣ мондаанд. Яке аз хусусиятҳои хосси археологиии Помир маҳз дар он ифода меёбад, ки бештари маводи бостоншиносӣ ва одатҳои дар ёдгориҳои қадимӣ мавҷудбударо метавон дар расму оинҳои имрӯзи мардуми Бадаҳшон мушоҳида намуд.

Давраи биринчи Помир нисбатан кам омӯхта шуда, маводи бадастомада наметавонанд тамоми унсурҳои ин давраро дар бар гирад. Аз баррасиҳои фавқуззикр бармеояд, ки дар омӯзиш ва ҳалли масъалаҳои давраи биринчи Помир байни муҳаққиқон - Б.А.Литвинский, А.Ч.Бобоев ва М.А.Бубнова фикри ягона вуҷуд надорад. Бинобар ин, барои беҳтар омӯхтани маданияти замони биринҷ лозим аст, ки дар гӯристонҳои қадими Помир таҳқиқоти нав ва ҳафриётҳои такрорӣ гузаронида шаванд.

¹Шоинбеков, А.А. Традиционная погребально-поминальная обрядность исмаилитов Западного Памира (конец XIX-начало XXI вв.) [Текст]: дисс... канд. истор. наук: 07.00.07 / Шоинбеков Аловиддин Абдуллобекович. – СПб., 2007. – С.98.; Шоинбеков, А.А. Традиционная погребально-поминальная обрядность исмаилитов Западного Памира (конец XIX-начало XXI вв.) [Текст]: афтореф. дисс... канд. истор. наук: 07.00.07 / Шоинбеков Аловиддин Абдуллобекович. – СПб., 2007. – С.14.

2.3. Масъалаҳои омӯзиши археологияи сакоиҳои Помир

Дар ҳазосолаи I то м. дар водии Фарғона, Помир ва Тён-Шон ва баъдтар дар шимол, дар сахроҳои Ҳафтруҷ сакоиҳо зиндагӣ менамуданд. Аз сарчашмаҳои таъриҳӣ бармеояд, ки ин қавмҳо худро «сак» меномидаанд. Аммо форсҳо қариб ҳамаи қабилаҳои чорводори сахронавардро «сак» мегуфтанд. Дар адабиётҳои илмӣ ва сарчашмаҳои таъриҳӣ дар бораи ин қавм маълумоти ҷолибе омадааст. Аз ҷумла, муарриҳони антиқӣ сакҳоро ҳамчун «одамони озод, ҷанговар ва бовиҷдон» тасвир намуда, зоҳирان онҳоро ба скифҳо монанд менамуданд. Бояд гуфт, ки сакоиҳо мардуми чорводор буда, таърихнависони антиқӣ онҳоро ҳамчун «ҷӯпони гӯсфандон», соҳибони галаҳои зиёди асп, саворони моҳир ва тирандозҳои машҳур тасвир намудаанд. Дар садҳо мақола ва асарҳои ба таърихи қабилаҳои скиф-сакӣ бахшидашуда ин қавмҳо бо чунин сифатҳо тавсиф шудаанд.

Дар аввали ҳазорсолаи I то м. қабилаҳои сакҳо то дурдастарин минтақаи Помир рафта расидаанд, ки осори онҳо танҳо баъди қариб ду ҳазор сол аз ҷониби олими машҳури шӯравӣ, А.Н.Бернштам дар соли 1946 кашф карда шуд.

А.Н.Бернштам дар Помири Шарқӣ беш аз 60 қўргонро ҳафриёт намуд ва натиҷаи таҳқиқоти бозёфтҳои худро дар асарҳои «Очерки таърихио археологии Тён-Шони Марказӣ ва Помиру Олой»¹ ва «Саки Памира»² нишон додааст.

Баъди вафоти А.Н.Бернштам омӯзиши таърихи сакоиҳои Помирро Б.А.Литвинский ба уҳда гирифт. Бо роҳбарии ў дар ду мавсим: солҳои 1958, 1959 дар гӯристонҳои Тамдӣ ва Оқбайт ҳафриёт идома ёфт. Солҳои 1960–1961 ҳафриёти қўргонҳои сакоиҳои Помири Шарқиро шогирдони Б.А.Литвинский, А.Ҷ.Бобоев ва М.А.Бубнова давом дода, дар робита ба ин мавзуъ маводи зиёди бостоншиносӣ ба даст оварданд.

¹Бернштам, А.Н. Историко-археологические очерки Центрального Тянь-Шаня и Памиро-Алая [Текст] / А.Н. Бернштам. – М.-Л., 1952. – 348 с.

² Бернштам, А.Н. Саки Памира [Текст] / А.Н. Бернштам // Вестник древней истории. – М., 1956. – №1. – С.121-134.

Ҳамин тавр, таҳқиқот дар самти археологияи сакоиҳо дар Помир идома ёфта, соли 1962 бостоншинос А.Ч.Бобоев дар Помири Ғарбӣ низ гӯристонҳои давраи сакоиҳоро кашф намуд. Дар маҷмуъ, то имрӯз аз ҷониби бостоншиносон дар ВМКБ зиёда аз 260 қӯргони мансуб ба давраи сакоиҳо ҳафриёт гардида, маводи пурарзиши таърихӣ ба даст омадаанд.

Ҷустуҷӯ ва ҳафриёти гӯристонҳои сакоиҳои Помир нишон дод, ки бештари қӯргонҳо дар назди кӯлу дарёҳо ва ҷароғоҳҳо воқеъ гардидаанд¹. Ин ёдгорихо аз он гувоҳӣ медиҳанд, ки сакоиҳо чунин ҷойҳои барои ҷорводорӣ мусоидро, ки соҳаи асосии ҳочагидории онҳо буд, интихоб карданд. Дар Помири Шарқӣ чунин мевзеъҳо хеле зиёд мебошанд.

Дар асоси таҳқиқи маводи гӯристонҳои сакоӣ ба А.Н.Бернштам, Б.А.Литвинский ва А.Ч.Бобоев муюссар гардид, ки сукунати қабилаҳои сакоиро дар Помир санагузорӣ қунанд. А.Н.Бернштам дар асари таҳқиқотии яқуми худ «Историко-археологические очерки Центрального Тянь-Шаня и Памиро-Алая» гӯристонҳои қадимтарини сакоии Тамдиро ба асрҳои V-IV то м., қӯргонҳои баъдинаи ин гӯристонро ба асрҳои II то м. ва гӯристони Харгӯширо ба асрҳои III-I то м. нисбат додааст². Инчунин, ӯ дар охирин таҳқиқоти хеш – «Саки Памира» ишора мекунад, ки собиқаи таърихии қадимтарин гӯристонҳои сакоиҳои Помири Шарқӣ ба асрҳои VI-IV то м. рост меояд³. Чи тавре ки маълум аст, баъди вафоти А.Н.Бернштам маводи дар бораи сакоиҳои Помири Шарқӣ ҷамъоваришуда аз тарафи Ю.А.Заднепровский ва Г.Г.Бабанская нашр шуданд. Мувоғиқи бозёфтҳо, санагузории аввали А.Н.Бернштам, яъне асрҳои V-IV қобили қабул дониста шуд⁴.

¹Бернштам, А.Н. Историко-археологические очерки Центрального Тянь-Шаня и Памиро-Алая [Текст] / А.Н. Бернштам. – М.-Л., 1952. – С.303.

² Ҳамон ҷо. – С.324-325.

³ Бернштам, А.Н. Саки Памира [Текст] / А.Н. Бернштам // Вестник древней истории. – М., 1956. – №1. – С.87.

⁴ Литвинский, Б.А. Древние кочевники «Крыши Мира» [Текст] / Б.А. Литвинский. – М.: Наука, 1972. – С.28.

Баъди ба даст омадани маводи нав аз гүристонҳои сакой Б.А.Литвинский масъалаи санагузории гүристоҳоро аз нав мавриди омӯзиш қарор дод. Ин навбат Б.А.Литвинский дар муайян сохтани санагузорӣ бештар ба маводи сафолии аз гүристонҳо пайдогардида такя намуда, дар асоси онҳо мушаххас намуд, ки гүристонҳои Қизилработ аз рӯи маводи худ ба асрҳои X-VIII то м. марбут буда, нисбат ба дигар гүристонҳои Помири Шарқӣ қадимитаранд. Қисми дигари қўргонҳо, аз чумла қўргонҳои гүристони Айдинқули I, қўргони №8 дар гүристони Калтатур, қўргони №4 дар гүристони Можуташи II, қўргонҳои гүристони Яшиқули II, қўргонҳои № 1 дар гүристонҳои Шаймак ва Кантимуш, қўргони №10 дар гүристони Помири I, қўргонҳои № 7 ва 9 дар гүристони Тегерманси I ва қўргони № 9 дар гүристони Тегерманси III аз рӯи ашёҳои аз даруни гўрҳо ёфтшуда, аз чумла зарфҳои сафолӣ, ба асрҳои VII-VI то м. нисбат дода шуданд.

Ҳамин тавр, Б.А. Литвинский муайян намуд, ки бештари қўргонҳои Помири Шарқӣ ба асрҳои V-III то м. тааллук доранд. Қўргонҳои зерин: қургонҳои №1 ва 5 дар гүристони Харгӯшии II, № 1 дар гүристони Андимини I ва № 3 дар гүристони Оқбайт қўргонҳои нисбатан қадимтари ин давра ба ҳисоб мераванд. Илова бар ин, қўргонҳои № 2 дар гүристони Шаймак ва қурғони №3 дар гүристони Аличури II ба асрҳои IV-III то м. нисбат дода шуданд. Натиҷаи таҳқиқот дар масъалаи санагузорӣ сабит соҳт, ки гүристонҳои Рангқӯл ва Аличур I, қўргони № 11 дар гүристони Помири I ва дигар қўргонҳои чудогонаи худуди Помири Шарқӣ ба гурӯҳи қўргонҳои давраи баъдинаи ин минтақа дохил мешаванд. Б.А.Литвинский онҳоро ба асрҳои II-I то м. нисбат додааст.¹.

Дар натиҷаи ковишиҳо А.Н.Бернштам ва Б.А.Литвинский дар гүристонҳои сакоии Помири Шарқӣ ашёи зиёдеро ба даст оварданд, ки дар асоси онҳо ҳаёти қабилаҳои сакоии Помири Шарқӣ омӯхта шуд. Муҳаққиқон бозёфтҳои чудогонаро таҳлил намуда, хусусияти хос ва

¹Ҳамон чо. – С.29.

ҳамрангии онхоро бо маводи ёдгориҳои дигар қиёс намуда буданд. Дар гӯристонҳои сакоии Помири Шарқӣ баъзе ашёи рӯзгор ва силоҳ пайдо гардианд, ки ба қабилаҳои сакоӣ хос будани онҳо комилан ошкор шуд. Аз чумла Б.А.Литвинский аз қӯргонҳои Оқбайт ва Тамдӣ шумораи зиёди кордҳои биринҷӣ ва оҳаниро пайдо намуд, ки ҳамроҳи мардон дар гӯр гузошта шуда буданд. Чунин бозёфтҳо, монанди кордҳои яктеғаи биринҷӣ, аз ҷониби Б.А.Литвинский аз гӯристонҳои Калтатур ва Тегермансу ва кордҳои оҳанӣ аз гӯристонҳои Актам, Аличури II, Саригуроз, Харгӯшии II, Тегермансуи I ва Андимини I пайдо карда шуданд¹. Аз рӯи санагузорӣ маълум шуд, ки бозёфтҳои мазкур хоси давраи аввали сакоиҳо буда, гузоштани корд ва дигар намуди аслиҳа ҳамроҳ бо часадҳо яке аз одатҳои маъмули қабилаҳои қадими ориёй мебошад. Дар баъзе минтақаҳои қӯҳистони Бадахшон бо худ гирифтани корд то имрӯз ҳам роиҷ мебошад, ки ин таомул аз давраҳои қадим маншаъ мегирад. Маводи этнографӣ шаҳодат медиҳанд, ки чорводорон ҳама вақт бо ашёи зарурӣ таъмин буданд ва корд дар ҳаёти онҳо яке аз олоти муҳимтарин ба шумор мерафт. Масъалаи зарурати ашё ва аҳаммияти онҳо дар ҳаёти сакоиҳо дар таҳқиқоти Б.А.Литвинский хеле хуб таҳлил ва баррасӣ гардидааст.

Дар байни дигар бозёфтҳои гӯристонҳои сакоӣ, маводи сафолӣ мавқеъи муҳимро ишғол мекунанд. Зимни ҳафриёт Б.А.Литвинский зарфҳои сафолии сакоиҳои Помири Шарқиро табақабандӣ намуда, аз рӯи шакл ва сохтор онхоро ба чор гурӯҳ ҷудо кард. Ба гурӯҳи якум коса ва косачаҳое дохил мешаванд, ки Б.А.Литвинский онхоро аз 13 қӯргон ҷамъоварӣ кардааст. Ба гурӯҳи дуввум қӯзаҳои гарданкушоди курашакле дохил мешаванд, ки аз 11 қӯргон ёфт шудаанд. Ҳамчунин, ба гурӯҳи сеюм қӯзаҳои гарданборики курашакле марбутанд, ки аз 12 қӯргон ба даст омадаанд. Гурӯҳи чорумро зарфҳои тагпаҳни саркушодае ташкил медиҳанд, ки аз 6 қӯргон пайдо гардианд. Дар баробари ин, 13 намуд

¹Ҳамон ҷо. – С.31-32.

зарфҳои дигари гуногунсохту гуногунтаъинот аз гӯристонҳои сакоиҳои Помири Шарқӣ ёфт шуданд, ки ҳамаи онҳо дар қўргон ҳамроҳ бо часад гузошта шудаанд¹. Аз гӯристонҳои Истиқ, Оқбайт ва Тамдӣ зарфҳои қўбӣ низ пайдо гардианд, ки то замони мо хеле хуб боқӣ мондаанд.

Аз гузоришҳои адабиёти бостоншиносӣ бармеояд, ки ҳамроҳи часад дар гӯрҳо гузоштани ашёи гуногун: абзори ороиш, намудҳои зарф, яроқ ва дигар ашёҳо яке аз одатҳои маъмули қавмҳои скифусакоӣ ба шумор меравад. Зимни ҳафриёти гӯристонҳои сакоии Помир низ аз ҷониби бостоншиносон таомули бо часадҳо гузошта шудани ашёи гуногун мушоҳида гардидааст. Дар гӯристонҳои Оқбайт, Тамдӣ ва дигар қўргонҳои Помири Шарқӣ дегҳои биринҷӣ пайдо гардианд. Ба ақидаи Б.А.Литвинский, онҳо бо доштани баъзе хусусиятҳо, аз ҷумла нақши урфиятӣ² аз дегҳои биринҷии скифҳову сарматҳои Осиёи Марказӣ фарқ мекунанд.

Дар байни бозёфтҳои гӯристонҳои сакоиҳои Помири Шарқӣ ашёи ороиши мавқеи маҳсус доранд. Б.А.Литвинский аз гӯристонҳои Харгӯшии II, Тегермансуи II, Аличури II, Рангкули I, Шаймак, Айдинкули I, Тегермансуи I, Аличури II, Харгушии II, Истиқ, Можуташи I ва Андемини I ва ғайра төъдоди зиёди чунин чизҳоро пайдо кардааст. Аз ҷумла миқдори зиёди ангуштариҳои нигиндор, гӯшвор, гарданбанд, төъдоди бешумори муҳраҳо: 320 муҳраи шишагӣ, 44 муҳраи сангӣ ва шумораи зиёди муҳраҳои ақиқии нақшунигоршуда ёфт гардида, бо ашёи дигар қаблаҳои сакоии Осиёи Миёна муқоиса шудаанд.

Зимни ҳафриёт аз гӯристони сакоиҳои Помири Шарқӣ яроқу аслиҳаи зиёде ёфт шуданд, ки дар натиҷаи омӯзиши онҳо баъзе аз ҷанбаҳои ҳаёти ҳарбӣ ва мудофиавии қабилаҳои сакоӣ муайян гардид. Пайдо шудани абзори зиёди ҳарбӣ аз қўргонҳои сакоиҳои Помир барои Б.А.Литвинский имконият фароҳам овард, ки дар соли 1968 мақолаи «Силоҳи аҳолии Помири Фарғона дар замони сакоиҳо »-ро нашр карда,

¹Ҳамон ҷо. – С.34-41.

²Ҳамон ҷо. – С.45-50.

дар он роچеъ ба хусусияти силоҳи сакоиҳои Помир ва Фарғона маълумоти ҷолибе ироа намояд¹. Бояд қайд намуд, ки масъалаи яроқу аслиҳаи қабилаҳои давраи қадим дар Осиёи Миёна то имрӯз ба қадри кофӣ таҳқиқ нагардидааст.

Натиҷаи ҳафриёти аз гӯристонҳои сакоиҳои Помир ба дастовардаи муҳаққиқон: А.Н.Бернштам, Б.А.Литвинский, А.Ч.Бобоев ва М.А.Бубнова шароит фароҳам овард, ки баъзе аз хусусиятҳои маросимҳо ва одатҳои махсуси дафни қабилаҳои сакоии Помири Шарқӣ муайян карда шаванд. Сакоиҳои Помири Шарқӣ ба мисли дигар қабилаҳои ориёитабор мурдаҳои худро бо анъанаҳои махсус мегӯрониданд, ки ин аз дину эътиқоди онҳо дарак медод. Ҳафриёт муайян соҳт, ки қӯргонҳои сакоиҳои Помири Шарқӣ дар чуқурии 0,5 то 1,5 метр канда шуда, баъзе қӯргонҳо бо девор ва бештари онҳо бе ягон девори дохилӣ соҳта мешуданд. Гирди турбатро бо сангҳо девор мекарданд. Бостоншинсон ин тарзи гузоштани часадҳоро мушоҳида намуда, ба хулоса омаданд, ки сакоиҳои Помири Шарқӣ бештар часадҳои худро дар ҳолати якпаҳлу: ба паҳлуи рост ва ё чап ва зонуҳои дуқад дафн менамуданд. Дар баъзе мавридҳо тарзи гӯронидани ҷуфт низ ба қайд гирифта шудааст. Зимни ҳафриёт, аз ҷумла дар қӯргонҳои Оқбайт одатҳои бо ранги сурҳ ранг кардани косахонаи сар ва часад, ҳамроҳ бо часадҳо гузоштани ашёи гуногун, аз қабили зарфҳои сафолӣ, чӯбӣ, ашёи ороишиӣ, ярок, ашёи рӯзгор ва гӯшти барра (комилан ё қисман) мушоҳида мешавад. Баъзе қӯргонҳо бо таҳтасанг пӯшонида шудаанд ва дар як қисми онҳо осори пӯшиш бо ғӯлаҷӯбҳо низ дучор меояд. Ковишҳо нишон доданд, ки дар баъзе қисматҳои сакоинишини Помири Шарқӣ қӯдакон ва наврасон гӯристони махсуси алоҳида доштанд, ки намунаи он дар гӯристони Қочилга аз ҷониби Б.А.Литвинский пайдо гардида буд². Ин аз он гувоҳӣ медиҳад, ки сакоиҳои Помири Шарқӣ урфу одатҳои ба худ хос доштанд.

¹Литвинский, Б.А. Оружие населения Памира и Ферганы в сакское время [Текст] / Б.А. Литвинский // Материальная культура Таджикистана. – Душанбе, 1968. – Вып.1. – С.69-115.

² Литвинский, Б.А. Древние кочевники «Крыши Мира» [Текст] / Б.А. Литвинский. – М.: Наука, 1972. – С.131-133.

А.Н.Бернштам дар ҷараёни ҳафриёти қўрғонҳои сакоиҳои Помири Шарқӣ якчанд намуди таомули дафиро мушоҳида намуд. Дар аксари гўрҳои сакоӣ часадҳо ба тарзи хамида ва дарозкашидашуда гўронида шуданд. Аз ҷумла, дар қўрғонҳои соҳили дарё ё кӯл, аз қабили гўристонҳои Помири I, Харгӯшӣ, Тугурук Баман бештари часадҳо дар ҳолати яқпалуи хамида гўронида шуданд. Рӯйи часадҳо ба тарафи дарё гардонда шуда буд, ки ин тарзи гўронидан аз парастиш ва бузургдошти рӯд гувоҳӣ медиҳад¹. Аз ин бармеояд, ки парастиш ва муқаддас доштани об, дарё дар эътиқодоти қабилаҳои Помири Шарқӣ ба хубӣ мушоҳида мешавад.

Одати дигаре, ки А.Н.Бернштам дар тарзи гўронидани сакоиҳои Помири Шарқӣ ба қайд гирифтаст, ин ранг намудани часадҳо мебошад. А.Н.Бернштам дар 11 гўр ин ҳолатро мушоҳида карда, қайд менамояд, ки дар гўристонҳои Оқбайт ва Тамдӣ часадҳо тибқи одатҳои маҳсус дағн шудаанд. Аксаран дар ин қабрҳо мардҳо рӯ ба тарафи шарқ ва занҳо ба гарб хобидаанд. Дар ҳамаи гўрҳои занон рӯи часад ба тарафи рӯдхона гардонда шудаст².

Яке аз маросимҳои дигаре, ки на танҳо дар сакоиҳои Помир, балки дар тамоми қабилаҳои кӯчии ориёитабор ба қайд гирифта шудаст, парастиши асп ва одати маҳсуси дағн намудани он мебошад. Дар Помири Шарқӣ дар баъзе қисматҳои сакоинишин, аз ҷумла гўристони Шаймак часади асп бо абзор ва ашёи гуногун аз ҷониби Б.А.Литвинский ба қайд гирифта шудаст. Ин маросим муносибати маҳсуси қабилаҳои сакоии Помири Шарқиро ба асп нишон медиҳад. Б.А.Литвинский дар такя ба адабиёти илмӣ марбут ба ин масъала, баъзе хусусиятҳои дафни аспро дар қабилаҳои сакоии Помири Шарқӣ муайян намуда буд.

Чи тавре ки маълум аст, гўронидани асп бо абзор ва ашёи гуногун дар тамоми қабилаҳои ориёитабор аз ҷумла кимериҳо, скифҳо, сарматҳо, масагетҳо, сакоиҳо ва дигар қабилаҳо дида мешавад. Масалан:

¹ Бернштам, А.Н. Историко-археологические очерки Центрального Тянь-Шаня и Памиро-Алая [Текст] / А.Н. Бернштам. – М.-Л., 1952. – С.303.

² Ҳамон ҷо. – С.304-305.

«кимериҳо одамони аспбоз буданд ва ҳамроҳи онҳо афзори асп, тирӯ камон, ашёи ороишӣ монда мешуд. Кимериҳо ҳамроҳи давлатмандони фавтида аспҳояшонро кушта бо афзорҳояшон гӯр мекарданд». Ҷунин таомул дар скифҳо низ маъмул будааст. Бостоншиносон дар истгоҳи Кострома қабреро ҳафриёт намуданд, ки он ба монанди хайма аз гӯлаҷӯбҳо соҳта шуда буд. Маълум гардиҳ, ки дар атрофи он 22 аспро бо зину абзорашон гӯронидаанд. Дар қабрҳои сарматҳо низ гузоштани лаҷом ва дигар афзори асп хеле маъмул буда, дар қабрҳои сарлашкарон боқимондаҳои часади аспҳо ва гуломон пайдо шудаанд. Илова бар ин, бостоншиносон зимни ҳафриёти қабри давлатмандони асрҳои V-III то м. дар ноҳияи Пазирик часади 10 аспро бо афзорашон пайдо карданд. Мувофиқи ақидаи бостоншиносон, аспҳо ба шахсони фавтида ҳамчун тухфа оварда шудаанд, зоро зин, лаҷом ва дигар афзори онҳо хеле қиматбаҳо буд¹. Ба ақидаи академик Ю.Якубов, ром кардани асп ва ихтирои зин ба сакоиҳо мансуб буда, юнониён ва дигар ҳалқҳо чанд аср баъд аз мавҷудияти зин оғоҳӣ ёфтанд. Маҳорати афзорсозии ҳунармандони сакоӣ аз санъати баланд ва меҳру муҳаббати онҳо нисбат ба асп гувоҳӣ медиҳад.

Академик Б.А.Литвинский дар китоби «Кучманчиёни қадими Боми Ҷаҳон» масъалаи гӯронидани асп ва парастиши онро дар қабилаҳои гуногуни Аврупо ва Осиё мавриди таҳқиқ қарор дода, дар асоси сарчашмаҳои юонону румӣ, аз ҷумла «Апокалипсис» ишора менамояд, ки гузаштагони ин қавмҳо дар ҷаҳоншиносии устуравии хеш маргро савори асп тасаввур мекарданд. Ҳарос –Худои марги юонониҳо ҳам савор бар аспи сиёҳ барои гирифтани ҷони одамон меояд. Илова бар ин, дар китоби Б.А.Литвинский оид бамасъалаи парастиши асп ва ҷойгоҳи он дар достон ва ривоятҳои таърихии дигар ҳалқҳои Аврупо, аз ҷумла фаронсавиҳо, олмониҳо, эстониҳо румиҳо ва гайрҳо маълумот дода

¹ Витт, В.О. Лошади Пазырыкских курганов [Текст] / В.О. Витт // Советская археология. – М., 1952. – №16. – С.163-205.

шудаст¹. Инчунин, Б.А.Литвинский чой доштани масъалаи паростиш ва гўронидани аспро дар таомулҳои якчанд халқу қабилаҳои Шарқ, монанди ҳиндуҳо, эрониҳо ва ғайраҳо ҳам ёдоварӣ менамояд. Аз ин что маълум мегардад, ки аспро бештари қабилаҳои Аврупо ва Осиё, аз ҷумла қабилаҳои ориёитабори сакоиҳо ҳамчун як оғариниши муқаддас ҳисоб намуда, баъди мурдан низ онро бо одату маросимҳои хос мегӯрониданд. Асп дар ҳаёти қабилаҳои кӯчӣ, ки тамоми умри худро дар дашту биёбонҳо барои парвариши чорво сарф мекунанд, нақши бориз дошта, ҳамеша ҳамсафару ҳамдами ин қавмҳо ба шумор мерафт².

Бояд қайд намуд, ки то давраҳои начандон дур, аниқтараш то ибтидои асри XX, дар байни мардуми Помир таомули «sarded»— сар додани ҳайвонотҳо дар рӯзи дағн маъмул буд. Мувофиқи ин одат дар Шуғнон пеш-пеши часад асп, барзагов ва ё шутури ӯро то назди гӯр бурда, думи ӯро бурида, ҳамроҳи мурда мегӯрониданд. Сипас, онҳоро «зорӣ», «патфар» ва «оощдод», яъне баду бехосият пиндошта, дигар ба хона намеоварданд³. Мардуми Рӯшон аспи шахси мурдаро раҳо намуда, барзагови ӯро қурбонӣ мекарданд⁴. А.К.Писарчик роҷеъ ба ин одат навиштаст, ки дар Шуғнон аспро пеш-пеши мурда то гӯристон бурда, баъди дағни соҳибаш онро ба ягон шахси камбағал медоданд⁵. Илова бар ин, мардуми Бартанг дар моҳи аввали сафар буз, гӯсфанд ва ё ҳурӯсеро ба гӯристон бурда, баъд онро озод мекарданд ва дигар ба хона намеоварданд.

Бояд гуфт, ки расму одатҳои дар боло зикргардида аз он гувоҳӣ медиҳанд, ки дар давраҳои биринҷ сакоиҳо асп, барзагов, буз, гӯсфанд,

¹Литвинский, Б.А. Древние кочевники «Крыши Мира» [Текст] / Б.А. Литвинский. – М.: Наука, 1972. – С.142-143.

² Кубарев, В.Д. Конь и всадник: в эпосе, погребальной традиции и в наскальном искусстве Алтая [Текст] / В.Д. Кубарев // Древние и средневековые кочевники Центральной Азии: сборник научных трудов / отв. ред. А.А. Тиштин. – Барнаул: Азбука, 2008. – С.143.

³ Шоинбеков, А.А. Традиционная погребально-поминальная обрядность исмаилитов Западного Памира (конец XIX-начало XXI вв.) [Текст]: дисс... канд. истор. наук: 07.00.07 / Шоинбеков Аловиддин Абдуллобекович. – СПб., 2007. – С.81.

⁴ Ҳамон ҷо.

⁵ Каландаров, Т.С. Шугнанцы [Текст]: историко-этнографическое исследование/ Т.С.Каландаров. – М., 2004. – С.292.; Писарчик, А. К. К вопросу о припамирско-кавказских параллелях / А.К. Писарчик [Текст] // Памяти Александра Александровича Семенова. – Душанбе, 1980. – С.263-264.

хурӯс ва дигар намудҳоро кушта ҳамроҳи часад дар гӯр мегузоштанд. Мардуми ин минтақа дар давраи исломӣ ба ғайр аз асп гӯшти дигар ҳайвонотро барои гузаронидани маросимҳои дафнӣ: «оши худой», «чароғравшан», «насиба» «сол» ва ғайраҳо истифода мекунанд. Ба ақидаи мардумшинос А.А.Шоинбеков, гузаронидани сол, ки дар байнӣ бадаҳшонихо бо номҳои «zori», «patfar» ва «oshdod», «maraka» маъруф аст, маҳз аз одатҳои таърихии дар боло қайдгардида сарчашма мегирад¹.

Натиҷаи таҳқиқоти олимони бостоншинос нишон медиҳад, ки қабилаҳои ориёитабори скифу сакоиҳо дар бештари мавридҳо аспро ба хотири бузургдошти офтоб қурбонӣ мекарданд. Ҳеродот дар бораи қабилаҳои масагетҳо хабар дода, қайд намудааст, ки онҳо барои офтоб аспро қурбонӣ мекарданд². Онҳо офтобро Худои тездави осмонӣ тасаввур намуда, барояш ҷонвари бодпои заминӣ аспро қурбонӣ мекарданд. Дар оини ҳиндуияи қадим Ҷам Яма, Има номи худои Офтоб буда, лақаби «хшатра» – соҳиби точи нурпош, фурӯзон, офтоби фурӯғоварро гирифтааст. Аз ин рӯ, шоҳони ориёй аҷдод ва шаҷараи худро ба Худои офтоб–Хуршед мепайвастанд. Тибқи гуфтаи Ҳеродот, Худои бузурги сакоиҳову масагетҳо Офтоб – Митро буд ва ба ифтиҳори ў аспи зиёд қурбонӣ мекарданд, зоро асп рамзи офтоб дониста мешуд³. Паростиши офтоб ва ба офтоб алоқаманд будани ҳаёти қабилаҳои скифу сакоиҳо, масагетҳо ва сарматҳо дар бисёр адабиётҳои бостоншиносӣ, аз ҷумла дар осори моддӣ хеле зиёд дида мешавад. Ю.А.Рапопорт дар таҳқиқоти худ ба офтоб алоқаманд будани қӯрғонҳои салибшакли сакоиҳои канори Сирдарёро муайян кардааст⁴.

Олимони машҳур Г. Виндерген, ки ба омӯзиши қадимтарин динҳои қабилаҳои ориёитабор машғул буд, ба хулоса омадааст, ки қабилаҳои

¹ Шоинбеков, А.А. Традиционная погребально-поминальная обрядность исмаилитов Западного Памира (конец XIX-начало XXI вв.) [Текст]: дисс... канд. истор. наук: 07.00.07 / Шоинбеков Аловиддин Абдуллобекович. – СПб., 2007. – С.81.

² Литвинский, Б.А. Древние кочевники «Крыши Мира» [Текст] / Б.А. Литвинский. – М.: Наука, 1972. – С.150.

³ Якубов, Ю. Таърихи пайдоиши этномоним ва забони тоҷик [Матн] / Ю. Якубов. – Душанбе, 2018. – С.12-13.

⁴ Литвинский, Б.А. Древние кочевники «Крыши Мира» [Текст] / Б.А. Литвинский. – М.: Наука, 1972. – С.150.

ориёйтабор барои бузургдошти офтоб бештар аспро қурбонӣ мекарданд¹. Академик Б.А.Литвинский дар асоси адабиётҳои зиёд ақидаи худро дар бораи дафни асп дар гӯристони Шаймаки Помир баён карда, қайд намуд, ки ин таомул низ ба меҳрпастӣ, яъне офтобпастӣ (оини митрой) алоқамандӣ дорад². Ба ақидаи А.Ч.Бобоев, сакоиҳои Помир ба хотири бузургдошти офтоб на танҳо қурбонӣ мекарданд, балки қӯргонҳои худро низ бо тахтасангҳо дар шакли мудаввар-офтобшакл месохтанд³. Чунин қӯргонҳо дар соҳили дарёи Кокуйбели Помири Шарқӣ пайдо гардидаанд. Аз ин ҷо маълум мегардад, ки дар сакоиҳои Помири Шарқӣ низ офтоб муқаддас буда, барои он қурбонӣ мекарданд. Агар мо ба урғу одатҳои бошандагони Бадаҳшони имрӯза назар афканем, дар онҳо баъзе усурҳои оини меҳрпастиро ба хубӣ мушоҳида мекунем.

Чи тавре ки аз осори бостонӣ маълум мешавад, сакоиҳо дар тасвирҳои болои харсангҳо расмҳои дучарҳасаворон – худоёни офтобсар ва сайёдон тоҷбарсарро тасвир намудаанд. Чунин расмҳо дар Саймалитоши Ҳафтруҷ (Қирғизистон), Тағмалий (Қазоқистон) ва Помир мавҷуданд. Тасвиротҳои зикршуда ба давраҳои гуногуни таъриҳ нисбат доранд. Қисми қадимтаринашон ба асри биринҷ, оҳан ва ба замони сакоиҳо – асрҳои VI ва IV то м. ва бοқимонда ба қарни аввали милодӣ тааллуқ доранд. Ба ақидаи Ю.Яқубов,расмҳои офтобсар, бешубҳа образҳои Худои сакоиёни ориёй Митро (Мехр),(Офтоб) ё Шоҳ Ҷамshed мебошанд⁴.

Албатта, нишонаҳои офтобпастӣ то имрӯз ҳам дар расму оинҳои мардуми Помир ба назар мерасанд. Натиҷаи баррасии решашиноҳии вожаи офтоб, ки дар асарҳои олимон, аз ҷумла Б.А.Литвинский низ дарҷ гардидааст, нишон медиҳад, ки дар забонҳои хутаниву сакоӣ «офтоб»-ро

¹ Widengren, G. Die Religionen Iran [Text] / G. Widengren. – Stuttgard, 1965. – P.127-130.

² Литвинский, Б.А. Древние кочевники «Крыши Мира» [Текст] / Б.А. Литвинский. – М.: Наука, 1972. – С.152.

³ Бабаев, А.Д. Древние земледельцы «Крыши мира» [Текст] / А.Д. Бабаев. – Худжанд: Ношир, 2006. – С.80.

⁴ Якубов, Ю. Таърихи пайдоиши этноним ва забони тоҷик [Матн] / Ю. Якубов. – Душанбе, 2018. – С.13.

urmaysde меноманд. Офтоб дар забонҳои имрӯзai помирӣ, монанди ишкошимӣ – remuzd, remuz; сангличӣ – ormozd; идгай ва мунҷӣ –ormozd ном бурда мешавад¹. Мувофиқи маълумоти сайёҳони хориҷӣ аксари бадаҳшониён (помириҳо) худро «писарони офтоб» гуфта, то баромади офтоб аз хоб мекестанд. Онҳо худро аз авлоди Ҷам мешуморанд. Ба ақидаи академик Ю.Якубов, бархе аз бадаҳшониён дар гузаштаи начандон дур офтобпараст буданд ва аз ҳамин лиҳоз худро фарзандони офтоб меноманд².

Бояд қайд намуд, ки ба номи офтоб савганд ҳӯрдан яке аз маъмултарин ибораи мардуми Помир мебошад. Дар Помир то имрӯз ҳам ба номи офтоб савганд мекӯранд, аз ҷумла, дар бар байни шуғонониҳо таъбирҳои «Xir tu tfevd», яъне «офтоб маро сӯзонад» ё «ти ріц рі xir» – «рӯям ба тарафи офтоб» ва ғайраҳо боқӣ мондаанд. М.С.Андреев навиштааст, ки вахониҳо ва ишкошимиҳо офтобро «бузургу муқаддас» мекисобанд ва ба номи он қасам ёд мекунанд. Аз ҷумла ишкошимиҳо «сарі ремузд» ва вахониҳо «сарі ір» мегӯянд. Ин қасам бисёр «бузург» мебошад ва танҳо дар вақтҳои зарурӣ ба он рӯ меоваранд. Касе, ки қасамро шиканад, ӯ гӯё дар «гармии офтоб месӯзад»³.

Ҳамин тавр, маҳз дар забонҳои сакоиву хутанӣ офтоб Аҳуромаздо ном бурда мешуд, ки дар баъзе забонҳои помирӣ то имрӯз боқӣ мондааст. То пайдоиши оинии зардуштия дар байни ориёиҳо, алакай паростиши Худо (Аҳуро) ва тамоюли ба ҳам муттаҳид гардидани эътиқоди онҳо ба якахудоӣ ба Худои болоӣ (осмонӣ) – «доно, оқил, донишманд», яъне «Маздо» ба вучуд омада буд. Ба ақидаи як қатор муаррихон Аҳуромаздо ҳамчун Худо на дар асоси таълимоти зардуштӣ,

¹ Лившиц, В.А. Иранские языки народов Средней Азии. – Народы Средней Азии и Казахстана [Текст] / В.А. Лившиц. – М., 1962. – С.153.

² Якубов, Ю. Таърихи пайдоиши этномоним ва забони тоҷик [Матн] / Ю. Якубов. – Душанбе, 2018. – С.14-15.

³ Андреев, М.С., Половцов, А.А. Материалы по этнографии иранских племен Средней Азии: Ишқашим и Вахан [Текст] / М.С. Андреев, А.А. Половцов. – СПб, 1911. – С.35.

балки пеш аз он вучуд дошт¹. Дар таълимоти авестоӣ метавон робитаи Ахуромаздо ва офтоб ё рӯшноиро мушоҳида намуд. Аз ҷумла, дар «Ясно» чандин маротиба дар бораи сифати Ахуромаздо сухан рафта, ба офтоб ташбех гардида ва гӯё «аз рушной офарида» шудаст. Баъдтар офтобро дар «Ясно» «чашм»-и Ахуромаздо меноманд. Үмуман, офтоб на танҳо ба Ҷам, Мехр (Митро) ва Ормузд нисбат пайдо кардааст, ҳамчунин, бисёр эзадҳои авестоӣ низ ба офтобу оташ алоқамандӣ доранд².

Аз ин ҷо метавон ба хулоса омад, ки гӯрҳои ба асп тааллук доштаи Помири Шарқӣ низ ба маросими қурбонӣ ба бузургдошти офтоб алоқамандӣ доранд.

Масъалаи дигаре, ки Б.А.Литвинский дар асари «Древние кочевники «Крыши Мира» ба он таваҷҷӯҳ зоҳир намудааст, ин ба мавзуи муносибати «сакоиҳо ба дини зардуштӣ» робита дорад. Албатта, ин яке аз мавзуъҳои доманадор ва фароҳ буда, мо наметавонем тамоми фикру андешаҳои ба ин мавзуъ марбутбудаи олимонро дар рисола ҷой дихем. Дар ин бахш танҳо ба таври муҳтасар аз андешаҳои як қатор муҳаққиқоне, ки дар китоби «Древние кочевники «Крыши Мира»-и Б.А.Литвинский мавриди баҳсу баррасӣ қарор гирифтаанд, истифода мебарем. Академик Б.А.Литвинский таҳқиқотро дар ин самт аз юриши Доро ба муқобили қабилаҳои сакоии Тиграхуд, ки дар асоси катибаҳои Бесутун (Беҳсутун) Ахуромаздоро қабул надоштанд, оғоз намудааст. Дар такя ба ақидаи чандин олимон, аз ҷумла М.А.Дандамаев ва В.А.Лившис, Ҳаҳоманишиҳо барои ба даст овардани сарзамини бештар қабилаҳои гирду атрофи худро ба бединӣ, аз ҷумла қабул накардани Худо-

¹ Литвинский, Б.А. Древние кочевники «Крыши Мира» [Текст] / Б.А. Литвинский. – М.: Наука, 1972. – С.152.; Gershevitch, I. TheAvestanHymnToMithra [Text] / I. Gershevitch. – Cambridge: UniversityofCambridgeOrientalPublications, 1959. – №4. – Р.47-58.

² Якубов, Ю. Таърихи пайдоиши этноним ва забони тоҷик [Матн] / Ю. Якубов. – Душанбе, 2018. – С.15.

Ахуромаздо, (оини зардуштӣ) гунаҳкор мекарданد, ки ин иттиҳом (гунаҳгоркунӣ) бештар хусусияти сиёсӣ дошт¹.

Чи тавре ки маълум аст, дар китоби Авасто сакоиҳо бо номи «турҳо» ёд шудаанд. Ин ақидаро муҳаққиқон: В.Гейгер, И.Маркварт, Х.Нюберг, В.И.Абаев ва дигарон исбот ва тасдиқ намудаанд. Илова бар ин, дар қадимтарин қисмати Авасто – Готҳо низ турҳо, яъне пайравони асосии оини зардуштӣ қабилаҳо (фрианҳо)-и Тур ёдоварӣ шудаанд. Дар такя ба ин сарчашмаҳо Б.А.Литвинский қайд мекунад, ки дар нимаи аввали ҳазораи VI то м. яке аз пайравони наздики пайғамбар Зардушт дар байни қабилаҳои сакоии Осиёи Миёна зиндагӣ намудааст. Инчунин, шахсиятҳое, монанди Ҳаошанг, (Ҳушанг дар «Шоҳнома») Тахма-Урупа (Тахмурас дар «Шоҳнома»), ки дар китоби Авасто зикр шудаанд, қаҳрамони асосии достонҳои скифу сакоиҳо буданд. В.И.Абаев дар асоси омӯзишу таҳқиқи осори бостонии ин қавму қабилаҳои ориёй ба хулосае меояд, ки осори адабӣ (устураҳо ва шеъру достонҳо)-и қабилаҳои скифу-сакоӣ дар шаклгирии таълимоти зардуштия таъсири назаррас доштаанд². Ба ақидаи бостоншиносон, қабилаҳои сакоӣ эҷодгарони беҳтарин ҳамосаҳо (эпосҳо) ва ровиёни беҳамто буданд. Онҳо достонҳои «Заринаи оқила», «Спаретрӯи часур», «Шераки фидокор» ва «Рустами таҳамтан»-ро месуруданд³.

Роҷеъ ба масъалаи дину эътиқоди сакоиҳо дар байни муҳаққиқони ин ришта фикри ягона вуҷуд надорад. Ба ақидаи забоншинос Стен Конов дар байни сакоиҳо зардуштия дар асри II то м., замоне, ки онҳо ба Систон кӯчиданд, паҳн гардидааст. Илова бар ин, ӯ қайд мекунад, ки «дуруст аст, ки дар забонҳои хутану-сакоӣ офтоб «urmaydea» аст, аммо он наметавонад дар умум таъсири зардуштиро дар байни сакоиҳо ифода

¹Литвинский, Б.А. Древние кочевники «Крыши Мира» [Текст] / Б.А. Литвинский. – М.: Наука, 1972. – С.152.; Лившиц, В.А. Разделы главы «Распад перво-бийтообщинного строя» [Текст] / В.А. Лившиц // ИТН, I. – М., 1962. – С.230.

²Литвинский, Б.А. Древние кочевники «Крыши Мира» [Текст] / Б.А. Литвинский. – М.: Наука, 1972. – С.152; Абаев, В.И. Скифский быт и реформа Зороастря [Текст] / В.И.Абаев // Archiv Orientální, XXIV. – Praha, 1956. – №1. – С.39.

³ Пянков, И.В. Осиёи Миёна дар номҳои бостон [Матн] / И.В. Пянков. – Душанбе: Ирфон, 1991. – С.17.

намояд»¹. Ин ақидаро В.И.Абаев ва Я. Асмуссен низ пазирафта, дар робита ба он изҳори назар кардаанд. Аз ҷумла, Я. Асмуссен дар замони Доро ба зардуштия пайравӣ накардани сакоиҳоро бори дигар дар асоси катибаҳои Бесутун асоснок менамояд. Аммо Б.А.Литвинский ба ақидаҳои зикргардида зид баромада, бо истинод ба маълумоти Готҳо алоқаи сакоиҳо бо зардуштияро қобили қабул донистааст². Илова бар ин, Б.А.Литвинский қайд намудааст, ки набояд «Худои офтоб»-и масагетҳоро комилан Аҳурамаздо номид. Он на танҳо Митроро ифода мекард, балки қаробат ва пайвастагии наздик бо Худо–Аҳурамаздо низ дошт³. Ба ақидаи Ю.Яқубов, Мехр қадимтарин худои бузурги ориёихо буда, ба замони пеш аз Аҳурамаздо ба давраҳои умумияти ҳиндуориёихо нисбат дорад. Худои Мехр дар давраҳои баъдӣ дар сиккаҳои қӯшонӣ ва деворнигораҳои аввали асри миёна бо доираи нӯрафшон дар гирди сараш тасвир ёфтааст⁴.

Ҳамин тавр, мувофиқи хulosai Б.А.Литвинский сакоиҳо дар сарзаманини паҳновар зиндагӣ намуда, ба гурӯҳҳо ва қабилаҳои зиёд ҷудо гардида буданд. Табиист, ки дини ягона надоштанд, аммо шабоҳат, ҳамрангӣ ва наздикӣ дар эътиқоди онҳо дида мешуд⁵.

Имрӯз дар байни муҳаққикон мавзуи ба қӯчиён ё бумиёни Помири Ғарбӣ мансуб будани баъзе гӯристонҳои Помири Шарқӣ масъалаи баҳсталаб аст. А.Н.Бернштам дар аввалин ҳафриёти худ пайдоиши сакоиҳоро дар Помир ба бахши шимолу шарқӣ: Тён-Шон, Ҳафтруӯд, Олтой ва Енисей нисбат медиҳад. Номбурда маводи аз Помири Шарқӣ пайдогардидаро, аз қабили шакли гӯрхонаҳо, намуди сафолҳо, тасвири ҳайвонот, тирҳои сетеға, намуди тирҳои умумискифӣ, тирҳои биринчии тунук, корд ва ҳанҷар, муҳраҳои стеатитӣ, муҳраҳои ақиқӣ, сӯлоқ (оҳани

¹ Konow, S. A note on the Sakas and Zoroastrianism [Text] / S. Konow // Oriental studies in Honour of Dasturji Saheb Cursetji Erachji Pavry. – London, 1933. – Р.220-222.

²Литвинский, Б.А. Древние кочевники «Крыши Мира» [Текст] / Б.А. Литвинский. – М.: Наука, 1972. – С.153.

³ Ҳамон ҷо. – С.153.

⁴Якубов, Ю. Таърихи пайдоиши этноним ва забони тоҷик [Матн] / Ю. Якубов. – Душанбе, 2018. – С.14.

⁵Литвинский, Б.А. Древние кочевники «Крыши Мира» [Текст] / Б.А. Литвинский. – М.: Наука, 1972. – С.153.

лачом, нухта), васоили ороишің ва одати гұрониданро ба бахши шимолу шарқы алоқаманд мекунад. Аз ин миён танқо муҳраи ақиқің ва алмоси пармақунің хусусияти ҳиндің, ду бозёфт шарқи наздикің, се бозёфт осиёимиёнагің ва се бозёфт хусусияти қафқозің ва баҳримиёназминиро доро мебошанд¹.

Дар асоси далелҳои мазкур, А.Н.Бернштам ба хulosса омадаст, ки дар пайдоши маданияти қабилаҳои қадими Помир нақши асосиро гурӯхи этникии қабилаҳои Сибири Ҷанубай ва ҳафтруғай-тён-шонің бозі мекунанд. А.Н.Бернштам масъалаи пайдоиш ва алоқамандии қабилаҳои сакоии Помирро бо Тён-Шон дар асоси ду аломат: 1) шабоҳати маданияти бошандагони бумии Помир бо маданияти қадимии Тён-Шон; 2) ба маданияти бошандагони бумии ин минтақа ворид гардидани унсурҳои маданияти тён-шонің², тавзех додааст.

Бояд қайд намуд, ки баъдтар ақидаҳои зикркардаи А.Н.Бернштам аз нав баррасің шуда, дар асоси таҳқиқи маводи бостоншиносің ва антропологі роҳи дурусти ҳалли худро пайдо намудаанд. Чи тавре ки аз таҳқиқоти А.Н.Бернштам бармеояд, масъалаи пайдоиши бештари қабилаҳои сакоии Помир ба маданияти шимолу шарқы алоқаманд будааст. Аммо натиҷаҳои таҳқиқоти баъдің нишонаҳои пайдош ва алоқамандии онҳоро бо маданияти гарбай тасдиқ менамоянд.

Ба ақидаи М.А.Бубнова, ба воситай күхҳои Помир аз давраҳои қадим роҳҳои корвонгузар мегузаштанд ва Шарқро бо Ғарб пайваст мекарданд. Мұхаққиқ пас аз таҳқиқу баррасии маводи археологии марбут ба қабилаҳои күчии Помири Шарқы ба масъалаи пайдоиш ва антропологияи ин қабилаҳо, ки қаблан аз ҷониби А.Н.Бернштам ва Б.А.Литвинский омұхта шуда буд, тавағчуҳ зохир карда, дар робита ба он ақидаи худро баён менамояд. Бояд гуфт, ки оид ба ҳалли ин масъала дар байни мұхаққиқони мазкур иттифоқи назар вучуд надорад: 1. А.Н.Бернштам ва Б.А.Литвинский гүристонҳои асрҳои VII-VI то м.-и

¹ Бернштам, А.Н. Историко-археологические очерки Центрального Тянь-Шаня и Памиро-Алая [Текст] / А.Н. Бернштам. – М.-Л., 1952. – С.324.

² Ҳамон чо.–С.324.

Помири Шарқиро ба сакоиҳо нисбат медиҳанд. Аммо М.А.Бубнова дар асоси натиҷаи таҳқиқоти антропологии Т.К. Хочайов ба сакоиҳо мансуб будани гӯрҳои мазкурро рад мекунад. 2. Ба ақидаи М.А.Бубнова, тарзи гӯронидан ва шакли қўргонҳо аз он шаҳодат медиҳанд, ки онҳо на кўчӣ, балки чорводорон ва чўпонҳое буданд, ки ба таври мавсими (аз баҳор то тирамоҳ) аз ҷароғоҳҳои ин минтақа истифода менамданд¹. 3. Илова бар ин, М.А.Бубнова қайд менамояд, ки дар ин давра Помир аз тарафи ғарб маскун гардидааст. Мардуми Помири Ғарбӣ барои чорводорӣ аз ҷароғоҳҳои Помири Шарқӣ истифода мекарданд. Инчунин, М.А.Бубнова дар масъалаи гуногун будани ашёи аз гӯрҳо ба дастомада чунин изҳори назар менамояд, ки ин ашё дар натиҷаи мубодилаи молу мулк бо мардуми ноҳияҳои гирду атроф ба Помир омада расидаанд. Номбурда якчанд роҳҳои дигар (Шугнон, Вахон)-ро ном мебарад, ки минбаъд дар муносибатҳои тиҷоратии Шарқ бо Ғарби Помир нақш бозидаанд.

Бояд гуфт, ки масъалаи дигари баҳсталаб дар омӯзиши таърихи сакоиҳо мавзуи таҳқиқи роҳҳои кўчиши сакоиҳо ба Помир ва аз он ҷо ба Ҳиндустон ба шумор меравад. Сарчашмаҳои таърихӣ собит намуданд, ки дар байни солҳои 174–165 то м. хуннҳо қабилаҳои юейчиҳоро шикаст дода, онҳоро маҷбур соҳтанд, ки ба ғарби Тён-Шон кўч банданд². Мувоғиқи маълумоти сарчашмаҳо, такрибан солҳои 128 то м. онҳо ба тарфи ҷанубу ғарбӣ ҳаракат намуда, давлати Юнону Боҳтарро барҳам доданд. Ин воқеаро Н.Бичурин чунин шарҳ медиҳад: «... вақтехи хуннҳо Юеҷҳои Бузургро шикаст доданд, онҳо дар ғарб сарзамини Доҳяро (Боҳтар) забт мекунанд ва сэскҳо (сакҳо) дар ҷануб сарзамини Гибин

¹ Бубнова, М.А. К вопросу о Саках Памира [Текст] / М.А. Бубнова // Археология и палеоэкология Евразии. – Новосибирск, 2004. – С.314-321.; Бубнова, М.А. Археологическая карта Горно-Бадахшанской Автономной Области. Восточный Памир [Текст] / М.А. Бубнова. – Душанбе, 2015. – С.32.

² Гумилев, Л.Н. Хунну. Срединная Азия в древние времена [Текст] / Л.Н. Гумилев. – М.: Восточной литературы, 1960. – С.119.; Мандельштам, А.М. Материалы к историко-географическому обзору Памира и припамирских областей с древнейших времен до X в. нашей эры [Текст] / А.М. Мандельштам. – Сталинабад: Академии наук тадж. ССР, 1957. – Т.53. – С.78.

(Кашмир)-ро ишғол намуданд»¹. Ҳаракати қабилаҳои сакоӣ аз Тён-Шон ба воситай Помир ба шимоли Ҳиндустон дар нимаи асри II то м. ва умуман ворид гардидани якчанд қабилаҳои кӯҷӣ, яке аз воқеаҳои асосии таърихӣ-этногенезӣ дар Осиёи Миёна ба шумор меравад.

Ақидаи ба воситай Помир ба ҷониби Ҳиндустон ҳаракат намудани сакоиҳоро муҳаққиқони зерин: В.В.Григорев², Н.А.Аристов³, А.Н.Бернштам⁴, А.М.Мандельштам⁵, А.К.Нарайн⁶ ва Б.А.Литвинский⁷ тасдиқ кардаанд. Аммо бояд қайд намуд, ки на ҳамаи муҳаққиқон ба ин ақида розӣ мебошанд. Сайёҳи чинӣ Сянханшу хабар медиҳад, ки сакоиҳо ба воситай «роҳи муаллақ» ба Ҳиндустон ворид гардиданд. «Роҳи муаллақ» дар сарчашмаҳои чинӣ ҳама вақт бо обуранг тасвир ёфтааст. Ба ақидаи А.М.Мандельштам, ғайримкон аст, ки анбӯҳи қалони кӯчиён аз он гузашта бошанд. Дар ин масъала А.Н.Зеленский қайд намудаст, ки «дар баъзе мавридҳо мо якчанд роҳҳоро, монанди роҳҳои ағбаҳои Борогил ва Истроғро сарфи назар мекунем, ки ба воситай ин роҳҳо аз Помир ба Кашмир гузаштани гурӯҳи сакоиҳо имконпазир аст. Дар ин маврид А.Н.Зеленский дар бораи қалъаи Қаҳқаҳа маълумот дода, қайд намудаст, ки қалъа дар ҷои мусоид бунёд гардидааст. Он барои муҳофизати яке аз роҳҳои асосии Помири Ғарбӣ, ки ба воситай Вахон мегузашт, бунёд шуда буд. Илова бар ин, қалъа дар ҷое бунёд гардидааст, ки дар рӯ ба рӯи он аз тарафи соҳили чаппи дарёи Панҷ дар қаторкӯҳои Ҳиндукуш даромадгоҳе, яъне роҳи кӯҳие мавҷуд буд, ки бо

¹ Бичурин, Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древнейшие времена [Текст] / Н.Я. Бичурин. – М.-Л., 1950. – Т.II. – С.190-191.

² Григорьев, В.В. О скифском народе саках [Текст] / В.В. Григорьев. – Спб.: Импер. Акад. наук, 1871. – С.32.

³ Аристов, Н.А. Этнические отношения на Памире и в прилегающих странах по древним, преимущественно китайским источникам [Текст] / Н.А. Аристов // Русский антропологический журнал. – М., 1900. – №3. – С.62.

⁴ Бернштам, А.Н. Историко-археологические очерки Центрального Тянь-Шаня и Памиро-Алая [Текст] / А.Н. Бернштам. – М.-Л., 1952. – С.280-281.

⁵ Мандельштам, А.М. Материалы к историко-географическому обзору Памира и припамирских областей с древнейших времен до X в. нашей эры [Текст] / А.М. Мандельштам. – Сталинабад: Академии наук тадж. ССР, 1957. – Т.53. – С.79.

⁶ Narain, A.K. The Indo-Greeks [Text] / A.K. Narain. – Oxford, 1957. – P.125.

⁷ Литвинский, Б.А. Археологические открытия на Восточном Памире и проблема связей между Средней Азией, Китаем и Индией в древности [Текст] / Б.А. Литвинский // Труды двадцать пятого международного конгресса востоковедов. – М., 1963. – Т.3. – С.9-10.

Ҳиндустон пайваст мешуд¹. Ҳарчанде ин роҳ мушкилгузар буд, барои пиёдаву савора яке аз роҳҳои наздик аз Вахон ба Чатрол ба ҳисоб мерафт².

Ҳамин тавр, А.Н.Зеленский дар ин бора мегӯяд, ки агар сакоиҳо барои гузаштан ба Ҳинд аз роҳи ағбаҳои дар боло зикргардида истифода мебурданд, пас гӯристонҳои сакоиҳо дар доманкӯҳҳои Ҳиндукуш нишонаи ҳаракат ба Ҳиндустон мебошанд. Аммо омӯзиш ва ҳалли масоили роҳи кӯчиши сакоиҳо ба Ҳиндустон то ҳол маълум нашудааст³.

Масъалаи дигаре, ки дар таҳқиқоти таърихи сакоиҳои Помир ҳалли худро наёфтааст, анропологияи сакоиҳо мебошад. Тавре, ки маълум аст, сакоиҳои Помири Шарқӣ яке аз қабилаҳои хурди сакоиҳои Осиёи Миёна буда, аз ҷиҳати таърихи пайдоиш ва ташаккули худ бо дигар гурӯҳҳои сакоии ин минтақа алоқамандӣ доранд. Дар асоси таҳқиқоти анропологии В.В.Гинзбург, Т.П.Кияткина ва дигарон мавқei ҷуғрофии сакоиҳои Осиёи Миёна ноҳияҳои назди Арал: Ҳафтруӯд – Тён-Шон, Фарғона ва дигар манотики гирду атрофи он ба шумор меравад. Аз рӯи хулосаи А.Н.Бернштам ва Б.А.Литвинский шумораи сакоиҳои Помири Шарқӣ таҳминан 10-15 ҳазор нафарро ташкил медод.

Маводи анропологии сакоиҳои Помири Шарқиро бори аввал В.В.Гинзбург дар асоси баррасии 32 косахонаи сар, ки аз ҷонби А. Н. Бернштам пайдо гардидаанд, мавриди омӯзиш қарор дод. Муайян гардид, ки сакоиҳо аз ҷиҳати анропологӣ ба нажоди ҳиндуаврупои баҳримиёназманий ва аниқтараш ба шоҳаи шарқии шакли ҳиндуафғонии нажоди баҳримиёназманий дохил мешаванд⁴.

¹ Зелинский, А.Н. Древние крепости на Памире [Текст] / А.Н. Зелинский // Страны и народы Востока. – М., 1964. – Вып.3. – С.144.

² Костенко, Л.Ф. Туркестанский край [Текст] / Л.Ф. Костенко. – СПб., 1880. – Т.2. – С.191.; Снесарев, А.Е. Северо-Индийский театр [Текст] / А.Е. Снесарев. – Ташкент, 1903. – Т.1. – С.144.

³ Мандельштам, А.М. Материалы к историко-географическому обзору Памира и припамирских областей с древнейших времен до X в. нашей эры [Текст] / А.М. Мандельштам. – Сталинабад: Академии наук тадж. ССР, 1957. – Т.53. – С.79.; Жуковский, В.А. Древности Закаспийского края. Развалины старого Мерва [Текст]: Материалы по археологии России, императорской археологической комиссии, №16. / В.А. Жуковский. – СПб, 1894. – 222 с.

⁴ Гинзбург, В.В. Материалы к палеоантропологии восточных районов Средней Азии (Гунны и саки Тянь-Шаня, Алай и Южного Памира) [Текст] / В.В. Гинзбург // Краткие сообщения Института этнографии. – 1950. – Вып.11. – С.85.; Гинзбург, В.В. Антропологическая характеристика саков Южного Памира [Текст] / В.В. Гинзбург // КСИИМК. – Л., 1960. – Вып.80. – С.26-39.; Гинзбург, В.В.,

Баъдтар симошинос Т.П.Кияткина 34 косахонаи сари мард ва 29 косахонаи сари занонро, ки аз ҷониби Б.А.Литвинский ёфта шуда буданд, мавриди омӯзиш қарор дод. Хулосаи ташхиси маводи антропологии В.В.Гинзбург ва Т.П.Кияткина (дар асоси 87 косахонаи сар) бо ҳам шабоҳат дошта, танҳо бо баъзе хусусият аз ҳам тафовут дорад¹. Ташхиси антропологӣ собит намуд, ки тағйироти ҷузъии гурӯҳӣ ва алоҳидагӣ дар косахонаҳои сар дида мешаванд, аммо онҳо аз доираи шоҳаҳои нажодии оилаи ҳиндуаврупой берун нестанд². Аз рӯи хулосаи Т.П.Кияткина, тамоми косахонаҳои сари ташхисшуда ба нажоди ҳиндуаврупои шарқи баҳримиёназмани дохил мешаванд. Мувофиқи натиҷаи маводи краниологӣ ягон алоқабайни қабилаҳои шимол ва шимолу ғарбӣ, яъне муғулу туркӣ ва сакоиҳои Помири Шарқӣ ба қайд гирифта нашудааст³.

Натиҷаи ташхиси антропологии сакоиҳо аз ҷониби муҳаққиқон ба сурати зерин анҷом дода шудааст: Наздиарал – Т.А.Трофимова, Қазоқистон–Г.Ф.Дебец, В.В.Гинзбург ва О.Исматулева, Тён-Шон–В.В.Гинзбург, Н.Н. Миклашевский ва И.В. Переъозчиков ва Помири Шарқӣ–В.В.Гинзбург ва Т.П.Кияткина. Ташхис событ соҳт, ки танҳо сакоиҳои Помир аз дигар қабилаҳои Осиёи Миёна ва Қазақистон аз ҷиҳати хусусияти антропологӣ фарқ мешаванд⁴. Ба ақидаи В.В.Гинзбург, сакоиҳои Помири Шарқӣ боқимондаи қабилаҳои нисбатан қадимтари маҳаллӣ буда, пайдоиши онҳо бо бошандагони давраи энеолити Осиёи Ҷанубу Ғарбӣ ва давраи биринчи Осиёи Миёна марбут аст⁵.

Трофимова, Т.А. Палеоантропология Средней Азии [Текст] / В.В. Гинзбург, Т.А. Трофимова. – М.: Наука, 1972. – С.132-140.

¹ Литвинский, Б.А. Древние кочевники «Крыши Мира» [Текст] / Б.А. Литвинский. – М.: Наука, 1972. – С.183.

² Гинзбург, В.В., Трофимова, Т.А. Палеоантропология Средней Азии [Текст] / В.В. Гинзбург, Т.А. Трофимова. – М.: Наука, 1972. – С.136.

³ Кияткина, Т.П. Материалы к палеоантропологии Таджикистана [Текст] / Т.П. Кияткина. – Душанбе, 1976. – С.27-29; 81-82.

⁴ Алексеев, В.П., Гохман, И.И. Антропология азиатской части СССР [Текст] / В.П. Алексеев, И.И. Гохман. – М.: Наука, 1984. – С.54.

⁵ Кияткина, Т.П. Краниологические материалы с Западного Памира [Текст] / Т.П. Кияткина // Памироведение. – Душанбе, 1984. – Вып.1. – С.81.

Ҳамин тавр, дар натиҷаи ташхиси маводи антропологии сакоиҳои Помири Шарқӣ маълум шуд, ки қадимтарин бошандагони водиҳои Фарғона, Олой ва Помири Шарқӣ намуди долихокранний шакли баҳримиёназаминӣ дошта, баъдтар дар Фарғона ва умуман байни Сирдарё ва Омударё намуди брахиқраний нажоди аврупой ба вуҷуд омада, дар ин минтақа паҳн гардидааст. Минбаъд сакоиҳои Помири Шарқӣ аз раванди таҳаввулоти этно-антропологии водии Фарғона ҷудо гардида, бо гурӯҳи калони намуди долихокранний шакли баҳримиёназаминӣ қабилаҳои Ҳиндустони Шимолӣ ҳамбастагӣ пайдо мекунанд, ки он боиси боқӣ мондани намуди қадимаи долихокранний дар сакоиҳои Помири Шарқӣ мегардад. Аммо ба ақидаи Б.А.Литвинский, ин танҳо фарзия мебошад, зоро палеоантропологияи замони биринчи Фарғона ва Помири Шарқӣ то имрӯз ба қадри кофӣ омӯхта нашуда, номаълум боқӣ мондааст¹.

Натиҷаи таҳқиқоти маводи гӯристонҳои давраи биринчи Қизилработи Помири Шарқӣ нишон дод, ки қабилаҳои давраи биринчи Помир бо дигар маданиятҳои давраи биринчи ноҳияҳои гирду атроф алоқаи зичи маданий доштаанд. Илова бар ин, Т.П.Кияткина зимни ташхиси косахонаҳои сари часадҳои гӯристони Қизилработ ба ин натиҷа расид, ки сакоиҳои Помир дар баробари бо маданиятҳои даври биринҷ қаробату алоқамандӣ доштан, аз рӯи хусусиятҳои ирсии худ ба ҳалқҳои Осиёи Ҷанубу Ғарбӣ мансуб будаанд². Аз ин ҷо маълум мешавад, ки қабилаҳои давраи биринҷ, оҳан ва умуман тамоми қавмҳои сакоӣ хусусиятҳои антропологӣ ва шакли ягонаи нажодии худро то ҷое нигоҳ доштаанд.

Муҳаққиқ В.В.Гинзбург зимни ташхиси косахонаҳои сари сакоии Помири Ғарбӣ ба чунин натиҷа даст меёбад, ки қабилаҳои давраи

¹ Литвинский, Б.А. Древние кочевники «Крыши Мира» [Текст] / Б.А. Литвинский. – М.: Наука, 1972. – С.185.

² Кияткина, Т.П. Формирование антропологического типа таджиков по палеоантропологическим данным [Текст]: автореф. дисс... канд. истор. наук: 07.00.00 / Кияткина Татьяна Петровна. – Душанбе, 1965. – С.5.; Бабаев, А.Д. Древние земледельцы «Крыши мира» [Текст] / А.Д. Бабаев. – Худжанд: Ношир, 2006. – С.241.

биринч, сакоиҳо ва давраҳои минбаъда аз ҷиҳати хусусиятҳои антропологӣ бо ҳам қаробат доштаанд ва ҳамаи ин далелҳо аз мавҷудияти як гурӯҳи наҷодӣ дар ҳама давраҳои таърихӣ дар Помир гувоҳӣ медиҳанд¹.

Аз рӯи хуносай А.Н.Бернштам дар ташаккули маданияти қабилаҳои қадимаи Помир гурӯҳи этникии қабилаҳои Сибири Ҷанубӣ ва семиречӣ-тён-шонӣ нақши асосӣ дорад. Маданияти онҳо дар аввалин пайдоиши худ (дар асоси ҳамрангии маданияти моддӣ) на бо қабилаҳои Туркистони Ҷанубӣ, балки бо маданияти қабилаҳои тён-шонӣ қаробат ва алоқамандии зич дорад².

Ҳамин тавр, сакоиҳо дар таърих, ба хусус этногенез, антропология ва этнологияи ҳалқи Помир нақши калон гузоштанд. Олимон: А.Н.Бернштам, Б.А.Литвинский, А.Ҷ.Бобоев ва М.А. Бубнова ҷиҳати омӯзиш ва қашфи осори сакоиҳои Помир нақши назаррас доранд. Бо ин ки то имрӯз дар бораи сакоиҳои Помир асару мақолаҳои ҷудогона таълиф гардидаанд, то қунун барои шинохти комили онҳо ин маълумот нокифоя мебошанд.

Соли 1962 дар водии Вахон аз ҷониби А.Ҷ.Бобоев гӯристони Чилхона қашф шуд, ки дар таҳқиқи минбаъдаи таърихи сакоиҳо саҳифаи навро кушод. Бо кафши ин гӯристон маълум гардид, ки сакоиҳо на танҳо дар қисмати шарқии Помир, балки дар қисмати ғарбии он низ зиндагӣ намуда, дар этногенези мардуми ин диёр нақши муҳим гузоштаанд. Маводи зиёди археологӣ аз он гувоҳӣ медиҳанд, ки дар ҳазорсолаи II то м. ҳаракати қабилаҳои сакоӣ ба тарафи Наздиарал, Наздқаспий ва доманакӯҳҳои Помиру Олой ва умуман ба қисмати ҷанубии Осиёи Марказӣ шурӯъ шуда буд. Маҳз Осиёи Миёна дар ибтидои ҳазораи I то м. бо осори бойи моддии фарҳангӣ-маданини худ маркази асосии

¹ Бабаев, А.Д. Древние земледельцы «Крыши мира» [Текст] / А.Д. Бабаев. – Худжанд: Ношир, 2006. – С.247.

² Бернштам, А.Н. Историко-археологические очерки Центрального Тянь-Шаня и Памиро-Алая [Текст] / А.Н. Бернштам. – М.-Л., 1952. – С.324.; Бубнова, М.А. Археологическая карта Горно-Бадахшанской Автономной Области. Восточный Памир [Текст] / М.А. Бубнова. – Душанбе, 2015. – С.33.

тамаддуни қавму қабилаҳои ориёй ба шумор мерафт. Чи тавре ки маълум аст, санагузории асри оҳани Осиёи Миёна то имрӯз комилан муайян нашудааст. А.С. Сагдуллоев охирин даврабандии замони гузариш аз давраи биринҷ ба оҳанро ба шакли зерин анҷом додааст: асрҳои X-VIII то м. давраи гузариш аз асри биринчи баянина ба оҳан, асрҳои VII-I то м. давраи гузариш ба асри оҳан¹. Аммо ҷадвали санагузории А.С. Сагдуллоев ба минтақаҳои мушаххас вобастагӣ дорад. Дар Помири Ғарбӣ то имрӯз ёдгориҳои давраи гузариш (яъне аз асри биринҷ ба оҳан, асрҳои X-VIII то м.) пайдо нагардидаанд. А.Ч.Бобоев гӯристонҳои Чилхона, Ямчун, Ричив ва дигар қўргонҳои чудогонаро ба асри III то м. мансуб намудааст. Аммо тибқи санагузории М.А. Бубнова ин ёдгориҳо ба асрҳои III-II то м. нисбат доранд².

Кашфи қўргонҳо дар Помири Ғарбӣ ба А.Ч.Бобоев имкон дод, ки то андозае зисту зиндагонии қабилаҳои сакоӣ омӯхта шаванд. Дар Помири Ғарбӣ гурӯҳи калони қабилаҳои сакоӣ, ки ба чорводорӣ ва зироаткорӣ машғул буданд, зиндагӣ мекарданд. Илова бар ин, дар ин давра бунёди истеҳкомҳои бузурги дифой – қалъаҳо дар Помири Ғарбӣ оғоз гардидаст. Ба ақидаи А.Ч.Бобоев, бунёдкунандагони қалъаҳои Помири Ғарбӣ маҳз сакоиҳои кишоварзи бумӣ буданд, ки дар асрҳои III-I то м. дар ҳудуди Помири Ғарбӣ зиндагӣ намуданд³. Мувофиқи ахбори сайёҳи чинӣ – Сянханшу дар асри I то м. дар Помири Ғарбӣ якчанд мулкҳои кишоварзони бумӣ вучуд доштанд⁴. А.Н.Бернштам дар ин маврид қайд намудааст, ки маҳз қалъаи калонтарин – Ямчун маркази асосии сакоиҳо мебошад, ки дар сарчашмаҳои чинӣ низ бо номи шаҳри Гашен – маркази

¹ Сагдуллоев, А.С. Заметки о раннем железном веке Средней Азии [Текст] / А.С. Сагдуллоев // СА. – 1982. – №2. – С.229-234.

² Бубнова, М.А. Археологическая карта Таджикистана Горно-Бадахшанская автономная область. Западный Памир (памятники II тыс. до н. э. XIX в.) [Текст] / М.А. Бубнова. – Душанбе: Дониш, 1997. – С.182.; Ранов, В.А. Бегущие по скалам наскальные рисунки Памира [Текст] / В.А. Ранов. – Душанбе: Дониш, 2010. – С.113.

³ Бабаев, А.Д. Древние земледельцы «Крыши мира» [Текст] / А.Д. Бабаев. – Худжанд: Ношир, 2006. – С.287.

⁴ Мандельштам, А.М. Материалы к историко-географическому обзору Памира и припамирских областей с древнейших времен до X в. нашей эры [Текст] / А.М. Мандельштам. – Сталинабад: Академии наук тадж. ССР, 1957. – Т.53. – С.80.

Бохо (Вахон) ёдоварӣ шудааст¹. Дар ҷойи дигар А.Н.Бернштам навишкааст: «... қалъаҳои Помири Ғарбӣ аз ҷониби мардумони бумӣ барои мудофиа аз таҳдидҳои кӯчиёни Шарқ, аз ҷумла сакоиҳо, сохта шуда буданд»². Пас мардумони бумӣ киҳо буданд? Албатта, бохтариҳои бумии ин диёр. Аммо қадимтарин сафолҳои қалъаҳои Помир ба давраи юону бохтариҳо мансуб буда, дигар ягон осори давраи сакоӣ аз ин ёдгориҳо ба даст наомадааст³.

Б.А. Литвинский қайд намудааст, ки бохтариҳо дар натиҷаи омезиши яке аз қабилаҳои маданияти Муллолитеппай шоҳаи маданияти Оқсу бо намояндагони баъдинаи қабилаҳои бумии маданияти неолитии Ҳисор, ба вучуд омаданд⁴. Аммо мавчи муҳочирияти намояндагони маданияти Оқсу то Помири Ғарбӣ рафта нарасидааст. “Пас зироаткорӣ дар Помир аз кучо ва бо таъсири қадом қабилаҳо пайдо гардидааст?”, то ҳол маълум нест. Танҳо метавон гуфт, ки ҳазор сол пас аз муҳочирияти қабилаҳои кишоварз ба Бохтар, эҳтимолан аввалин бохтариҳои зироаткор ба воситаи Афғонистон ба Помир ворид гардиданд. Аммо далелҳои забоншиносӣ фарзияи зикргардидаро рад меқунанд. Забонҳои қадимаи помирӣ мансубияти нажодии қабилаҳои Помирро мушаххас намуда, муҳимтарин хусусияти ирсии бошандагони бумии ин минтақа ба шумор мераванд. Натиҷаи ҳафриёти гӯристонҳои Южбок (Юрхбуқ-Ш.Ф.) аз тарафи М.А.Бубнова нишон дод, ки дар ин ҷо мардумони бумии Помири Ғарбӣ гӯронида шудаанд. А.Ҷ.Бобоев бархе аз ин ёдгориҳоро ба замони биринҷ ва як қисми онҳоро ба давраи сакоиҳо мансуб донистааст⁵. Аммо М.А.Бубнова мушаххас накардааст, ки қадом қабилаҳои бумӣ дар ин минтақа мезистанд?

¹ Бернштам, А.Н. Историко-археологические очерки Центрального Тянь-Шаня и Памиро-Алая [Текст] / А.Н. Бернштам. – М.-Л., 1952. – С.280.

² Ҳамон ҷо. С.281.

³ Ранов, В.А. Бегущие по скалам наскальные рисунки Памира [Текст] / В.А. Ранов. – Душанбе: Дониш, 2010. – С.113.

⁴ Ранов, В.А. Бегущие по скалам наскальные рисунки Памира [Текст] / В.А. Ранов. – Душанбе: Дониш, 2010. – С.113.; Литвинский, Б.А. Древние кочевники «Крыши Мира» [Текст] / Б.А. Литвинский. – М.: Наука, 1972. – С.156.

⁵ Бабаев, А.Д. Могильник Южбок II-памятник эпохи бронзы на Западном Памире [Текст] / А.Д. Бабаев // Археологические работы в Таджикистане (1975 год). – Душанбе: Дониш, 1980. – Вып.15. – С.75-78.

Мувофиқи ақидаи В.А.Ранов сакоихо, ҳангоми вуруд ба Помири Ғарбӣ бо мардуми бумӣ омезиш ёфта, ба фарҳанги мардуми бумиёни ин минтақа як қатор унсурҳои этникӣ ва забонии худро ворид намуданд. Маҳз дар давраи сакоихо умумияти забонҳои помирӣ шакл гирифт¹, ки баъдтар аз он умумиятҳои забонҳои язгуломӣ-шӯғнонӣ, ки то асрҳои V-VI милодӣ мавҷуд буд ва гурӯҳи забонҳои вахонӣ, ишкошимӣ (ринӣ-Ш.Ф.) ва мунҷонӣ пайдо мегарданд². Ҳамин тавр, олимон муайян кардаанд, ки забонҳои ҳозираи сокинони Шӯғнон, Рӯшон, Вахон ва дигар ноҳияҳои Помири Ғарбӣ бевосита аз лаҳҷаи қадимаи забони сакоихо ташаккул ёфтаанд³. Олими англис Ҳенри Юл ҷойномаи (топоними) «шӯғнон»-ро аз лиҳози пайдоиш бо вожаи «Sacaе» (яъне сакоихо) ҳамреша доностаст ва чанд муҳаққики дигар низ ба ин ақида розӣ мебошанд⁴.

Муҳаққиқ А.С.Давидов доир ба ин масъалаи баҳсталаби таърихи сакоихо дар бахши «происхождение горнобадахшанцев – памирцев» китоби «Этническая принадлежность коренного населения Гороного Бадахшана (Памира)»⁵ фикру ақидаҳои худро баён намудааст. Дар ин бахш ӯ бо такя ба маводи археологӣ, антропологӣ ва каму беш забоншиносӣ таъсири сакоихоро ба маданияти бумиҳо – зироаткорон ба қадри имкон мушахҳас намудааст.

Мардумшиноси шӯравӣ Л.Ф.Моногарова навиштааст: «... дар асоси маводи археологӣ ва забоншиносӣ бо боварӣ метавон гуфт, ки дар этногенези мардуми Помир дар давраи антиқа (асрҳои IV то м. ва V милодӣ) нақши сакоихо, ки ба забони ҳиндуврупой гап мезаданд, хеле калон аст»⁶. Аммо А.С.Давидов ақидаи Л.Ф.Моногарово ради намуда,

¹ Пахалина, Т.Н. Памирские языки [Текст] / Т.Н. Пахалина. – М., 1969. – С.96.

² Каландаров, Т.С. Шугнанцы [Текст]: историко-этнографическое исследование/ Т.С.Каландаров. – М., 2004. – С.136.

³ Пянков, И.В. Осиёи Миёна дар номҳои бостон [Матн] / И.В. Пянков. – Душанбе: Ирфон, 1991. – С.15.

⁴ Юль, Г. Очерк географии и истории верховьев Аму-Даръи [Текст] / Г. Юль; Пер. с. англ. – СПБ., 1873. – Т.IX. – №6. – С.33.

⁵ Давыдов, А.С. Этническая принадлежность коренного населения Гороного Бадахшана (Памира) Историография вопроса [Текст] / А.С. Давыдов. – Душанбе, 2005. – 151 с.

⁶ Моногарова, Л.Ф. Преобразования в быту и культуре припамирских народностей [Текст] / Л.Ф. Моногарова. – М., 1972. – 172 с.

қайд кардаст, ки сакоихо на дар аспи VI то м., балки дертар дар аспи II то м. ба Помир ворид гардидаанд. То омадани онҳо дар Помир мардуми бумӣ, ки бо тамоми халқиятҳои Бохтар умумият ва пайдоиши ягона доранд, зиндагӣ намудаанд¹.

Ба ақидаи Ю. Яқубов, аввалин бунёдгузори қалъаҳо маҳз кишоварзони бумии Помири Фарбӣ мебошанд ва қалъаҳо бар зидди сакоихои омада карда шудаанд, зоро сакоихо ба ин сарзамин ҳамчун таҷовузгар ворид шуданд.

Хулоса: кашфи гӯристонҳои сакоӣ дар Помири Шарқӣ аз ҷониби А.Н.Бернштам саҳифаи навро дар таъриҳ, этногенез ва этно-антропологияи тоҷикон, аз ҷумла помириҳо кушод. Дар ҷараёни ҳафриёти гӯристонҳои сакоӣ дар Помири Шарқӣ ва Фарбӣ аз ҷониби А.Н.Бернштам, Б.А.Литвинский, А.Ҷ.Бобоев ва М.А. Бубнова маводи пурарзиши бостоншиносӣ ба даст омаданд, ки барои омӯзиши густардаи ҳаёти сиёсӣ, иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва масъалаҳои эътиқодии қабилаҳои сакоӣ шароити мусоид фароҳам овард. Бостоншиносон кӯшиши зиёд ба ҳарҷ додаанд, то мавзуи роҳҳо ва сабабҳои кӯчиши сакоихоро ба доманакӯҳҳои Помири Олой мавриди омӯзиш қарор дода, ба як қатор пурсишҳои таъриҳӣ посух диҳанд. Аммо то имрӯз дар робита ба масъалаҳои зерин: роҳҳои воридшавии сакоихо ба Помир, кӯчиши онҳо ба самти Ҳинд, омезиши қабилаҳои сакоӣ бо мардуми бумӣ (таҳҷоӣ), масъалаи сакоихои Помири Фарбӣ ва саҳми онҳо дар раванди этникии бошандагони Помир, таъсир ва алоқамандии унсурҳои мадании қабилаҳои кӯчии сакоӣ бо мардумони бумӣ (маҳаллӣ) ва дигар пурсишҳо ақидаи мұтамад, комил ва ягона вучуд надорад. Хуб мешуд дар ҳалли баъзе масъалаҳои норавшани таърихи сакоихои Помир ба маводи забоншиносӣ низ такя намуд, зоро маҳз забонҳои қадимтарини эронии шарқӣ, ки сакоихо низ бо он ҳарф мезаданд, дар Осиёи Марказӣ танҳо дар Помир ва ноҳияҳои гирду атрофи он бокӣ мондаанд.

¹ Давыдов, А.С. Этническая принадлежность коренного населения Гороного Бадахшана (Памира) Историография вопроса [Текст] / А.С. Давыдов. – Душанбе, 2005. – С.34.

Дар масъалаи санагузорӣ ва ташхиси маводи бостоншиносии қӯргонҳои Помири Ғарбӣ низ дар байни А.Ҷ.Бобоев ва М.А.Бубнова ақидаи ягона вуҷуд надорад. Аз ҷумла, А.Ҷ.Бобоев дар рисолаи доктории худ «Историко-археологический очерк Западного Памира» конҳои оҳани Ванҷу Рӯшонро дар назар дошта, қайд намудаст, ки дар Помири Ғарбӣ оҳан васеъ истихроҷ мешуд¹. Аммо аз рӯи ҳулосаи М.А.Бубнова ин конҳо хоси асри XIX буда, далели ба замонҳои қадим мансуб будани онҳо вуҷуд надорад. Илова бар ин, дар санагузорӣ ва дигар масъалаҳо низ байни бостоншиносон ақидаҳоимутафовити ба ҳам зид вуҷуд доранд, ки бештари онҳо то имрӯз ҳалли дурусти ҳудро пайдо накардаанд.

Чӣ тавре ки маълум аст, А.Ҷ.Бобоев дар деҳаи Ямчунни водии Вахон якчанд қӯрғони давраи сакоиҳоро ҳафриёт намуда, маводи ҷолибро ба даст овард. Таҳқиқоти соли 2016 дар ин мавзеъ нишон дод, ки то он замон ҳамаи қӯрғонҳо, аз ҷумла қӯрғонҳои дар доманкӯҳои дашти Зулбанд, ҳафриёт нашудаанд. Соли 2016 низ бо сабаби танг будани муҳлати экспедитсия ҳафриёт дар ин қӯрғонҳо ба итном нарасид. Бештари қурғонҳое, ки дар доманакӯҳои деҳаҳои Вахон ҷойгир шудаанд, аз мадди назари бостоншиносони Шӯравӣ дур монданд. Қисматҳои болоии баъзе қӯрғонҳо ҳароб гардида, нонамоён шудаанд. Барои ҳафриёти ин қӯрғонҳо лозим аст, ки гурӯҳи маҳсуси бостоншиносӣ таъсис дода шавад. Чунки бо омӯзиши онҳо метавон дар таърихи сакоиҳои Помир саҳифаи нав боз кард.

Бо вуҷуди заҳмати бесобиқаи муҳаққиқони зикршуда, омӯзиши таърихи қабилаҳои сакоии Помир то ҳол дар сатҳи зарурӣ ба анҷом нарасидааст ва то кунун дар ин самт масъалаҳои бе ҷавоб зиёданд.

¹ Бабаев, А.Д. Историко-археологический очерк Западного Памира [Текст]: автореф. дисс... д-ра. истор. наук: 07.00.06 / Бабаев Актам Джураевич. – Новосибирск, 1989. – С.30.

2.4.Омӯзиши петроглифҳо (сангнигораҳо)-и Помир

Дар баробари дигар ёдгориҳои таърихии Помир, петроглифҳо ё сангнигораҳо низ яке аз сарчашмаҳои асосии омӯзиши таърихи қадими ин минтақаи баландкӯҳ ба ҳисоб мераванд. То имрӯз дар ин диёр чандин мавзеъҳои дорои петроглифҳо ва нуқтаҳои зиёди ҷудогонаи тасвирҳои рӯисангӣ дар Помир қашф гардидаанд. Агарчи сад сол пештар дар бораи петроглифҳои Помир дар асару ёддоштҳои олимон ва сайёҳон маълумот дарҷ гардидааст, таҳқиқоти маҳсуси онҳо дар нимаи дуюми қарни XX оғоз шуд.

Чи тавре ки маълум аст, дар қарни XIX ба ҳудуди Помир бо мақсадҳои гуногун олимону сайёҳони зиёде сафарбар шудаанд. Онҳо дар баробари омӯзиши ёдгориҳои дигари таърихӣ ба масъалаи петроглифҳо низ таваҷҷӯҳ зоҳир карда, дар асару мақолаҳои худ аз онҳо ёдварӣ намудаанд. Бори аввал дар бораи петроглифҳои назди Қалъаи Панҷ, ки имрӯз ба ҳудуди Бадаҳшони Афғонистон доҳил мешавад, капитан Ҳенри Тротгер хабар додааст¹.

Соли 1896–1899 ба Помир сайёҳи даниягӣ О.Олуфсен сафар намуда, бори аввал дар бораи петроглифҳои Лангаркишт маълумот медиҳад. Номбурда дар асари худ тасвирҳои бузи кӯҳӣ, панҷаи даст, рубоби бадаҳшонӣ ва ғайраҳо нишон дода, онҳоро то ҷое таҳлилу баррасӣ намудааст. Ӯ дар масофаи 1 км дурттар аз тарафи шарқии дехаи Даршай дар санги алоҳида тасвири сайёдро дар ҳолати ба тарафи бузи кӯҳӣ тир андохтан пайдо мекунад. Чунин тасвирҳо дар мавзеи Дарбанд ва дигар минтақаҳои Ишкошим аз тарафи О.Олуфсен ба қайд гирифта шудаанд².

¹ Ранов, В.А. Бегущие по скалам на скальные рисунки Памира [Текст] / В.А. Ранов. – Душанбе: Дониш, 2010. – С.25.; Дальский, А.Н. Наскальные изображения Таджикистана [Текст] / А.Н. Дальский // Известия Всесоюзного географического общества. – 1949. – Т.81. – Вып.2. – С.184.; Ранов, В.А. Археологические изучения Памира (1946-1984) [Текст] / В.А. Ранов // Очерки по истории советского Бадахшана. – 2-е изд. – Душанбе: Дониш, 1985. – С.405-406.

²Olufsen, O. Through the Unknown Pamirs. The Second Danish Pamir Expedition 1898-1899 [Text] / O. Olufsen. – London, 1904. – P.193-196.; Ранов, В.А. Бегущие по скалам на скальные рисунки Памира [Текст] / В.А. Ранов. – Душанбе: Дониш, 2010. – С. 25.; Акрамов, Н.М. Вопросы истории, археологии и этнографии народов Памира и Припамирья в трудах Б.Л. Громбчевского [Текст]: монография / Н.М. Акрамов. – Душанбе: Ирфон, 1974. – С.121.

Тавре ки дар фасли якуми рисола қайд гардид, дар омӯзиши ёдгориҳои археологии Помир А.А.Бобринской низ нақши назаррас дорад. Ӯ дар байни олимону сайёҳони рус аввалин касест, ки дар бораи петроглифҳои Помир маълумот додааст. Номбурда дар як бахши алоҳидаи китоби «Горцы верховьев Пянджа» таҳти унвони «graffiti» – тасвирҳои рӯйисангии Лангаркишт ва Даршайро аксбардорӣ, таҳлил ва баррасӣ менамояд. Илова бар ин, ӯ дар роҳи водии Фунд тасвирҳои рӯйисангии мавзеъҳои Вир, Вуж ва Миёншаҳрро ба қайд гирифтааст. Ҳамин тавр, метавон гуфт, ки то инқилоби Октябр (1917) А.А. Бобринский дар байни олимон аввалин касест, ки ба петроглифҳои Помир таваҷҷуҳи маҳсус зоҳир намуда, роҷеъ ба онҳо дар осори худ маълумот додааст.

Чуғорфиёдон Н.Л. Корженевский баъди чанд соли танаффус соли 1922 дар бораи «graffiti» – петроглифҳои Помир, аз ҷумла болооби Панҷ, Шуғнон, Вахон ва Рӯшон, гузориш медиҳад. Аммо ӯ дар гузориши худ макони ҷойгиршавии тасвирҳоро дар ин водиҳо қайд накардааст¹.

Соли 1924 муҳаққиқон Н.И.Вавилов ва Д.Д.Букичина дар бораи як қатор тасвирҳои рӯйисангии Вердуҷ (Сафедара, Афғонистон) хабар дода, соли 1929 дар асраи «Афғонистони зираткорӣ» дар бораи ин расмҳо ёдварӣ кардаанд².

Соли 1947 қӯҳнавард ва кишваршинос В.И.Рацек дар наздикии кӯлҳои Яшикӯл ва Зоркӯл тасвири ҳайвонотеро дар сангҳо дучор гардидааст, ки ин аввалин кашфи тасвирҳои рӯйисангӣ дар Помири Шарқӣ ба ҳисоб меравад³.

Соли 1947 омӯзиши мақсадноки археологии Помир бо роҳбарии А.Н.Бернштам оғоз гардид. Дар баробари кашфи дигар ёдгориҳои

¹ Корженевский, Н.Л. Ландшафты путей из Ферганы на Памир [Текст] / Н.Л. Корженевский. – Ташкент, 1922. – 25 с.; Акрамов, Н.М. Вопросы истории, археологии и этнографии народов Памира и Припамирья в трудах Б.Л. Громбчевского [Текст]: монография / Н.М. Акрамов. – Душанбе: Ирфон, 1974. – С.115-125.

² Вавилов, Н.И., Букинич, Д.Д. Земледельческий Афганистан [Текст] / Н.И. Вавилов, Н.И. Букинич. – Л., 1929. – С.26.

³ Рацек, В.И. Этнографические и археологические наблюдения в высокогорных районах Тянь-Шаня и Памира [Текст] / В.И. Рацек // Изв. ВГО. – 1947. – Т.79. – Вып.4. – С.467-468.

бостоншиносӣ А.Н.Бернштам петроглифҳои зиёдеро кашф ва санагузорӣ намудаст. Муҳаққиқ зимни таҳқиқи сангнигораҳои Даршай гурӯҳи мусаввараҳои замони сакоиҳо ва Кушониёнро пайдо намуда, онҳоро ба асрҳои VI-III то м. ва асри I милодӣ нисбат медиҳад¹.

Мардумшинос Н.А.Кисляков зимни омӯзиши этнографии водии Язгулом (соли 1949) аз деҳаи Ҷамак расмҳои рӯисангии савора ва бузи кӯҳӣ пайдо мекунад².

Соли 1952 А.Н.Бернштам дар натиҷаи ҳафриёти гӯристонҳои Тамдӣ ва Харгӯшӣ бо чандин тасвирҳои рӯисангӣ, аз қабили «тасвирҳои сабки скелтӣ», бузи кӯҳӣ ва саг дучор гардидааст³.

Бояд қайд намуд, ки дар соли 1952 директори боғи ботаникӣ Помир А.В.Гурский бори аввал дар бораи тасвирҳои рӯисангии Помир дар ҳаҷми 5 саҳифа мақола нашр кардааст. Ин мақола ҳаҷман хурд нахустин таҳқиқоти алоҳида дар омӯзиши петроглифҳои Помир ба шумор меравад. Муаллиф дар бораи тасвирҳои Чартем, Намадгут, Бартанг, Шоҳдра ва Поршинев гузориш дода, акси баъзе расмҳоро низ овардааст. Дар ин тасвирҳо расмҳои бузи кӯҳӣ дар алоҳидагӣ ва бо галла, гург, асп, ҳашғов (кутос) ва гайраҳо оварда шуда, ба таври хронологӣ даврабандӣ гардидаанд. Онҳо даврони хеле васеъ аз қадим то замони моро дар бар мегиранд⁴.

Соли 1955 асари «Сафар ба Помир» - и П.Лукнитский нашр гардид. Дар ин аср роҷеъ ба петроглифҳои Зарҷиви Бартанг, ки дар онҳо расмҳои ду асп ва ду бузи кӯҳӣ тасвир ёфтаанд, ба таври муҳтасар гузориш пешниҳод шудааст⁵.

¹ Бернштам, А.Н. Новые надписи из Средней Азии [Текст] / А.Н. Бернштам // Эпиграфика Востока. – М.-Л., 1949. – Вып.3. – С.55-58.

² Кисляков, Н.А. Язгулемцы [Текст]: этнографический очерк / Н.А. Кисляков // Изв. Всесоюз. геогр. о-ва. – 1948. – Т.80. – Вып.4. – С.361-372.

³ Бернштам, А.Н. Новые надписи из Средней Азии [Текст] / А.Н. Бернштам // Эпиграфика Востока. – М.-Л., 1949. – Вып.3. – С.56.

⁴ Гурский, А.В. Наскальные рисунки в Горно-Бадахшанской автономной области [Текст] / А.В. Гурский // Доклады АН. Тадж. ССР. – Вып.3. – С.33-37.

⁵ Лукнитский П.Н. Путешествия по Памиру [Текст] / П.Н.Лукнитский.- Москва. -1955.503 с.

Соли 1956 дар Помир аз ҷониби В.А. Ранов таҳқиқот дар самти омӯзиши давраи санг оғоз гардид. Номбурда дар соли 1957 ба омӯзиши петроглифҳои ин минтақа шуруъ намуда, дар ҳамон сол оиди петроглифҳои Помир, аз ҷумла Намадгут, таҳқиқоти на он қадар васеъ анҷом медиҳад¹.

Инчунин, дар ҳамин сол О.Е.Агаханянс дар бораи петроглифҳои Язгулом мақолае нашр мекунад. Муҳаққиқ дар соҳилҳои дарёи Язгулом се мавзеи петроглифҳоро кашф намуда, ҷор намуди тасвирҳо: расми бузи кӯҳӣ, одам, саҳнаи шикор ва тасвири аломатҳоро ба қайд гирифта буд².

Соли 1959 гурӯҳи бостоншиносӣ бо роҳбарии Б.А.Литвинский дар Помири Шарқӣ зимни ҳафриёти гӯристонҳои сакоӣ дар соҳилҳои Яшикӯл ва дар соҳили чапи дарёчаи Бозбайтал (шоҳоби дарёи Кокуйбел) тасвирҳои рӯисангиро ба қайд мегирад. Дар гузориши солонаи археологии ин гурӯҳ намунаи ягон расме аз ин тасвирҳо оварда нашудааст³.

Тавре ки маълум аст, бо тавсияи А.Н.Бернштам дар соли 1956 В.А.Ранов ба таҳқиқ петроглифҳои Лангаркишт оғоз кард. Дар натиҷадаҳҳо тасвири рӯисангӣ дар доманаи қаторкӯҳҳои Шоҳдара кашф ва ба қайд гирифта шудаанд. Натиҷаи ин таҳқиқот соли 1960 дар мақолаи «Сангнигораҳои қишлоқи Лангар. (Помири Ғарбӣ)» бо тасвирҳои зиёд, муқоисаи васеъ ва санагузории дақиқ ба нашр расид. Таҳқиқоти мазкур ба ёдбуди нахустмуҳаққиқи ёдгориҳои археологии Помир, А.Н.Бернштам баҳшида шуд. В.А.Ранов дар аввал муҳтасар дар бораи таърихи омӯзиши петроглифҳои Лангар гузориши илмӣ дода, петроглифҳоро аз рӯи мавқеи ҷойгиршавӣ ба ду гурӯҳ ҷудо намуд. Петроглифҳои Лангар аз рӯи таърихи судур ба давраҳои аввал, миёна ва баъдина ҷудо гардиданд. Дар ин таҳқиқот собиқаи таърихии

¹ Ранов, В.А. Наскальные изображения у кишлака Намадгут [Текст] / В.А. Ранов // Известия Отд. обществ. наук АН Тадж. ССР. –Душанбе, 1957. – Вып.14. – С.67-70.

² Агаханянц, О.Е. Наскальные рисунки в Язгулеме / О.Е. Агаханянц // Известия Академии наук Таджикской ССР. Отделение общественных наук. – Душанбе, 1957. – Вып.14. – С.71-78.

³ Ранов, В.А. Бегущие по скалам наскальные рисунки Памира [Текст] / В.А. Ранов. – Душанбе: Дониш, 2010. – С.27.

петроглифҳои аз ҳама қадимтарин ба нимаи ҳазорсолаи I то м., миёна ба ҳазорсолаи I то VIII милод ва баядина аз асири IX то замони мо нисбат дода шудааст. Инчунин, дар мақола ба усулҳои сабки маҳсуси тасвирот, саҳнаҳои онҳо (шикор бо тиран камон, бо милтиқ), қатори саворагон ва тасвири ҳайвонот дикқати бештар дода мешавад. Ин яке аз аввалин таҳқиқоте мебошад, ки дар он ба таври комил дар бораи хусусиятҳои сангнигораҳои Помир маълумот дода шудааст¹.

Бояд зикр кард, ки соли 1958 бо роҳбарии В.А.Ранов дар Помир Шарқӣ дар баландии 4200 метр аз сатҳи баҳр тасвирҳои гори Шахта кашф шуданд. Кашфи ин тасвирҳо дар самти омӯзиши петроглифҳои Помир инқилоберо ба вуҷуд овард. Дар баробари дигар ёдгориҳои таърихӣ, монанди бошишгоҳи Ошхона, ин тасвирҳо бори дигар собит соҳтанд, ки водии баландкӯҳи Помир аз замони асири санг маскуни одамон будааст. Илова бар ин, кашфи тасвирҳо шуҳрати В.А.Рановро дар байни олимони ҷаҳон боз ҳам зиёд намуд, зоро тасвирҳои гори Шахта қадимтарин расмҳои рӯсангии Осиёи Миёна ва баландтарин сангнигораҳои ҷаҳон ба шумор мераванд.

Соли 1960 бори аввал натиҷаи таҳқиқоти тасвирҳои гори Шахта нашр гардид. Дар натиҷаи гузаронидани таҳқиқот дар гори Шахта маълум гардид, ки ин тасвирҳо хосси замони мезолит буда, ба ақидаи В.А.Ранов, эҳтимолан дар ин расмҳо сехр (магия)-и сайёдии қабилаҳои давраи санг инъикос гардидааст. Боқимондаи ранги сурх дар деворҳои гор аз он шаҳодат медиҳад, ки расмҳо зиёдтар буданд, аммо мутаассифона на ҳамаи онҳо то замони мо боқӣ мондаанд².

Соли 1964 наботшиносон (ботаникҳо)-и Помир: П.А.Баранов, А.В.Гурский, Л.Ф.Остапович дар китоби «Кишоварзӣ ва фарҳанги ҳочагии қишлоқӣ Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадаҳшони РСС Тоҷикистон» дар баробари нишон додани саҳнаи шикор бо камонғулак аз расми дар маҳалли Даршай пайдошуда, инчунин дар бораи тасвирҳои

¹ Ранов, В.А. Наскальные рисунки у кишилака Лянгар (Западный Памир) [Текст] / В.А. Ранов // Известия АН Тадж. ССР. Отд. обществ. наук. – 1960. – №1 (22). – С.21-37.

² Ранов, В.А. Рисунки каменного века в гроте Шахты [Текст] / В.А. Ранов // СЭ. – №6. – С.70-81.

рӯисангии Вибистдара, ки дар баландии 3500 метр аз сатҳи баҳр воқеъ гардидаанд, маълумот додаанд. Дар байни ин петроглифҳо тасвирҳои шикори савора бо камонгулак ва қутос, одамон ва ғайраҳо диққатро бештар ҷалб мекунанд¹.

Соли 1964 В.А.Ранов дар мақолаи «Осори тасвирҳо дар қалпи Куртеке» дар бораи тасвири ду одам, ки бо дастҳои боло ва пойҳои қушода рост истодаанд, баҳсу баррасӣ кардааст. Ин тасвирҳо дар наздикии гори Шахта дар девори қалпи Куртеке нигошта шудаанд ва ба ақидаи В.А.Ранов онҳо ба давраи неолит нисбат доранд².

Соли 1966 В.А.Ранов ва А.В.Гурский дар мақолаи «Маълумоти муҳтасар дар бораи сангнигораҳои Вилояти Муҳтори Кӯҳистони Бадаҳшони РСС Тоҷикистон» харитаи петроглифҳои Помирро мураттаб намуд, ки дар он 48 нуқтаи тасвирҳои рӯисангӣ нишон дода шудаанд. То ба имрӯз танҳо 4–5 нуқтаи дигар ба ин харита илова гардианд. Муаллифон доир ба масъалаҳои паҳншваии петроглифҳо, техникии коркарди онҳо, саҳнаҳои асосии тасвирҳо (бузи қӯҳӣ, саҳнаи шикори бузи қӯҳӣ бо тиру камон, саг ва саворагон) ва ғайраҳо ба таври муҳтсар гузориш додаанд³.

Соли 1967 В.А.Ранов дар асари илмӣ-оммавии «Археологи на «Крыше Мира» шароити вазнини водии баландкӯҳи Мурғобро баён мекунад. Аз муҳтавои ин асар бармеояд, ки қашфи ёдгориҳои археологӣ, аз ҷумла тасвирҳои гори Шахта барои гурӯҳи бостоншиносии В.А.Ранов бо мушкилоти зиёд ба даст омадааст. Илова бар ин, ӯ дар асари «Бостоншиносон дар «Боми Ҷаҳон» хурдарин ҷузъиёти фаъолияти гурӯҳи археологӣ, ба хусус ҷараёни ҳаррӯзаи корро дар гори Шахта, ки дар шароити сарду баланди Мурғоб анҷом дода мешуд, нишон медиҳад⁴.

¹ Баранов, П.А., Гурский, А.В., Остапович, Л.Ф. Земледелие и сельско - хозяйственые культуры Горно-Бадахшанской автономной области Таджикской ССР [Текст] / П.А. Баранов, А.В. Гурский, Л.Ф. Остапович. – Душанбе, 1964. – Т.1. – С.59-60.

² Ранов, В.А. Следы писаниц в навесе Куртеке [Текст] / В.А. Ранов // Известия всесоюзного географического общества. – М.-Л., 1964. – Том.96. – Вып.1. – С.67-69.

³ Ранов, В.А., Гурский, А.В. Краткий обзор наскальных рисунков Горно-Бадахшанской автономной области Таджикской ССР [Текст] / В.А. Ранов, А.В. Гурский // СЭ. – 1966. – №2. – С.110-119.

⁴ Ранов, В.А. Археологи на «Крыше мира» [Текст] / В.А. Ранов. – Душанбе: Ирфон, 1967. – 152 с.

Дар баробари омӯзиши петроглифҳои ҳудуди Бадашон, инчунин дар соҳили чапи дарёи Панҷ (Афғонистон) низ якчанд нуқтаи давраи асри санг кашф ва таҳқиқ гардидаанд. В.А.Ранов дар таҳқиқоти худ дар бораи онҳо маълумот додааст.

Тавре ки дар боло қайд гардид, капитан Г.Тротер ва наботшинос Н.И.Вавилов доир ба петроглифҳои назди Қалъаи Панҷи ҳудуди Бадахшони Афғонистон маълумот дода буданд. Соли 1970 Г.Агрести дар ИМА ин тасвирҳоро дар китобе нашр мекунад. Номбурда дар ин асар роҷеъ ба тасвирҳои Қалъаи Панҷ ва Лахш маълумот додааст¹.

Дар таҳқиқи петроглифҳои Помир нақши бостоншинос В.А.Жуков хеле назаррас мебошад. В.А.Жуков дар ҳайати гурӯҳи археологии В.А.Ранов иштирок намуда, бештар ба омӯзиши петроглифҳо машғул буд. Номбурда ба ҳайси сардори гурӯҳ ҷандин экспедицияҳои Помир дар самти омӯзиши петроглифҳо ба таҳқиқот пардохтааст.

Солҳои 1972–1973 В.А.Ранов ва В.А.Жуков дар маҷаллаи «Кашфиётҳои археологӣ» мақолаи «Петроглифҳо дар минтақаи шимоли Оқцилга (Помири Шарқӣ)» - ро нашр намуданд. Муаллифон дар ин мақола бори аввал дар бораи тасвирҳои рӯисангии Оқцилга, ки яке аз петроглифҳои нодири Тоҷикистон ба шумор мераванд, гузориши илмӣ додаанд. Дар тасвирҳои Оқцилга, ки солҳои 1972–1973 аз ҷониби В.А.Ранов ва В.А.Жуков кашф гардидаанд, қатори дучархаҳое, ки ба асри биринҷ мансуб мебошанд, тасвир ёфтааст. Тасвирҳои дигари гори Оқцилга аз ҷиҳати сабк ба қабилаҳои сакоӣ нисбат дода шудаанд².

Соли 1973 В.А.Ранов ва В.А.Жуков дар мақолаи «Древние колесницы на Памире» дар бораи тасвирҳои Оқцилга, аз ҷумла қатори дучархаҳо ба таври нисбатан пурра маълумот додаанд. Дар ин таҳқиқот В.А.Жуков ва В.А.Ранов дар бораи «дучарха» ва ба ҷи мақсад аз ҷониби

¹ Ранов, В.А. Бегущие по скалам наскальные рисунки Памира [Текст] / В.А. Ранов. – Душанбе: Дониш, 2010. – С.28.

² Ранов, В.А. Жуков, В.А. Петроглифы на р. Северный Акджилга (Восточный Памир) / В.А. Ранов, В.А. Жуков // АО. – М., 1971. – С.540-541.

бошандагони қабилаҳои давраи биринҷ дар гори Оқцилга тасвир шудани он изҳори назар намудаанд.

Бояд гуфт, ки чунин тасвирҳо дар Муғулистон, Олой, Қазоқистон ва Туво низ пайдо шуданд. Вале дар байни тамоми петроглифҳо ёфтшуда ин навъи тасвирҳо намуди нодиртарин ба шумор мераванд¹.

Тавре ки қайд кардем, соли 1972 Экспедитсияи археологии Тоҷикистони Ҷанубӣ гурӯҳи алоҳидаеро бо роҳбарии В.А.Ранов ва В.А.Жуков барои омӯзиши петроглифҳои Помир сафарбар намуд. Ин аввалин экспедитсияи ҷудогона дар самти омӯзиши петроглифҳо ба шумор меравад. Бостоншиносон дар мавзеъҳои Ланкаркишт (Вахон), Вибистдара (Ғунд) ва Оқцилга беш аз 7 ҳазор петроглифҳоро ба қайд гирифтаанд². Соли 1976 натиҷаи фаъолияти ин экспедитсия дар мақолаи «Омӯзиши тасвирҳои рӯисангии Помири Фарбӣ» - и В.А.Ранов дарҷ гардид³. (**Расми № 83, 84**)

Омӯзиши петроглифҳо яке аз самтҳои мураккаби илми бостоншиносӣ ба шумор меравад. Дар ин бора В.А.Ранов борҳо ишора намуда, дар яке аз мақолаҳои худ, ки бо ҳаммуаллифии В.Танасуйчик дар маҷаллаи илмӣ-оммавии «Илм ва ҳаёт» чоп шудааст, доир ба мушкилот ва дастоварди олимон дар самти омӯзиши петроглифҳои Помир гузориш медиҳад. Муаллифон В.А.Ранов ва В.Танасуйчик дар мақола дар бораи комёбиҳо ва мушкилоти гурӯҳи экспедитсияи соли 1972 дар Помир маълумоти муфид пешкаш кардаанд⁴.

Соли 1982 В.А.Ранов дар мақолаи илмӣ-оммавии «Деворнигораҳои қадим дар шухҳои Лангар» дар бораи тасвирҳои Лангаркишт, ки то он замон бештари онҳо таҳқиқ ва ба қайд гирифта нашуда буданд, гузориш медиҳад. Илова бар ин, аз тарафи ӯ бори аввал тасвири рубоби

¹ Жуков, В.А., Ранов, В.А. Древние колесницы на Памире (О наскальных рисунках) [Текст] / В.А. Жуков, В.А. Ранов // Памир. – 1974. – №11. – С.62-68.

² Ранов, В.А. Бегущие по скалам наскальные рисунки Памира [Текст] / В.А. Ранов. – Душанбе: Дониш, 2010. – С.29.

³ Ранов, В.А. Изучение наскальных изображений Западного Памира в 1972 г. [Текст] / В.А. Ранов // Археологические работы в Таджикистане (1972 год). – Душанбе, 1976. – Вып.12. – С.6-12.

⁴ Ранов, В.А., Танасуйчик, В. Наскальная летопись Памира [Текст] / В.А. Ранов, В. Танасуйчик // Наука и жизнь. – М., 1976. – №2. – С.97-99.

бадахшонӣ ба қайд гирифта шуд¹. Тасвири рубоби бадахшонӣ, ки дар сангнигораҳои Помир зиёд дучор меояд, аз он гувоҳӣ медиҳад, ки ин асбоби мусиқӣ аз замонҳои қадим дар байни бошандагони Помир ҳамчун сози муқаддаси миллӣ маъмул буда, то имрӯз мақоми худро аз даст надодааст.

Инчунин, В.А.Ранов дар мақолаҳои худ, ки дар маҷаллаҳои бонуфузи аврупо нашр гардиданд, муҳтасар дар бораи петроглифҳои Помир низ гузориши илмӣ додааст². Соли 1987 дар маҷаллаи «АРТ» натиҷаи фаъолияти соли 1980-и гурӯҳи археологии Маркансу дар Помир нашр гардид. Дар он муҳтасар дар бораи петроглифҳои Пшарти Шарқӣ, ки дар наздикии ағбаи Оқташ воқеъ мебошанд, маълумот дода шуд. Ба ақидаи В.А.Жуков, сиёҳӣ ва қабати занги болои расмҳо аз қадимӣ будани онҳо гувоҳӣ медиҳанд. Бо дарназардошти баъзе ҳусусиятҳо тасвирҳоро ба қабилаҳои сакоӣ нисбат додаанд³. Бояд гуфт, ки ин охирин таҳқиқот дар масъалаи омӯзиши сакоиҳои Помир буд, ки дар замони Шӯравӣ анҷом дода шуд.

Дар солҳои аввали истиқлоли Ҷумҳурии Тоҷикистон бо сабаби сар задани ҷанги шаҳрвандӣ бештари экспедитсияҳои бостоншиносӣ қатъ гардиданд. Аммо В.А.Ранов ва шогирди ў В.А.Жуков ба вазъи мураккаби сиёсӣ ва иқтисодии кишвар нигоҳ накарда, таҳқиқоти худро дар омӯзиши петроглифҳо идома дода, натиҷаҳои таҳқиқоти худро дар маҷаллаҳои доҳилӣ ва хориҷӣ ба нашр расонданд. Соли 1995 дар Фаронса бо ташаббуси ЮНЕСКО баҳшида ба мавзуи «Петроглифҳои Осиёи Миёна: усулҳои омӯзиши тасвирҳои рӯисанг» ҷамъомади илмӣ баргузор гардид. В.А.Ранов дар он иштирок карда, дар бораи петроглифҳои Помир суханронӣ намуд.

¹ Ранов, В.А. Древние рисунки на скалах Лянгара [Текст] / В.А. Ранов // Мухтаров А., Негматов Н., Ранов В., Якубов Ю. Путешествие в Согдиану. – Душанбе, 1982. – С.76-108.

² Ranov, V.A. L'exploration archeologique du Pamir [Text] / V.A. Ranov // Bulletin de l'Ecole Francaise d'Extreme-Orient. – 1984. – Bd.73. – P.87-90.

³ Жуков, В.А. Работы Марканской археологической отряда в 1976 г. [Текст] / В.А. Жуков // Археологические работы в Таджикистане (1976 год). – Душанбе: Дониш, 1982. – Вып.16. – С.31-39.

Соли 1995 китоби «Дар миёни Гандхарой ва Роҳи Абрешим» (фехристи намоиши аксҳо) нашр гардид, ки дар қатори петроглифҳои Қароқурум дар чанд саҳифаи он сангнигораҳои Лангар низ ҷо дода шудаанд¹. Ба ғайр аз ин, В.А.Ранов дар бораи тасвирҳои Помири Шарқӣ, ки аз ҷониби биолог В.Ф.Селезневим дар наздикии ағбаи Найзатош пайдо гардидаанд, таълифоти алоҳида ба анҷом расонд. Дар ин расмҳо ду бузи кӯҳӣ ва аломатҳои номаълум бо ранги табиӣ дар сақфи гор, ки дар баландии 4137 метр аз сатҳи баҳр воқеъ гардидааст, тасвир ёфтанд. В.А.Ранов аз рӯи сабк тасвирҳо ба замони неолит нисбат дод².

Мавриди зикр аст, ки аъзоёни экспедицияҳои геологӣ, биологӣ, ботаникӣ ва ғайраҳо низ дар қашф ва пайдо намудани петроглифҳои Помир нақши қалон доранд. Олимони соҳаҳои мазкур зимни анҷоми корҳои таҳқиқотии худ аз пайдоиши тасвирҳои рӯисангӣ ба В.А.Ранов ҳабар медоданд.

Соли 1997 В.А.Ранов дар мақолаи «Тасвиротҳои нави асри санг дар Помири Шарқӣ» тасвирҳои Найзатошро таҳлил ва баррасӣ мекунад³. Ҳамчунин, В.А.Ранов дар ҷандин конференсияҳои байналмилаӣ иштирок ва дар мавзӯъҳои гуногуни давраи санги Осиёи Миёна аз ҷумла сангнигораҳои Помир маърӯза намудааст. (семенари байналмилаӣ таҳти унвони «Петроглифҳои Осиёи Миёна» дар шаҳри Бишкек) Маводи ин конференсия соли 2001 дар шакли тезис нашр карда шуд⁴.

Соли 2001 дар шаҳри Бишкек монографияи якҷояи олимон: К.Ташбаева, М.Хуҷаназаров, В.А.Ранов ва З.С. Самашев нашр шуд, ки баҳши «Петроглифҳои Тоҷикистон» - и асар ба қалами В.А.Ранов тааллуқ дорад. Дар баҳши мазкур бори аввал ба забони хориҷӣ ба таври

¹Ранов, В.А. О чем рассказывают наскальные рисунки Верховьев Инда? [Текст] / В.А. Ранов // Между Гандхарой и Шелковым путем. – Душанбе, 1995. – С.3-15.

² Ranov, V.A. Peintures rupestres du Pamir Oriental [Text] / V.A. Ranov // International Newsletter on Rock Art. – 1995. – V.11. – P.2-3.

³Ранов, В.А. Новая писаница каменного века на Восточном Памире [Текст] / В.А. Ранов // Археология и этнография Восточной Европы. – Одесса, 1997. – С.133-139.

⁴ Ranov, V.A. Petrglyphs of Tadjikistan [Text] / V.A. Ranov // Petrglyphs of Central Asia. – Bishkek, 2001. – P.122-150.

васеъ дар бораи петроглифҳои Помир маълумот дода шуд. Номбурда дар баробари таҳлили тасвирҳои рӯисангии Помир, инчунин, доир ба масъалаҳои қад-қади дарёҳо ва соҳили қўлҳо паҳншавии петроглифҳои ин минтақа, усули тасвири петроглифҳо, чамъ шудани қабатҳои хок ва гулсангҳо дар болои расмҳо, андозаи сангнигораҳои Помир ва инчунин дар бораи даврабандии петроглифҳои ин минтақа маълумоти комил додааст¹.

Соли 2001 ба Помир охирин экспедитсияи маҳсус бо роҳбарии В.А. Жуков ва заминсанҷҳо (геодезистҳо) А.Фараджев ва М.И.Фафуров сафарбар гардид. Бо баъзе сабабҳо фаъолияти экспедитсия маҳдуд шуда, таҳқиқот танҳо дар ду мавзеи Помири Ғарбӣ: Лангаркишт ва Вибистдара ба роҳ монда шуд. Ин экспедитсия беш аз 2500 сангнигораро ба қайд гирифт, ки дар байни онҳо тасвирҳои нодиру арзишманд мавҷуд буданд².

Соли 2018 дар Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон мақолаи мудири шӯъбаи археологияи Институти таърихи ба номи А.Дониш, Н.Сайфуллоев таҳти унвони «Инъикоси гузаштаи Помир дар санъати қадим» нашр шуд, ки дар он муаллиф ба таври муҳтасар оиди таърихи омӯзиши петроглифҳои Помир ва аҳаммияти таърихии онҳо маълумот додааст³.

Пас аз баррасии таърихи омӯзиши петроглифҳои Помир, маълум гардид, ки В.А.Ранов дар қашф ва таҳқиқи тасвирҳои рӯи санги Помир саҳми боарзиш дорад. Бо ин ки барои омӯзиши петроглифҳои Помир экспедитсияҳои нисбатан камтар ташкил шудаанд, В.А.Ранов тавонист мавзеъҳои зиёди дорои петроглифҳоро қашф кунад ва мавриди таҳқиқу баҳрабардорӣ қарор дихад.

¹ Ranov, V.A. Petroglyphs of Tajikistan [Text] / V.A. Ranov // Tashbayeva K., Khujanazarov M., Ranov V., Samashev Z. Petroglyphs of Central Asia. – Bishkek. – P.132-138.

² Ранов, В.А. Бегущие по скалам наскальные рисунки Памира [Текст] / В.А. Ранов. – Душанбе: Дониш, 2010. – С.31.

³Сайфуллоев, Н.Н. Прошлое Памира, отражённое в древнем искусстве [Текст] / Н.Н. Сайфуллоев // Вестник Таджикского национального университета. – 2018. – №2. – С.4-11.

Аз рӯи харитай тартибдодаи В.А.Ранов ва А.В.Гурский дар соли 1966 аз ҷониби бостоншиносон дар мавзеъҳои Кокуйбел, Ғори Шахта ва Қуртеке, Казонқұл, Зорқұл, Бозордара, Яшиқұл, Құхтезак, Харғұшӣ, Тамдӣ, Лангаркишт, Даршай, Санг, Намадгут, Абхарв, Баҷудара, Құхилаъл, Риҷист, Роштқалъа, Цорҷ, Циницдара, Чандиндара, Баҷивдара, Деҳбаста, Вибистдара, Вуж, Вир, Миёншар, Чартем, Ванқалъа, Бачор, Барчид, Сохчарв, Баҷу, Хуф, Ёмҷ, Баҷу, Баҷу, Басид, Рошорв –Нусур, Барчив, Вазнайд, Матраун, Қамочдара, Андербак, Ҷамак, Дарвоз, Абдулқаҳхор, Работ ва Ёгет петроглифҳо ва тасвириҳои ҷудогона дар ҳарсангҳо, сангҳои таҳҷоӣ, фарш ва сақфи ғорҳо, нимғораҳо ва дар дигар ҷойҳо қашф ва ба қайд гирифта шуданд.

Агар ба харитай петроглифҳои Помир назар қунем, ба хубй маълум мешавад, ки дар тамоми ноҳияҳои ВМҚБ метавон бо осори санъати тасвирии одамони давраи қадим дучор омад. В.А.Ранов ва шогирдони ў дар муддати хеле кўтоҳ қисматҳои зиёди ҳудуди ВМҚБ-ро мавриди ҷӯстуҷӯи бостоншиносӣ қарор дода, тавонистанд ба комёбиҳои қалон ноил гарданд.

В. А. Ранов солҳои 1958, 1972 ва 2001 зимни таҳқиқоти ҳуд дар Помир даҳҳо мавзеъҳои петроглифҳоро қашф ва мавриди омӯзиш қарор дод. Муҳаққиқ доир ба ин мавзуъ 20 мақолаи илмӣ навиштааст, ки аз онҳо 5 мақола бо ҳаммуаллифӣ, 10 мақола ба забони русӣ ва 5 мақолаи дигар ба забонҳои хориҷӣ нашр шудаанд. Илова бар ин, В.А.Ранов дар маҷаллаи АРТ оиди таҳқиқи давраи санг ва қашфу омӯзиши петроглифҳои Помир ҳисоботдодааст. Номбурда натиҷаҳои таҳқиқоти чандинсолаи ҳудро, ки дар масъалаи қашфу таҳқиқи петроглифҳои Помир анҷом дода буд, дар асари қалонҳаҷми «Бегущие по скалам настальные рисунки» Памира ҷамъоварӣ намуд. Аммо ў ба сабаби бад шудани вазъи саломатӣ имкон пайдо накард, ки онро нашр намояд. Ин китоб чандин сол дар бойгонии В.А.Ранов нигоҳдорӣ шуда, дар соли 2016 бо кӯшиши шогирдонаш Т.У.Худжагелдиев ва Г.Р.Каримова нашр гардид.

Бояд қайд намуд, ки китоби «Бегущие по скалам наскальные рисунки» -и В.А.Ранов дар Тоҷикистон ягона асаре мебошад, ки ба таҳқиқи петроглифҳо бахшида шудааст. Муаллиф дар ин асар дар бораи петроглифҳои Шахта, Куртеке, Найзатош, Лангар, Оқцилга, Вибистдара ва дигар мавзеъҳо маълумот муфассал дода, даврабандӣ ва хусусияти хосси онҳоро муайян меқунад. Тамоми расмҳо ва аксҳои ба қайдгирифтаи гурӯҳҳои археологии, ки дар Помир фаъолият намуданд, дар асар ҷамъоварӣ шудаанд. Асари мазкур арзиши хеле баланди илмӣ дошта, он барои омӯзиши петроглифҳои Тоҷикистон ва муқоисаи онҳо бо ёдгориҳои дигари минтақаи Осиёи Марказӣ мусоидат меқунад. Агарчи кори таҳқиқи петроглифҳои Помир ба анҷом нарасидааст, ин асар дар ин бахши бостоншиносӣ қадами нахустин ба шумор меравад.

Дар омӯзиши петроглифҳои Помир саҳми В.А.Жуков низ арзанда аст. Ӯ дар солҳои 1972 ва 1974 бо ҳаммуаллифии В.А.Ранов мақолаҳои «Дучарҳаҳои қадими Помир» ва «Петроглифҳои Оқцилга» -ро нашр карда, бори аввал ба таври муфассал дар бораи тасвирҳои Оқцилга гузориши медиҳад.

Тавре ки дар боло ишора шуд, таҳқиқи петроглифҳо кори душвору заҳматталаб аст. Бинобар ин, олимони ин соҳаро зарур аст, ки дар таҳқиқи онҳо аз усулҳои гуногуни илмӣ истифода баранд. Барои омӯзиш ва муайян намудани як саҳнаҳои тасвири рӯисангҳо ва ё горҳо ба муҳаққиқ лозим аст, ки ба ҷаҳони таҳайюлот ва тасаввуроти оғарандагони ин саҳнаҳо ворид шуда, аз он дидгоҳ ба тафсирӯ тавзехи тасвирҳо бипардозад.

Муҳаққиқони петроглифҳои Помир низ дар рафти таҳқиқот бо масъалаҳои зиёди мубоҳисавӣ дучор гардиданд, ки баъзе аз онҳо ҳатто то имрӯз ҳам ҳалли дурусти худро пайдо накардаанд.

Таҳқиқоти петроглифҳои Помир имконият дод, ки макони ҷойгиршавӣ ва инкишофи санъати тасвирии одамони давраҳои гуногуни таъриҳӣ дар Помир ҳаллу фасл гардад. Аз рӯи мавқеи ҷойгиршавии петроглифҳои Помир маълум гардид, ки дар тамоми давру замонҳо дар

соҳилҳои дарёи Панҷ ва шоҳобҳои он, монанди Ванҷоб, Язгулом, Фунд ва Шоҳдара, ки барои зироаткорӣ ва ҷорводорӣ мусоид буданд, одамон сукунат доштаанд. Петроглифҳои дар баландкӯҳҳо воқеъбуда, аз қабили Вибистдара ва ҷандин тасвирҳои Помири Шарқӣ, аз ҳаёти мавсими ҷорводорон ва ё давраҳои сайди сайёдон дар Помир дарак медиҳанд.

Баъзе петроглифҳои Помир дар наздикии роҳҳои корвонгузар, қалъаҳо, гӯристонҳо, бошишгоҳҳо ва дигар ёдгориҳои таърихӣ воқеъ гардиданд ва метвон гуфт, ки ин сангнигораҳо бо ёдгориҳои номбурда ҳамбастагӣ ва алоқамандӣ доранд.

То имрӯз зиёда аз 10 ҳазор тасвирҳои рӯисангӣ дар Помир қашф ва ба қайд гирифта шудаанд. В.А.Ранов ин тасвирҳоро ба се гурӯҳ ҷудо намудааст. Ба гурӯҳи якум петроглифҳои Лангар (6 ҳазор) ва Вибистдара (1200 адад) (**Расми № 85, 86**) дохил мешаванд. Петроглифҳои Оқчилига, Даршай ва Салимулло, ки 100 то 200 тасвирро дар бар гирифтаанд ба гурӯҳи дувум марбут мебошанд. Ҳамин тавр, петроглифҳои Намадгут, Кӯҳилаъл ва Тамдӣ, ки аз 20 то 30 адад тасвирҳоро ташкил медиҳанд, ба гурӯҳи сеюми сангнигораҳо тааллуқ доранд¹.

Аз баррасии петроглифҳо маълум гардид, ки дар баъзе минтақаҳои Помир шумораи чунин тасвирҳо ба ҳазорҳо адад мерасад. Пайдоиши төъдоди зиёди чунин сангнигораҳо дар ин минтақа ҳаргиз наметавонад як падидай тасодуфӣ бошанд. Дар ҳамаи ин тасвирҳо пораҳое аз эътиқоду боварҳо, умеду орзуи одамон ба оянда, саҳнаҳо аз рӯйдодҳои ҳаёти рӯзмарра ва ғайраҳо инъикос гардидаанд. Дар бештари мавриҷҳо петроглифҳо тобиши динӣ ва эътиқодӣ медиҳанд, аммо на ҳамаи петроглифҳо хусусияти динӣ доранд. Агар мо ба мавзуи петроглифҳои Помир дуруст таваҷҷӯҳ намоем, мебинем, ки дар бештари ин сангнигораҳо саҳнаҳои ҳаёти дунявиӣ ва рӯзмарраи одамон, аз қабили манзараи шикор (шикори бузи кӯҳӣ бо саг), муҳориба, асир гирифтани, рақс, тасвири ҳайвоноти дӯстдоштаи одамон, бузи кӯҳӣ, галлаи ҳайвонот

¹ Ранов, В.А. Бегущие по скалам наскальные рисунки Памира [Текст] / В.А. Ранов. – Душанбе: Дониш, 2010. – С.18.

дар ихотай одамон, шикори ҳайвоноти азимчусса, монанди хашгов, барзагов, ҳайвоноти хонагӣ, ба мисли гов, тасвири қаҳрамонҳои асотирӣ, воқеӣ ва аломатҳои гуногун, аз ҷумла панҷаи даст ва ғайраҳо тасвир ёфтаанд¹.

Баъзе аз олимон мавзеъҳои петроглифҳоро ба ҷойҳои муқаддас ва паростишӣ нисбат медиҳанд. Дар Осиёи Миёна, аз ҷумла дар Саймалташ ва Тамаглӣ одамони офтобсар тасвир гардидаанд, ки инрасмҳо аз паростиш ва бузургдошти офтоб дарак медиҳанд. Аммо В.А. Ранов ҷунин ақида дорад, ки дар бештари тасвирҳои Помир ҳаёти дунявӣ, зиндагии рӯзмарраи одамон, тасвири муҳити гирду атрофи онҳо инъикос гардидааст.

То имрӯз дар ноҳияҳои кӯҳии Сват, Гилгит, Хунзо, Ладак, Афғонистон ва Тибет, ки аз ҷиҳати ҷуғрофияи худ ба Помир шабоҳат доранд, ҷунин шумораи зиёди петроглифҳо пайдо нашудааст. Петроглифҳо ягона санъати ҳунарии инсоният мебошанд, ки дар онҳо ҷанбаи сиёсӣ камтар короӣ дошта, бештар ҷиҳати иқтисодӣ ва эътиқодии ҳаёти инсонҳо матраҳ мегардад. Бинобар ин, В.А.Ранов петроглифҳо санъати асил ва ҳақиқии инсоният мешуморад.

Натиҷаи таҳқиқотнишон дод, ки дар Помир ду намуди тасвирҳои рӯисангӣ: расмҳои бо ранг қашидашуда ва тасвирҳои дар санг ҳаккокишуда мавҷуданд. Тасвирҳои бо рангкашидашуда дар ғори Куртеке, Шахта ва Найзатош пайдо гардидаанд ва аз ҷиҳати сабки худ аз дигар петроглифҳои Помир қадимтар мебошанд. В.А.Ранов муайян намуд, ки петроглифҳои Помир аз ҷиҳати андозаи худ аз дигар тасвирҳои рӯисангии Осиёи Миёна фарқ намекунанд. Дар ин минтақа тасвирҳои аз 10 то 20 см аз сангнигораҳои аз 30 то 40 см ду баробар зиёданд. Ҳамин тавр, тасвирҳои аз ҳама ҳурди сангнигораҳои Помир 6 см ва қалони он 1,8 метрро ташкил медиҳанд.

¹Ранов, В.А. Археологические изучения Памира (1946-1984) [Текст] / В.А. Ранов // Очерки по истории советского Бадахшана. – 2-е изд. – Душанбе: Дониш, 1985. – С.407.

Тавре ки дар боло қайд гардид, санагузории петроглифҳо яке аз масъалаҳои мушкил дар археология ба шумор меравад. Новобаста аз ин олимон А.Н.Бернштам, В.А.Ранов ва В.А.Жуков тасвирҳои Помирро ба қадри имкон санагузорӣ намудаанд. Мувофиқи санагузории В.А.Жуков, таърихи пайдоиши тасвирҳои гори Шахта ба ҳазорсолаи VIII-Vто м. рост меояд. В.А.Ранов, ин тасвирҳоро бо дарназардошти баъзе хусусиятҳои хос ба маданияти замони палеолит таалуқ медонад. Аммо далелҳои кофӣ то ҳол барои ба давраи палеолит санагузорӣ кардани тасвирҳои гори Шахта вуҷуд надоранд¹. Тасвирҳои Найзатош ва Қуртеке ба замони неолит ва биринҷӣ нисбат дода шудаанд. Аз гурӯҳи якуми тасвирҳо бори дигар маълум гардид, ки Помир давраи сангро аз саргузарондааст ва дар баробари бошишгоҳҳо, тасвирҳо низ аз ҳаёти одамони давраи мезолитӣ дар Помир дарак медиҳанд.

Ба гурӯҳи дуюм тасвирҳои ҳазорсолаи III то м. хос мебошанд, ки як қисми ин тасвирҳо дар Лангар ва Оқчилга пайдо гардидаанд. Дар ин ҷо В.А. Ранов бештар ба дучархаҳои ҷангии (боевых колесниц) давраи биринҷ таваҷҷӯ намудааст. Ба ақидаи ӯ, ёдгориҳои давраи биринҷ дар Помир нисбатан кам қашф шудаанд, аммо дучархаҳои Оқчилга аз ҳаракати қабилаҳои ҳиндурориёй аз шимол ба ҷануб гувоҳӣ медиҳанд².

В.А.Ранов ба гурӯҳи сеюми петроглифҳо тасвирҳои «сабки вуҳуш» -ро дохил намудааст, ки онҳо хосси қабилаҳои сакоӣ мебошанд. Дар ин расмҳо саҳнаҳои зиёде бо иштироки ҳайвоноте, монанди бузи кӯҳӣ, гӯсфанди кӯҳӣ, ки дар ҳолатҳои давидан, паридан, истодан ва ғайраҳо инъикос гардидаанд, тасвир шудаанд. Дучархаҳои тасвирёфтai Оқчилга аз тасвирҳои замони биринҷ ба куллӣ фарқ доранд. В.А.Ранов ин гурӯҳи петроглифҳоро ба ҳазорсолаи I то м., яъне замони сакоиҳо нисбат додааст. Ба гурӯҳи чорум ӯ петроглифҳои замони кӯшониро дохил мекунад. А.Н. Бернштам ва В.А.Ранов дар Лангар тасвирҳои зиёдеро

¹ Ранов, В.А. Бегущие по скалам наскальные рисунки Памира [Текст] / В.А. Ранов. – Душанбе: Дониш, 2010. – С.376.

² Ранов, В.А. Колесницы арийцев по данным петроглифов Ақджилги (Восточный Памир). [Текст] / В.А. Ранов // Арийская цивилизация в контексте Евроазиатских культур. – Душанбе: Дониш, 2006. – С.132-134.

пайдо кардаанд, ки дар онҳо бештар ҷангафзорҳо, абзори асп, тасвири одамон бо тиру камон, саҳнаи тирандозӣ аз болои асп, тасвирҳои қутос ва бузи қӯҳӣ дар шакли ҳандасӣ аккосӣ шудаанд. Дар тасвирҳои Вибистдара бештар саҳнаҳои шикори бузи қӯҳӣ, асп ва қутос ба назар мерасанд, ки онро В.А.Ранов ба нимаи аввали ҳазораи I то м. ва асри VIII милодӣ нисбат додааст. Инчунин, дар Помир тасвирҳои зиёди замони асримиёнагӣ пайдо гардидаанд, ки тибқи санагузории В.А.Ранов ба асрҳои IX-XIX рост меоянд. Дар петроглифҳои ин давра саҳнаҳои гуногун, монанди разм тасвири одам бо шамшер ва базм, рубоб, маросими рақс, панҷаи даст ва ғайраҳо мушоҳида мешаванд¹.

Ба гурӯҳи охири петроглифҳо тасвирҳои асрмиёнаи баъдинаро нисбат додаанд, ки дар онҳо бештар саҳнаҳои манзараи шикор бо милтиқ, саворагон, савора бо шамшер ва инчунин, катибаҳо бо хатти лотинӣ ва арабӣ инъикос ёфтаанд.

Аз таҳқиқи петроглифҳо маълум мегардад, ки дар Помир анъанаи тавассути расм таҷассум намудани саҳнаҳои муҳити зиндагӣ ва табиат хеле роиҷ будаст. Тавре, ки аз сангузории В.А. Ранов маълум мегардад, дар байни петроглифҳои Помир метавон ҳам тасвирҳои давраи санг, ҳам расмҳои замони ҳозираро дучор шуд. Ҳудуди хронологии петроглифҳои Помир нисбат ба дигар петроглифҳои Осиёи Миёна хеле густарда буда, қариб дар ягон марҳилаи таърихӣ фазои холие дар даврабандии петроглифҳои Помир ба қайд гирифта нашудааст.

Помир, ки саросар сангистон аст, сокинони аввалини он дар робита ва ҳамоҳангӣ бо муҳити мураккаб, vale нисбатан барои зист муносиб зиндагӣ ихтиёр кардаанд. Онҳо орзуву омол, майлу ҳоҳишҳо ва дигар талаботи моддӣ ва эътиқодии худро дар сангҳо тасвир ё ҳаккокӣ мекарданд. Одати навиштан ва тасвир намудан дар ҳарсангҳо, сақфу девори горҳо ва нимгораҳо то имрӯз ҳам дар байни бошандагони Помир роиҷ аст. Дар замони Шӯравӣ, вақте ки коргарони колоҳоз ва ё

¹ Ранов, В.А. Бегущие по скалам наскальные рисунки Памира [Текст] / В.А. Ранов. – Душанбе: Дониш, 2010. – 376 с.; Ранов, В.А. Бегущие по скалам. Наскальные рисунки Памира [Текст]: монография / В.А. Ранов. – Душанбе: Дониш, 2016. – С.378.

совхозҳоро барои дарав ба девлоҳҳо мебурданд, дар вақти истироҳат (ғайрикорӣ) онҳо номҳои худро бо санаи таваллуд ва ё таърихи рӯз ба воситаи рангҳои сурх, қабуд, сабз, сиёҳ ва ғайраҳо дар болои сангҳо менавиштанд. Аз ҷумла, дар мавзеи Содефи деҳаи Тусиён дар болои сангҳо номи бошандагони деҳаҳои Лахшик ва Лангар, ки дар ин мавзехъ ба дарав ва обёрии заминҳо машғул буданд, навишта шудааст. Шумораи номҳо аз 400 адад зиёд мебошад, ки баъзе аз соҳибони ном дар қайди ҳаёт нестанд. Аз ин ҷо маълум мегардад, ки анъанаи кашидани тасвирҳо дар болои санг, девор ва сақфи горҳо дар байни мардуми Помир аз давраи қадим маъмул буда, он ба яке аз одатҳои мутадовили мардуми ин минтақа табдил ёфтааст. Ҳангоми сухбат бо яке аз қалонсолони деҳаи Тусиён, Шоинбеков Шодибеки 78-сола маълум гардид, ки одамон дар вақти подабонӣ, обёрии заминҳо вақти худро ба навиштан дар болои санг, соҳтани қалъа (аз санг соҳтани девори гирд дар шакли одам болои қуллаҳо, «тужмо» ё «қалот») ва ғайраҳо сарф мекарданд¹. Петроглифҳои Лангар, Вибистдара баъзе аз ҷанбаҳои зиндагии оғарандагони худро кушода, ба бархе аз пурсишҳои зерин: «ин мардум чӣ машғулият доштанд ва ба хотири чӣ вақти пурқимати худро ба кашидани расм дар болои санг сарф кардаанд?», «оё онҳо меҳостанд барои наслҳои оянда аз худ нишона боқӣ монанд?», «ё танҳо барои гузаронидани вақт ба ин кор машғул мешуданд?» ва «ё дар ин сангнигораҳо ҳаёти воқеии худро инъикос менамуданд?» ҷавоби муносиб медиҳанд. В.А.Ранов дар таҳқиқоти худба баъзе аз ин саволҳо ҷавоб гуфтааст, аммо ҷанбаҳои зиёди петроглифҳо то кунун норавшан боқӣ мондаанд.

Хулоса: бо боварӣ метавон гуфт, ки дар Осиёи Миёна Помир ягона минтақаест, ки дар он петроглифҳои зиёд ёфт шудаанд. Илова бар ин, то имрӯз дар Помир даҳҳо мавзехъои дорои петроглифҳо мавҷуданд, ки аз мадди назари бостоншиносон дур мондаанд. Онҳо то кунун дар ягон манбаъ қайд нагардидаанд ва ба омӯзиш ниёз доранд. Агар мо ба

¹ Мусоҳибаи Шоинбеков Фирӯз бо Шоинбеков Шодибек – сокини деҳаи Тусиён. н. Роштқалаи ВМКБ. Соли таваллуд 1937. – 2012. – 11 июл.

таърихи омӯзиши петроглфҳои Помир диққат диҳем, ба хубӣ мушоҳида мегардад, ки ба гайр аз ду экспедитсия дигар ягон гурӯҳи алоҳида ба омӯзиши петроглифҳои Помир машғул нашудааст. В.А.Ранов бештари маводи ҷамъовардаи ҳудро дар дигар экспедитсияҳо ба даст оварда буд. Омӯзиши петроглифҳои Помир саҳифаи навро дар таърихи ҳалқи тоҷик қушод. Қашфи петроглифҳои Помир бори дигар исбот намуд, ки ҳаёт дар ин водии баландкӯҳ аз давраи санг вуҷуд дошта, ҳеч вақт қатъ Nagarдидааст. Агарчи бештари ёдгориҳои археологии Помир дар натиҷаи тағйирёбии релеф ва иқлими аз байн рафтаанд, петроглифҳо ягона осори таърихӣ мебошанд, ки то замони мо боқӣ мондаанд. Баъзе аз муарриҳон нақши маданият ва таърихи манотики қӯҳистонро дар ташаккул ва ба вуҷуд овардани тамаддунҳои бузург, нодида мегиранд, ки ин аз сатҳи пасти қасбӣ ва беэҳтиромии онҳо нисбат ба арзишҳои фарҳангиву таърихии инсоният дарак медиҳад. Аммо қашфи ёдгориҳои таърихӣ аз он гувоҳӣ медиҳад, ки водиҳои баландкӯҳ аз замонҳои қадим маскунгоҳи одамон будаанд ва дар ҳама давру замон дар ташаккули тамаддуни умушибашарӣ нақши ҳудро гузоштаанд. Дар натиҷаи омӯзиши петроглифҳои Помир маълум гардид, ки бошондагони ин водии баландкӯҳ дар ҳама давру замон ба санъти тасвирӣ шавқу рағбати қалон доштаанд ва муҳити гирду атрофро хеле хуб дарк намуда, саҳнаҳои ҳаёт ва муҳити табиатро ба воситаи таҳайюлот дар сангҳо, горҳо ва дигар ҷойҳо тасвир менамуданд. Бо вуҷуди ин ки В.А.Ранов оиди масъалаи омӯзиши петроглифҳои Помир якчанд асару мақола таълиф намудааст, таҳқиқот дар ин самт то ҳол номукаммал боқӣ мондааст.

ХУЛОСА

Минтақаи Помир дар ташаккули тамаддуни халқи точик нақши босазо гузоштааст. Арзишҳои таърихӣ-маданий ориёихо дар Помир то кунун ҳифз гардида, аз қадимӣ будани ин гӯшаи хоки Тоҷикистон гувоҳӣ медиҳанд. Ёдгориҳои археологӣ дар баробари дигар арзишҳои миллӣ, аз қабили забон, урғу одат ва гайраҳо яке аз баҳшҳои асосӣ дар омӯзиши таъриху фарҳанги ҳар кишвар ба ҳисоб мераванд.

Омӯзиши археологии Помир событ соҳт, ки ин минтақа аз замони санг маскани одамон буда, дар ҳеч марҳилаи таърихӣ ҳаёт дар он ҷо аз маҷрои тағиیرу таҳаввули худ боз наистодааст.

Ёдгориҳои археологии Помир аввалин бор дар охири қарни XIX аз ҷониби олимон ва сайёҳони хориҷӣ ба қайд гирифта шуданд [1-М].

Марҳилаи асосии омӯзиши археологияи Помир дар замони Шӯравӣ оғоз гардид. Дар ин давра бори аввал муҳаққиқони қасбӣ ба омӯзиши ёдгориҳои археологӣ машғул шуданд. Қайд кардан зарур аст, дар тӯли солҳои 1946–1991 ба Помир аз ҷониби шуъбаи ленинградии Институти маданияти моддии АИ ИҶШС 5 навбат, Доңишгоҳи давлатии Маскав ба номи Ломоносов 3 навбат ва Институти таърих, археология ва этнографияи ба номи А. Доңиш 49 маротиба экспедитсия ва гурӯҳҳои археологӣ сафарбар шуданд.

Дар тайи солҳои 1946–1991 аз ҷониби экспедитсияҳо бо роҳбарии А. Н. Бернштам, Б. А. Литвинский, В. А. Ранов, А. Ҷ. Бобоев, В. А. Жуков ва М. А. Бубнова дар Помир 633 ёдгориҳои таърихӣ кашф, ҳафриёт ва ба қайд гирифта шуданд. Натиҷаи таҳқиқот нишон дод, ки аз онҳо 289 ёдгорӣ ба Помири Шарқӣ ва 344 ёдгорӣ ба Помири Фарӯӣ тааллуқ доранд. Олимони мазкур дар заминаи кори ҳафриёт ва таҳқиқи маводи бостоншиносии Помир 3 рисолаи илмӣ, 2 монография, 6 асари илмӣ, 35 ҳисоботи мавсимии археологӣ ва зиёда аз 90 мақолаи илмӣ таълиф намудаанд.

Давраи истиқлол марҳилаи нав дар омӯзиши археологии Помир ба шумор меравад. Агарчи дар ин давра ёдгориҳои археологӣ камтар кашф

шуда, چараёни таҳқиқот нисбатан сусттар суръат гирифтааст, раванди таҳқиқоту чустучӯҳои бостоншиносӣ қатъ нагардида, якчанд кашфиёт ва ҳафриёти арзишманд, аз қабили кашфи Карон, ҳафриёти қалъаи Ямчун, Вранг, Зулбанд анҷом дода шуданд.

Дар раванди омӯзиши давраи санги Помир кашфиёти бузург ба вучуд омаданд, ки шуҳрати ҷаҳонӣ доранд. Ҳафриёт ва кашфи бошишгоҳҳои давраи санги Помири Шарқӣ имкон доданд, ки масъалаҳои зиёд, аз ҷумла ҳаракати қабилаҳои давраи мезолитӣ ба баландкӯҳо, роҳҳои воридшавӣ ва сабабҳои кӯчиши онҳо таҳқиқ гардида, ба қадри имкон ҳаллу фасл карда шаванд. Аз рӯи таҳлили осори муҳаққиқон метавон хулоса намуд, ки одамон дар бошишгоҳҳои Помири Шарқӣ мувакқатӣ зиндагӣ намуда, дар мавсими сармо ин манотикро тарк мекарданд.

В А Ранов ҳусусияти маданияти Маркантуро муайян кардааст, аммо, мутаассифона, пайдоиш ва ташаккули ин маданият то ҳол ошкор нашудааст, зоро ҳеч яке аз фарзияҳои пешниҳодшуда далели кофӣ надоранд. Олимон оид ба табиат ва иқлими давраи асри санг Помир таҳқиқоти ҷолибе анҷом додаанд, вале баъзе паҳлӯҳои ин мушкилот то ҳол баҳсбарангез ба назар мерасад. В.А.Ранов дар пажӯҳиши охирини худ ақидаи худро дар бораи робитаи маданияти Марканту бо маданиятҳои Сибир ва Муғалистон бознигарӣ карда, баромади Осиёимиёнагии ин маданиятро дар авлавият қарор додааст. Дар ин масъала В.А.Жуков ва Т.Г.Филимонова низ дар натиҷаи таҳлили абзоролотҳои сангии мавзеи Истиқ фикру ақидаҳои худро пешниҳод намудаанд. Онҳо чунин мешуморанд, ки баромади маданияти Маркантуро дур ҷустан лозим нест, зоро аз чунин абзор-олотҳо қабилаҳои давраи мезолит ва неолит, ки дар ҳудуди депрессияи афғонӣ-тоҷикӣ зиндагӣ мекарданд, истифода мебурданд.

Тибқи таҳлили маводи бостоншиносии замони биринҷ ва таҳқиқоти илмии муҳаққиқон метавон чунин натиҷа гирифт, ки дар сарҳадди Помири Шарқӣ ва Ғарбӣ (Ҷавшангоз, Аличур, Матс) қабилаҳои маскун мардумони бумӣ буда, онҳо ин минтақаро ба таври мавсими ҳамчун ҷарогоҳ истифода мебурданд. Натиҷаи ҳафриёти Внутк ва Зулбанди Вахон (соли 2016) нишон

дод, ки гүристонҳои ин минтақа бо баъзе хусусиятҳои худ ба гўрҳои замони биринчӣ шабоҳат доранд, vale вақт имкон надод, ки ҳамай қабрҳо ҳафриёт гардида, дар ин замина хулосаи қатъӣ бароварда шавад. Натиҷаҳои ҳафриёти густарда событ соҳтанд, ки дар замони биринҷ дар тамоми Бохтар, Суғд ва Марғуш қабилаҳои сершумор сукунат доштанд ва то имрӯз аз ҷониби бостоншиносон қашфи осори моддии онҳо идома дорад. Пас, ин ақида, ки Помир дар ҳазораи II ва I то м. аз мавчи бузурги маскуншавии қабилаҳои гуногуни давраи биринҷи Осиёи Миёна дар канор мондааст, ҷандон мантиқӣ ба назар намерасад. Дар гўристонҳои замони биринҷ одатҳо ва маросимҳои маҳсуси гўронидан мушоҳида мешавад, ки баъзе аз онҳо то имрӯз ҳам дар байни мардуми Помир дар шаклҳои гуногун бокӣ мондаанд. Аммо бостоншиносон ба ин ҷиҳати масъала, ки аз нигоҳи мо, дар ҳалли баъзе мушкилҳо нақши меҳварӣ доранд, таваҷҷуҳе зоҳир накардаанд.

Натиҷаҳои бадастомадаи таҳқиқоти ҳамаҷонибаи археологияи сакоиҳоро метавон бо хулосабарориҳои зерин ҷамъбаст намуд:

1. Муҳаққиқон сабабҳои ҳаракати сакоиҳоро ба доманакӯҳҳои Помир ва Олой мавриди омӯзиш қарор дода, дар робита ба он ба як қатор комёбиҳо ноил гардидаанд. Аммо то имрӯз байни онҳо дар масъалаҳои вуруди сакоиҳо ба Помир, ҳаракати ин қабилаҳо ба самти Ҳинд, раванди омезишёбии ақвоми кӯчӣ бо мардуми бүмӣ, иштироқи қавми мазкур дар просеси этникии бошандагони Помир, таъсир ва алоқамандии унсурҳои маданий онҳо бо мардуми бүмӣ фикри ягона вучуд надорад. Бино бар ин, метавон гуфт, ки ин масъалаҳо то кунун ҳалли комили худро наёфтаанд ва таҳқиқоти чудогонаро тақозо доранд;

2. Дар байни бостоншиносон, аз ҷумла А. Ҷ. Бобоев ва М. А. Бубнова, дар масъалаи санагузорӣ ва ташхиси маводи бостоншиносии қўргонҳои Помири Ғарбӣ фикри ягона вучуд надорад. Бино бар ин, маводи мазкур бояд аз нав таҳқиқ шаванд;

3. Дар натиҷаи гузаронидани ҷустуҷӯи археологӣ ва таҳлили маводи бостоншиносӣ маълум гардид, ки на ҳамай гўристонҳои Помир ба сакоиҳо

нисбат доранд. Бештари гӯрҳои дар сарҳадди Помири Шарқӣ ва Ғарбӣ воқеъбуда ба чорводороне мансубанд, ки ба таври мавсимиӣ аз ҷароғоҳои ин минтақа истифода мебурданд. А. Н. Бернштам ва Б. А. Литвинский гӯристонҳои сарҳадди Помири Шарқӣ ва Помири Ғарбиро комилан ба сакоиҳо нисбат дода, мавҷудияти қабилаҳои буими ин минтақаро фаромӯш намудаанд. Аз нигоҳи мо, унсурҳои маданиӣ, динӣ ва дигар ёдгориҳои мардумони ориёӣ, ки як қисми онҳо ҳаёти қӯчӣ дошта, чорводорӣ мекарданд ва бахши дигарашон ба қасби зироаткорӣ машғул будаанд, бо ҳамдигар марбутанд.

4. Бояд қайд намуд, ки муҳаққиқони рус бештари маводи гӯристонҳои замони биринҷ ва оҳани Осиёи Миёнаро, ба хусус Тоҷикистонро, бо ин ё он маданиятҳои омада, аз қабили андроновӣ, афанасиявӣ ва гайраҳо нисбат медиҳанд. Онҳо дар натиҷагириҳои худ мавҷудияти маданиятҳои бошандагони буимиро аз ёд бурдаанд, ки ин тарзи арзёбии масъалаҳо, аз нигоҳи мо, ҷандон саҳех ба назар намерасад.

5. Натиҷаи таҳқиқи ёдгориҳои бостоншиносӣ ва анропологии солҳои охир, ин назарияро, ки бошандагони Помир ҳамон сакоиҳои чорводоре мебошанд, ки ба воситаи Олой ба ин минтақа омадаанд, рад менамояд. Дар асоси таҳқиқоти бостоншиносӣ исбот шудаст, ки бошандагони муқимии Помир-Бадаҳшон кишоварзони боҳтарӣ мебошанд. Бояд иброз намуд, ки дар он давраҳо роҳи корвонгузар ба Ҳиндустон ба воситаи Боҳтар мегузашт ва Бадаҳшон низ яке аз қисматҳои Боҳтар ба ҳисоб мерафт¹. Албатта, тибқи далелҳои таъриҳӣ сакоиҳо дар асри II то м. аз Ҳутан ба воситаи Помири Шарқӣ ба Систон ворид шудаанд. Бахше аз онҳо дар он ҷо монда, бо мардуми таҳҷоӣ оmezish ёфта, дар раванди этникии мардуми маҳаллӣ таъсири худро гузоштанд [2-М].

Баррасии натиҷаҳои ҳафриёти археологии қалъаҳои Помир, аз ҷумла Ямчун ва таҳлили адабиёти илмии дар ин замина таълифшуда ба мо имкон

¹ Эмомали Раҳмон. Таджики в зеркале истории. От Арийцев до Саманидов [Текст] / Р. Эмомали. - Душанбе: «Ирфон», 2012. – С.19. (676 с.)

дод, ки фикру ақидаҳои худро роچеъ ба қалъаҳо ва истеҳкомҳои мудофиавии ин минтақа ба сурати зерин ҷамъбаст намоем:

- Марҳилаи якуми бунёди қалъаҳо ба охир давлатдории Юнону Бохтар, аниқтараш ба замони авчи ҳаракати анбӯҳи кӯчиён ба сарҳадди давлати Юнону Бохтар, ба хусус ба даврони ҳаракати қабилаҳои кӯчӣ ба тарафи Помир, рост меояд. Дар марҳилаи дуюм, ки бо таъсиси шоҳаншоҳии Кӯшониён оғоз мешавад, мардуми бүмӣ дар якҷоягӣ бо сакоиҳо соҳтмони қалъаҳоро ба охир мерасонанд;
- Қалъаҳои Помир дар ҳеч замоне ҷои шоҳнишин набуда, ҳамеша вазифаи дифой доштанд ва сарҳадди империяи Кӯшониёнро аз ягона рақиби асосӣ (аз тарафи шарқ) – Чин муҳофизат мекарданд [4-М];
- Бунёди чунин истеҳкомҳои бузург аз он гувоҳӣ медиҳад, ки давлатҳои абарқудрат ба Помир, махсусан ба «Долони Ваҳон», дар гузаштаҳои дур низ ба мисли имрӯз диққати хос медоданд [3-М];
- Ба ақидаи Г. Майтдинова, дар Кирпанди замони Ҳайтолиён б намуд иморатҳо вуҷуд доштанд, ки навъи онҳо қалъаҳои муҷаҳҳаз бо бурҷҳо ва деворҳои мустаҳками ҳимоявӣ ба шумор мерафтанд. Бо боварӣ метавон гуфт, ки ба ин намуди ишроот қалъаҳои Помир низ дохил мешаванд. Махҳ ҳамин қалъаҳо яке аз пойгоҳои аввалини ба майдони сиёsat ворид гардидани Ҳайтолиён, ки хостгоҳашон Бадаҳшон аст, ҳисоб меёбанд;
- Сисилақалъаҳои Помир ёдгориҳои таърихии соҳтори мудофиавӣ ва ҳифзи сарҳадди империяҳои бузурге, ба монанди Кӯшониён ва Ҳайтолиён, ба шумор мераванд, ки дар Осиёи Миёна ҳамто надоранд.

Натиҷаҳои таҳқиқоти петроглифҳои Помир ба шакли зерин ҳулоسابарорӣ шуданд:

- а)** Таҳқиқи ёдгориҳои ғорӣ ва сангнигораҳо далели дигари раднопазир дар мавриди маскуншавии Помир дар давраи асри санг мебошанд;
- б)** Аз сабаби ҳароб гардидани релефи Помири Ғарбӣ бошишгоҳҳо ва қабатҳои маданий то имрӯз комилан бокӣ намондаанд. Бинобар ин, петроглифҳо яке аз сарчашмаҳои мӯътамад дар омӯзиши тамоми давраҳои таърихии Помир ба ҳисоб мераванд;

в) Помир аз чиҳати омӯзиши петроглифҳо аз ноҳияҳои қӯҳии Афғонистон, Ҳиндустон, Покистон ва Тибет хубтар омӯхта шудааст. Аммо новобаста аз ин, то қунун ҳам таҳқиқи петроглифҳои Помир ба анҷом нарасидааст.

Мувофиқи ақидаҳои илмӣ ва баъзе ривоятҳо, ҳаёт дар рӯи замин баъди яхбандиҳо аз баландкӯҳҳо оғоз шуда, баъд дар ҳамвориҳо паҳн гардидааст. Кашфиёти бостоншиносии солҳои охир дар Тарим ва Такламакон (кашфи часадҳои симои аврупой доштаи мумиёишуда) шароит фароҳам овард, то ин ки як қатор фарзияҳои илмӣ исботи воқеъии худро пайдо қунанд. Далелҳои мұттамади илмӣ аз он гувоҳӣ медиҳанд, ки мардуми аврупоисимо дар ин ҷо 4000 сол пеш сукунат доштаанд. Макони зисти онҳо аз Ҳутан то Ҳиндустони Шимолиро дар бар мегирифт. Таҳқиқот ва мушоҳидаҳои муаллифи рисолаи мазкур нишон дод, ки то имрӯз ҳам бошандагони Помир, Нуристон ва Хунзо аз чиҳати қиёфаи хеш бо ҳам хеле шабоҳат доранд ва бо боварии комил метавон гуфт, ки часадҳои мумиёшудаи Тарим ва Такламакон низ ба ин гурӯҳи нажодӣ мансуб мебошад. Ҷасадҳои мумиёшудаи аврупосими Тарим ва Такламакон бори дигар исботи он аст, ки ориёихо-тоҷикон дар гузаштаҳои дур дар сарзамини паҳновар зиндагӣ намуда буданд ва осори моддии онҳо то имрӯз ҳам дар ин минтақаҳо маҳфуз мондааст.

Бояд гуфт, ки таҳқиқи археологии ВМҚБ ҶТба анҷом нарасидааст ва саволҳои бе ҷавоби зиёде то қунун боқӣ мондаанд, ки танҳо дар асоси таҳқиқи минбъадаи муҳаққиқон ҳаллу фасл хоҳанд шуд.

ТАВСИЯҲО ОИДИ ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИЧАҲО

Таҳлили осори илмии муҳаққиқон, гузаронидани ҷустуҷӯ ва ҳафриёти археологӣ дар ёдгориҳои бостонии Помир ва маводи моддии бадастомада моро водор месозад, ки ба хотири дар оянда беҳтар шудани кори омӯзиш ва рушиди илми археология фикру андешаҳои зеринро ҳамчун тавсия пешниҳод намоем:

1. Бо дарназардошти имкониятҳои номаҳдуди бостоншиносӣ дар Помир лозим, аст, ки ба археологияи ин минтақа бештар таваҷҷуҳ зохир

намуда, ёдгориҳое, ки то ҳол омӯхта нашудаанд, мавриди омӯзиш қарор дода шаванд;

2. Як қатор ёдгориҳо, монанди гӯристонҳои замони биринҷ, сакоӣ, қалъаҳо ва маъбади Вранг, аз нав комил омӯхта шаванд;

3. Нақшай қалъаҳо ва дигар ёдгориҳои меъмории Помир ба воситаи технология ва усулҳои муосири меъморӣ тартиб дода шаванд;

4. Тибқи барномаи мушаххаси расмӣ ҷиҳати ҳифз ва нигоҳдошти ёдгориҳои археологии Помир аз ҷониби Вазорати фарҳанг, Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон ва Ҳукумати маҳаллии ВМҚБ диққати ҷиддӣ дода шавад;

5. Дар бораи фаъолият ва комёбидҳои бостоншиносон дар омӯзиши археологии Помир мақолаҳои илмӣ ва рисолаҳо нашр шаванд ва саҳми онҳо дар омӯзиши таърихи ҳалқи тоҷик аз ҷумла Помир инъикос карда шавад;

6. Таҳти сарпарастии Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, Институти таъриҳ, археология ва этнографияи ба номи А.Дониш бояд экспедитсияи доимамалкунандаи Помир таъсис дода шавад ва ба он бештар муҳаққиқони маҳаллӣ ҷалб карда шаванд;

7. Инчунин, гурӯҳи маҳsusи археологии доимамалкунанда барои омӯзиши петроглифҳои Помир таъсис дода шавад.

АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА

Фехристи манбаъҳо ва адабиёти истифодашуда

Хуҷҷатҳо, санадҳо, маводи бойгонӣ

1. Архив СПБО ИВ РАН. – Ф.121. – Оп. 1. – Д.242. – Л.219.
2. Бернштам, А.Н. Памир и Алай в свете археологических работ 1947 [Текст] / А.Н. Бернштам // Архив ИИМК. – Ф.56. – Д.126.
3. Мушкетов, Д.И. Рукопись назыв: Роҳарв-Қалаи Вандж, 1910 г. [Текст] / Д.И. Мушкетов // Архив ГО. – Р.89. – Оп.1. – Д.15.

Монографияҳо вакитобҳои илмӣ-оммавӣ

4. Агаханянц, О.Е. Между Гиндукушем и Тянь-Шанем: История изучения природы Памира [Текст] / О.Е. Агаханянц. – Душанбе: Таджикгосиздат, 1962. – 128 с.
5. Агаханянц, О.Е. Основные проблемы физической географии Памира [Текст] / О.Е.Агаханянц. – Душанбе: АН Таджикской ССР, 1965. –240с.
6. Акрамов, Н.М. Вопросы истории, археологии и этнографии народов Памира и Припамирья в трудах Б.Л. Громбчевского [Текст]: монография / Н.М. Акрамов. – Душанбе: Ирфон, 1974. – 131 с.
7. Аламшоев, Қ. Фарҳанги шикор дар Помир [Матн] / Қ. Аламшоев. – Душанбе: Ирфон, 2015. – 280 с.
8. Алексеев, В.П., Гохман, И.И. Антропология азиатской части СССР [Текст] / В.П. Алексеев, И.И. Гохман. – М.: Наука, 1984. – 208 с.
9. Андреев, М.С. Таджики долины Хуф [Текст] / М.С.Андреев; Под ред. Э. Кочумкуловой. – Бишкек: Джейм Кей Джи, 2020. – Вып.1-2. – 794. с.
10. Андреев, М.С., Половцов, А.А. Материалы по этнографии иранских племен Средней Азии: Ишкашим и Вахан [Текст] / М.С. Андреев, А.А. Половцов. – СПб, 1911. – 41 с.
11. Археологические работы в Таджикистане (1976 год) [Текст]. – Душанбе: Дониш, 1982. – Вып.16. – 354 с.

12. Археологические работы в Таджикистане (1977 год) [Текст]. – Душанбе: Дониш, 1983. – Вып.17. – 316 с.
13. Археологические работы в Таджикистане (1980 год) [Текст]. – Душанбе: Дониш, 1987. – Вып.20. – 452 с.
14. Бабаев, А.Д. Археологические разведки на Памире в 1961 год [Текст] / А.Д. Бабаев. – Душанбе, 1964. – Вып.9. – С.25-33.
15. Бабаев, А.Д. Древние земледельцы «Крыши мира» [Текст] / А.Д. Бабаев. – Худжанд: Ношир, 2006. – 398 с.
16. Бабаев, А.Д. Крепости древнего Вахана [Текст] / А.Д. Бабаев. – Душанбе: Дониш, 1973. – 164 с.
17. Баранов, П.А. Памир и его земледельческое освоение [Текст] / П.А. Баранов. – М., 1940. – 48 с.
18. Баранов, П.А., Гурский, А.В., Остапович, Л.Ф. Земледелие и сельско - хозяйственые культуры Горно-Бадахшанской автономной области Таджикской ССР [Текст] / П.А. Баранов, А.В. Гурский, Л.Ф. Остапович. – Душанбе, 1964. – Т.1. – 207 с.
19. Бархатов, Б.П. Тектоника Памира [Текст] / Б.П. Бархатов. – Л.: ЛГУ, 1963. – 243 с.
20. Бернштам, А.Н. Историко-археологические очерки Центрального Тянь-Шаня и Памиро-Алая [Текст] / А.Н. Бернштам. – М.-Л., 1952. – 348 с.
21. Бичурин, Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древнейшие времена [Текст] / Н.Я. Бичурин. – М.-Л., 1950. – Т.II. – 335 с.
22. Бобринской, А.А. Горцы верховьев Пянджа [Текст]: Ваханцы и ишкашимцы. Очерки быта по путевым заметкам графа А.А. Бобринского / А.А. Бобринской. – М., 1908. – 150 с.
23. Бубнова, М.А. Археологическая карта Горно-Бадахшанской Автономной Области. Восточный Памир [Текст] / М.А. Бубнова. – Душанбе, 2015. – 300 с.

24. Бубнова, М.А. Археологическая карта Таджикистана Горно-Бадахшанская автономная область. Западный Памир (памятники II тыс. до н. э. XIX в.) [Текст] / М.А. Бубнова. – Душанбе: Дониш, 1997. – 283 с.
25. Бубнова, М.А. Древние рудознатцы Памира [Текст] / М.А. Бубнова. – Душанбе: Дониш, 1993. – 176 с.
26. Бубнова, М.А. Кадастр древних рудников Горно-Бадахшанской автономной области [Текст] / М.А. Бубнова. – Душанбе, 1991. – 54 с.
27. Бубнова, М.А. Охрана природно-культурных заповедников долины Шахдары (Западный Памир) [Текст] / М.А. Бубнова. – Душанбе, 1996. – 82 с.
28. Вавилов, Н.И., Букинич, Д.Д. Земледельческий Афганистан [Текст] / Н.И. Вавилов, Н.И. Букинич. – Л., 1929. – 610 с.
29. Васильев, В.А. Кайназой Памира [Текст] / В.А. Васильев – Душанбе: Дониш, 1966. – 221 с.
30. Гинзбург, В.В., Трофимова, Т.А. Палеоантропология Средней Азии [Текст] / В.В. Гинзбург, Т.А. Трофимова. – М.: Наука, 1972. – 270 с.
31. Гордон, Т.Е. Путешествие на Памире [Текст]: несколько глав из книги TheWorld / Т.Е. Гордон; Пер. М.И. Венюкова. – Спб., 1877. – 37 с.
32. Григорьев, В.В. О скифском народе саках [Текст] / В.В. Григорьев. – Спб.: Импер. Акад. наук, 1871. – 203 с.
33. Губин, И.Е. Геологическая граница между Памиром и Алаем [Текст] / И.Е. Губин. – Госгеолтехиздат, 1944. – 45 с.
34. Гумилев, Л.Н. Хунну. Срединная Азия в древние времена [Текст] / Л.Н. Гумилев. – М.: Восточной литературы, 1960. – 292 с.
35. Давыдов, А.С. Этническая принадлежность коренного населения Горного Бадахшана (Памира) Историография вопроса [Текст] / А.С. Давыдов. – Душанбе, 2005. – 151 с.
36. Древние культуры Евразии [Текст]: Материалы международной научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения А.Н. Бернштама. – СПб: Инфо-ол, 2010. – 326 с.

37. Жуковский, В.А. Древности Закаспийского края. Развалины старого Мерва [Текст]: Материалы по археологии России, императорской археологической комиссии, №16. / В.А. Жуковский. – СПб., 1894. – 222 с.
38. Забиров, Р.Д. Оледенение Памира [Текст] / Р.Д. Забиров. – М.: Географгиз, 1955. – 372 с.
39. История Горно-Бадахшанской автономной области [Текст]. – Душанбе, 2005. – Т.1. – 493 с.
40. Ишкошим [Матн]: китоби роҳнамо / таҳ.тад.ва тарҷ. Н.О. Назаров; муҳаррир А.Мирбобоев. – Душанбе: Нодир, 2011. – 488 с.
41. Каландаров, Т.С. Шугнанцы [Текст]: историко-этнографическое исследование/ Т.С.Каландаров. – М., 2004. – 478 с.
42. Кияткина, Т.П. Материалы к палеоантропологии Таджикистана [Текст] / Т.П. Кияткина. – Душанбе, 1976. – 187 с.
43. Корженевский, Н.Л. Ландшафты путей из Ферганы на Памир [Текст] / Н.Л. Корженевский. – Ташкент, 1922. – 25 с.
44. Костенко, Л.Ф. Туркестанский край [Текст] / Л.Ф. Костенко. – СПб, 1880. – Т.2. – 261 с.
45. Кузмина, Е.Е. Металлические изделия энеолита и бронзового века в Средней Азии [Текст] / Е.Е. Кузмина. – М., 1966. – 119 с.
46. Лившиц, В.А. Иранские языки народов Средней Азии. – Народы Средней Азии и Казахстана [Текст] / В.А. Лившиц. – М., 1962. – 768 с.
47. Литвинский, Б.А. Археологическое изучение Таджикистана советской наукой [Текст]: Краткий очерк / Б.А. Литвинский. – Сталинабад, 1954. – 80 с.
48. Литвинский, Б.А. Древние кочевники «Крыши Мира» [Текст] / Б.А. Литвинский. – М.: Наука, 1972. – 274 с.
49. Лукнитский П.Н. Путешествия по Памиру [Текст] / П. Н. Лукнитский.- Москва. -1955. - 503 с.,

50. Лунин, Б.В. Из истории русского востоковедение и археологии в Туркестане [Текст]: Туркестанский кружок любителей археологии (1895-1917 гг.) / Б.В. Лунин. – Ташкент, 1958. – 320 с.
51. Маанаев, Э., Плоских, В. На «Крыше мира»: Исторические очерки о памиро-алайских киргизах [Текст] / Э. Маанаев, В. Плоских; под ред. Н.А. Халфина. – Фрунзе: Мектеп, 1983. – 144 с.
52. Майтдинова, Г. Государство Кирпанд – империя в Срединной Азии [Текст] / Г. Майтдинова. – Душанбе, 2011. – 280 с.
53. Мандельштам, А.М. Материалы к историко-географическому обзору Памира и припамирских областей с древнейших времен до X в. нашей эры [Текст] / А.М. Мандельштам. – Сталинабад: Академии наук тадж. ССР, 1957. – Т.53. – 181 с.
54. Минаев, И. Сведения о странах верховья реки Аму-Дары [Текст] / И. Минаев. – СП б., 1878. – 270 с.
55. Моногарова, Л.Ф. Преобразования в быту и культуре припамирских народностей [Текст] / Л.Ф. Моногарова. – М., 1972. – 172 с.
56. Ошанин, Л.В. Иранские племена Западного Памира [Текст] / Л.В. Ошанин. – Ташкент, 1937. – 235 с.
57. Пахалина, Т.Н. Памирские языки [Текст] / Т.Н. Пахалина. – М., 1969. – 163 с.
58. Поло, М. Книга о разнообразии мира [Текст] / Марко Поло; пер. с фр. И.М. Минаев. – М.: Мир книг, 2008. – 285 с.
59. Поляков, С.П., Черемных, А.И. Погребальные сооружения населения долины Зеравшана [Текст] / С.П. Поляков, А.И. Черемных // Домусульманские верования и обряды в Средней Азии. – М.: Наука, 1975. – 344 с.
60. Пянков, И.В. Осиёи Миёна дар номҳои бостон [Матн] / И.В. Пянков. – Душанбе: Ирфон, 1991. – 64 с.
61. Разгонов, А.К. По восточной Бухаре и Памиру [Текст] / А.К. Разгонов. – Ташкент, 1910. – 275 с.

62. Райкова, И.А. Климат и растительность Памира [Текст] И.А. Райкова // Тезисы конференции по сельскохозяйственному освоению Памира. – Л., 1936. – 12 с.
63. Ранов, В.А. Археологи на «Крыше мира» [Текст] / В.А. Ранов. – Душанбе: Ирфон, 1967. – 152 с.
64. Ранов, В.А. Бегущие по скалам наскальные рисунки Памира [Текст] / В.А. Ранов. – Душанбе: Дониш, 2010. – 376 с.
65. Ранов, В.А. Бегущие по скалам. Наскальные рисунки Памира [Текст]: монография / В.А. Ранов. – Душанбе: Дониш, 2016. – 412 с.
66. Ранов, В.А. Каримова, Г.Р. Каменный век Афгано-Таджикской депрессии [Текст] / В.А. Ранов, Г.Р. Каримова. – Душанбе, 2005. – 487 с.
67. Ранов, В.А., Неъматов, Н.Н. Мухторов, А. Асрори замони куҳан. [Матн] / В.А. Ранов, Н.Н. Неъматов. – Душанбе: Ирфон, 1974. – 100 с.
68. Сарианиди, В.И. Бактрия сквозь мглу веков [Текст] В.И. / Сарианди. – М.: Мысл, 1984. – 192 с.
69. Сидоров, Л.Ф. Природа Памира в четвертичное время [Текст] / Л.Ф. Сидоров. – Л.: Наука, 1979. – 145 с.
70. Снесарев, А.Е. Северо-Индийский театр [Текст] / А.Е. Снесарев. – Ташкент, 1903. – Т.1. – 347 с.
71. Станкович, Б.В. Отчет о командировке в Закаспийский край и на Памир [Текст] / Б.В. Станкович. – Варшава: Варшавского военного округа, 1900. – 56 с.
72. Станюкович, К.В. Растительный покров Восточного Памира [Текст] / К.В. Станюкович. – М.: Географгиз, 1949. – 160 с.
73. Федченко, Б.А. Писма с дороги (Памир и Шугнан) [Текст] / Б.А. Федченко. – СП б., 1904. – 44 с.
74. Федченко, Б.А. Шугнан: Географические и ботанические результаты путешествия в 1901 и в 1904 гг [Текст] / Б.А. Федченко. – СП б., 1909. – Ч.1. – 176 с.
75. Худоназаров, Д.Н. Памирские экспедиции графа А.А. Бобринского 1895-1901 годов. Этнографический альбом: фотографии

Н.В.Богоявленскогом [Текст] / Д.Н. Худоназаров. – М.: Наука, 2013. – 324 с.

76. Эмомали Рахмон. Таджики в зеркале истории. От Арийцев до Саманидов [Текст] / Р. Эмомали. - Душанбе: «Ирфон», 2012. – С.19. (676 с.)

77. Юль, Г. Очерк географии и истории верховьев Аму-Дарьи [Текст] / Г. Юль; Пер. с. англ. – СП Б., 1873. – Т.IX. – №6. – 82 с.

78. Юсуфбеков, Х.Ю. Улучшение пастбищ и сенакосов Памира и Алайской долины [Текст] / Х.Ю. Юсуфбеков. – Душанбе, 1968. – 320 с.

79. Якубов, Ю. Таърихи пайдоиши этноним ва забони тоҷик [Матн] / Ю. Якубов. – Душанбе, 2018. – 126 с.

Мақолаҳо аз маҷмуаҳо ва матбуоти даврӣ

80. Абаев, В.И. Скифский быт и реформа Зороастра [Текст] / В.И.Абаев // Archiv Orientaini, XXIV. – Praha, 1956. – №1. – С.23-56.

81. Агаханянц, О.Е. Главные черты природы Памира [Текст] / О.Е.Агаханянц // Страны и народы Востока. – М., 1975. – Вып.XVI. – С.26-61.

82. Агаханянц, О.Е. Наскальные рисунки в Язгулеме / О.Е. Агаханянц // Известия Академии наук Таджикской ССР. Отделение общественных наук. – Душанбе, 1957. – Вып.14. – С.71-78.

83. Агаханянц, О.Е. Памир и Центральная Азия [Текст] / О.Е. Агаханянц // Известия всесоюзного географического общества. – М.-Л., 1964. – Т.96. –Вып.2. – С.103-106.

84. Агаханянц, О.Е., Никонов, А.А. О древнем оледенении Памира [Текст] / О.Е. Агаханянц, А.А. Никонов, М.М. Пахомов, В.А. Ранов, А.К. Трофимов, О.К. Чедия // Известия Академия наук СССР. Серия географическая. – 1981. – №4. – С.123-134.

85. Агаханянц, О.Е., Пахомов, М.М., Трофимов, А.К. К палеографии Памира в голоцене [Текст] / О.Е. Агаханянц, М.М. Пахомов, А.К. Трофимов // Известия всесоюзного географического общества. – М.-Л., 1964. – Т.96. – Вып.6. – С.505-508.

86. Азизов, М. Андешаҳо дар сароғози ниёгон [Матн] / М. Азизов // Мероси ниёгон. – Душанбе, 2019. – №21. – С.4.
87. Аламшоев, Қ. Парастиши шуғли шикор ва суннати шикорӣ дар Помир [Матн] / Қ. Аламшоев // Муаррих. – Душанбе, 2015. – №3. – С.86-94.
88. Аристов, Н.А. Этнические отношения на Памире и в прилегающих странах по древним, преимущественно китайским источникам [Текст] / Н.А. Аристов // Русский антропологический журнал. – М., 1900. – №3. – С.1-74.
89. Бабаев, А.Д. Бронзовый наконечник копья из могильника Южбок (Западный Памир) [Текст] / А.Д. Бабаев // Памироведение. – Душанбе, 1984. – Вып.1. – С.104-106.
90. Бабаев, А.Д. Могильник Южбок II-памятник эпохи бронзы на Западном Памире [Текст] / А.Д. Бабаев // Археологические работы в Таджикистане (1975 год). – Душанбе: Дониш, 1980. – Вып.15. – С.75-87.
91. Бабаев, А.Д. Могильник Южбок на Западном Памире [Текст] / А.Д. Бабаев // Успехи среднеазиатской археологии. – Л., 1975. – Вып.3. – С.39-42.
92. Бабанская, Г.Г., Заднепровский, Ю.А. Археологические исследования А.Н. Бернштама на Памире в 1956 год [Текст] / Г.Г. Бабанская, Ю.А. Заднепровский // Археологические работы в Таджикистане. – Сталинобод, 1956. – Вып.4. – С.53-63.
93. Бархатов, Б.П. Принципы тектонического районирования Памира [Текст] / Б.П. Бархатов // Вестник Ленинградского университета. Серия геология и география. – 1961. – Вып.3. – №18. – С.19-31.
94. Бернштам, А.Н. Новые надписи из Средней Азии [Текст] / А.Н. Бернштам // Эпиграфика Востока. – М.-Л., 1949. – Вып.3. – С.55-58.
95. Бернштам, А.Н. Памир и Алай в свете археологических работ 1947 г. [Текст] / А.Н. Бернштам // Ученые записки Ленинградского Государственного ордена Ленина университета. – Л., 1952. – Вып.19. – С.43-48.

96. Бернштам, А.Н. Саки Памира [Текст] / А.Н. Бернштам // Вестник древней истории. – М., 1956. – №1. – С.121-134.
97. Бобомуллоев, С.Г. Вклад академика В.В. Бартольда в создание «Туркестанского кружка любителей археологии» [Текст] / С.Г. Бобомуллоев // Вклад академика В.В. Бартольда в научном изучении истории таджикского народа. – Душанбе, 2010. – С.80-90.
98. Бобомуллоев, С.Г. Изучение археологических памятников южного Таджикистана в 40-50 годы XX века [Текст] / С.Г. Бобомуллоев // Наследие предков. – 2007. – №10. – С.82-102.
99. Бобомуллоев, С.Г. Истоки формирования археологических исследований в Таджикистане [Текст] / С.Г. Бобомуллоев // Маҷмӯаи маколаҳо. – Ҳуджанд, 2007. – С.230-243.
100. Бубнова, М.А. Археологические исследования на Восточном Памире в 2003 и 2008 гг. [Текст] / М.А. Бубнова // Археологические работы в Таджикистане. – Душанбе, 2010. – Вып.34. – С.174-175.
101. Бубнова, М.А. Археология Памира за 40 лет [Текст] / М.А. Бубнова // Памироведение. – Душанбе: Дониш, 1985. – Вып.2. – С.140-160.
102. Бубнова, М.А. Верхний Тохаристан [Текст] / М.А. Бубнова // Археология. Средняя Азия и Дальний Восток в эпоху средневековья. Средняя Азия в Раннем средневековье. – М.: Наука, 1999. – С.144-151.
103. Бубнова, М.А. Изучение памятников, связанных с горным промыслом, на территории Таджикистана в 1970 г. [Текст] / М.А. Бубнова // Археологические работы в Таджикистане (1970 год). – Душанбе, 1973. – Вып.10. – С.205-214.
104. Бубнова, М.А. Исследование памятников на Западном и Восточном Памире в 1989 г. [Текст] / М.А. Бубнова // Археологические работы в Таджикистане. – Душанбе, 2005. – Вып.30. – С.117-152.
105. Бубнова, М.А. К вопросу о Саках Памира [Текст] / М.А. Бубнова // Археология и палеоэкология Евразии. – Новосибирск, 2004. – С.314-321.

106. Бубнова, М.А. Культовое сооружение Кафыркала III (полевые исследования Памирского археологического отряда 1982 гг.). [Текст] / М.А. Бубнова // Археологические работы в Таджикистане (1982 год). – Душанбе: Дониш, 1990. – Вып.22. – С.301-310.
107. Бубнова, М.А. Культовый комплекс в кишилаке Вранг (Западный Памир). [Текст] / М.А. Бубнова // Археологические работы в Таджикистане (1979 год). – Душанбе: Дониш, 1986. – Вып.19. – С.249-264.
108. Бубнова, М.А. Могильники сакского времени и поселение X-XI вв. на побережье оз. Яшикуль (Мургабский район ГБАО), работы 1988 г. [Текст] / М.А. Бубнова // Археологические работы в Таджикистане. – Душанбе: Деваштич, 2003. – Вып.28. – С.168-193.
109. Бубнова, М.А. Отчет об археологических исследованиях памятников долины Джашангоз в 1990, 1992, 1996 годах и обобщение результатов предыдущих лет [Текст] / М.А. Бубнова // Археологические работы в Таджикистане. – Душанбе, 2000. – Вып.27. – С.209-239.
110. Бубнова, М.А. Памятники долины реки Большой Марджанай Южный (Полевые исследования 1986 г.) [Текст] / М.А. Бубнова // Археологические работы в Таджикистане (1986 год). – Душанбе, Худжанд, 2005. – Вып.26. – С.485-494.
111. Бубнова, М.А. Полевые исследования на Восточном Памире в 1990 г. [Текст] / М.А. Бубнова // Археологические работы в Таджикистане. – Душанбе, 2008. – Вып.32. – С.214-225.
112. Бубнова, М.А. Поселение Базардара (полевые исследования 1975 г.) [Текст] / М.А. Бубнова // Археологические работы в Таджикистане (1975 год). – Душанбе: Дониш, 1980. – Вып.15. – С.190-199.
113. Бубнова, М.А. Работы Памирского археологического отряда на Западном Памире в 1976 г. [Текст] / М.А. Бубнова // Археологические работы в Таджикистане (1976 год). – Душанбе: Дониш, 1982. – Вып.16. – С.171-184.

114. Бубнова, М.А. Работы Памирского отряда в 1980 г. [Текст] / М.А. Бубнова // Археологические работы в Таджикистане (1980 год). – Душанбе: Дониш, 1987. – Вып.20. – С.211-212.

115. Бубнова, М.А. Раскопки рабада на поселении Базардара (полевой сезон 1974 г.) [Текст] / М.А. Бубнова // Археологические работы в Таджикистане (1974 год). – Душанбе: Дониш, 1979. – Вып.14. – С.242-253.

116. Бубнова, М.А. Результаты исследования памятников в долине р. Шоролю (1989-1990гг.) [Текст] / М.А. Бубнова // Археологические работы в Таджикистане. – Душанбе, 2007. – Вып.31. – С.198-210.

117. Бубнова, М.А. Результаты раскопок поселения Базардара в 1973 г. [Текст] / М.А. Бубнова // Археологические работы в Таджикистане (1973 год). – Душанбе: Дониш, 1977. – Вып.13. – С.199-208.

118. Бубнова, М.А. Сельская усадьба X-XI веков в Вахане (полевые исследования 1978г.) [Текст] / М.А. Бубнова // Археологические работы в Таджикистане (1978 г.). – Душанбе: Дониш, 1984. – Вып.18. – С.206-220.

119. Бубнова, М.А. Средневековые памятники Шугнана (материалы 1972 г.) [Текст] / М.А. Бубнова // Археологические работы в Таджикистане (1972 год). – Душанбе, 1976. – Вып.12. – С.146-154.

120. Бубнова, М.А. Экспедиция Б.А Литвинского на Восточный Памир в 1958-1959 гг. [Текст] / М.А. Бубнова // Последний энциклопедист: к юбилею Б.А. Литвинского. – М.: Институт востоковедения РАН, 2013. – С.136-162.

121. Бутамо, С.В. Ранов, В.А., Сидоров, Л.Ф., Шиликина, А.И. Палеографические результаты изучения высокогорной стоянки каменного века на Памире [Текст] / С.В. Бутамо, В.А. Ранов, Л.Ф. Сидоров, А.И. Шиликина // Доклады Академия наук СССР. – М., 1962. – Т.146. – №6. – С.13-81.

122. Бутамо, С.В., Ранов, В.А., Сидоров, Л.Ф. Некоторые вопросы исследования каменного века Памира [Текст] / С.В. Бутамо, В.А. Ранов, Л.Ф. Сидоров // Советская археология. – М., 1964. – №4. – С.11-17.

123. Витт, В.О. Лошади Пазырыкских курганов [Текст] / В.О. Витт //

Советская археология. – М., 1952. – №16. – С.163-205.

124. Гинзбург, В.В. Антропологическая характеристика саков Южного Памира [Текст] / В.В. Гинзбург // КСИИМК. – Л., 1960. – Вып.80. – С.26-39.

125. Гинзбург, В.В. Материалы к палеоантропологии восточных районов Средней Азии (Гунны и саки Тянь-Шаня, Алай и Южного Памира) [Текст] / В.В. Гинзбург // Краткие сообщения Института этнографии. – 1950. – Вып.11. – С.83-96.

126. Горбунова, Н.Г. А.Н.Бернштам - исследователь древних культур Средней Азии [Текст] / Н.Г. Горбунов // Из истории и археологии древнего Тянь-Шаня. – Бишкек, 1995. – С.5-12.

127. Гурский, А.В. Наскальные рисунки в Горно-Бадахшанской автономной области [Текст] / А.В. Гурский // Доклады АН. Тадж. ССР. – Вып.3. – С.33-37.

128. Дальский, А.Н. Наскальные изображения Таджикистана [Текст] / А.Н. Дальский // Известия Всесоюзного географического общества. – 1949. – Т.81. – Вып.2. – С.183-197.

129. Дьяконов, М.М. Перспективы археологического изучения Таджикистана [Текст] / М.М. Дьяконов // Труды Таджикского филиала АН СССР, История, археология, этнография, язык и литература. – Сталинабад, 1951. – Т.29. – С.19-35.

130. Жуков, В.А. Новая стоянка каменного века в Аличурской долине (Восточный Памир) [Текст] / В.А. Жуков // Археологические работы в Таджикистане (1974 год). – Душанбе: Дониш, 1979. – Вып.14. – С.37-49.

131. Жуков, В.А. Новая стоянка каменного века на Восточном Памире [Текст] / В.А. Жуков // Археологические работы в Таджикистане (1971 год). – Душанбе: Дониш, 1975. – Вып.11. – С.27-35.

132. Жуков, В.А. Отчёт о работе Марканской археологического отряда в 1975 г. (раскопки стоянки Ошхона) [Текст] / В.А. Жуков //

Археологические работы в Таджикистане (1975 год). – Душанбе: Дониш, 1980. – Вып.15. – С.39-49.

133. Жуков, В.А. Отчёт о работе Марканской археологического отряда в 1977 г. [Текст] / В.А. Жуков // Археологические работы в Таджикистане (1977 год). – Душанбе: Дониш, 1983. – Вып.17. – С.34-45.

134. Жуков, В.А. Работа Марканского археологического отряда в 1980 г. [Текст] / В.А. Жуков // Археологические работы в Таджикистане (1980 год). – Душанбе: Дониш, 1987. – Вып.20. – С.105-116.

135. Жуков, В.А. Работы Марканского археологического отряда в 1976 г. [Текст] / В.А. Жуков // Археологические работы в Таджикистане (1976 год). – Душанбе: Дониш, 1982. – Вып.16. – С.31-39.

136. Жуков, В.А. Раскопки Пещеры «Истыкская» (1978-1979 гг.) / В.А. Жуков // Археологические работы в Таджикистане (1979). – Душанбе: Дониш, 1988. – Вып.19. – С.51-64.

137. Жуков, В.А., Ранов, В.А. Древние колесницы на Памире (О наскальных рисунках) [Текст] / В.А. Жуков, В.А. Ранов // Памир. – 1974. – №11. – С.62-68.

138. Заднпровский, Ю.А. Александр Натанович Бернштам [Текст] / Ю.А. Заднпровский // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. – М., 1960. – Вып.80. – С.5-8.

139. Зарубин, И.И. Материалы и заметки по этнографии горных таджиков. Долина Бартанга [Текст] / И.И. Зарубин // Сборника Музея антропологии и этнографии при Российской Академии наук. – СПб., 1918. – С.97-148.

140. Зелинский, А.Н. Древнее погребение на Южном Памире [Текст] / А.Н. Зелинский // Страны и народы Востока. – М., 1965. – Вып.4. – С.143-146.

141. Зелинский, А.Н. Древние крепости на Памире [Текст] / А.Н. Зелинский // Страны и народы Востока. – М., 1964. – Вып.3. – С.120-141.

142. Зелинский, А.Н. Древние пути Памира [Текст] / А.Н. Зелинский // Страны и народы Востока. – М., 1964. – Вып.3. – С.99-119.

143. Иванов, Д.Л. Путешествие на Памир [Текст] / Д.Л. Иванов // Известия Императорского Русского географического общества. – 1884. – Т.20. – С.209-252.
144. Иванов, Д.Л. Шугнан. Афганские очерки [Текст] / Д.Л. Иванов // Вестник Европы. – СП б., 1885. – Т.3. – №6. – С.612-658; Т.4. – №7. – С.48-97.
145. Каримова, Г.Р. 60 лет отделу археологии института истории, археологии и этнографии им. А.Дониша Академии наук Республики Таджикистан [Текст] / Г.Р.Каримова // Археологические работы в Таджикистане. – Душанбе, 2012. – Вып.35. – С.13-55.
146. Кисляков, Н.А. Язгулемцы [Текст]: этнографический очерк / Н.А. Кисляков // Изв. Всесоюз. геогр. о-ва. – 1948. – Т.80. – Вып.4. – С.361-372.
147. Кияткина, Т.П. Краниологические материалы с Западного Памира [Текст] / Т.П. Кияткина // Памироведение. – Душанбе, 1984. – Вып.1. – С.135-144.
148. Корженевский, Н. Л. Через Памир в Гиндукуш [Текст]: от Оша до Памирского поста / Н.Л. Корженевский // Исторический вестник. – 1912. – №2. – С.691-732.
149. Корженевский, Н.Л. Поездка на Памиры. Вахан и Шугнан в 1903 год [Текст] / Л.Н. Корженевский // Тр. Общества землеведения при Санкт-Петербургском университете. – СП б., 1906. – Т.1. – С.103-118.
150. Косяков, П.Е. Путевые заметки военного топографа Косякова П. по Каратегину и Дарвазу в 1882 году [Текст] / П.Е. Косяков // Известия русского географического общества. – СП б., 1884. – Т.20. – Вып.6. – С.589-613.
151. Кубарев, В.Д. Конь и всадник: в эпосе, погребальной традиции и в наскальном искусстве Алтая [Текст] / В.Д. Кубарев // Древние и средневековые кочевники Центральной Азии: сборник научных трудов / отв. ред. А.А. Тиштин. – Барнаул: Азбука, 2008. – С.143-146.

152. Лившиц, В.А. Разделы главы «Распад перво-битнообщинного строя» [Текст] / В.А. Лившиц // ИТН, I. – М., 1962. – С.230-245.
153. Литвинов, Б.Н. Через Бухару на Памиры [Текст] / Б.Н. Литвинов // Исторический вестник. – СП б., 1904. – №10. – С.298-331.
154. Литвинский, Б.А. Археологические открытия на Восточном Памире и проблема связей между Средней Азией, Китаем и Индией в древности [Текст] / Б.А. Литвинский // Труды двадцать пятого международного конгресса востоковедов. – М., 1963. – Т.3. – С.31-40.
155. Литвинский, Б.А. Археология Таджикистана за годы Советской власти [Текст] / Б.А. Литвинский // Советская археология. – 1967. – №3. – С.106-123.
156. Литвинский, Б.А. Оружие населения Памира и Ферганы в сакское время [Текст] / Б.А. Литвинский // Материальная культура Таджикистана. – Душанбе, 1968. – Вып.1. – С.69-115.
157. Литвинский, Б.А. Раскопки могильников на Восточном Памире в 1958 г. [Текст] / Б.А. Литвинский // Археологические работы в Таджикистане (1958 год). – Сталинобод, 1961. – Вып.6. – С.37-48.
158. Литвинский, Б.А. Раскопки могильников на Восточном Памире в 1959 г. [Текст] / Б.А. Литвинский // Археологические работы в Таджикистане (1959 год). – Душанбе, 1961. – Вып.7. – С.50-62.
159. Литвинский, Б.А., Бубнова, М.А. Раскопки курганов на Восточном Памире в 1960 г. [Текст] / Б.А. Литвинский, М.А. Бубнова // Археологические работы в Таджикистане (1960 год). – Душанбе, 1962. – Вып.8. – С.27-34.
160. Марков, К.К. Геоморфологический очерк Памира [Текст] / К.К. Марков // Тр. Института физ. географии АН СССР. – М.-Л., 1935. – Вып.17. – С.1-66.
161. Масов, Р., Ранов, В.А. Гиссарская культура и ее роль на ранних этапах этногенеза таджикского народа [Текст] / Р. Масов, В.А. Ранов // Мероси ниёгон = Наследие предков. – 2003. – №6. – С.44-60.

162. Мушкетов, Д.И. Рохарв (Кала-и-Ванч) [Текст] / Д.И. Мушкетов // Изв. РГО. – 1916. – Т.52. – Вып.3. – С.239-244.
163. Муштекова, И.В. Собрание сочинений [Текст] / И.В. Муштекова. – СПб., 1910-1912. – Вып.1-2. – 614 с.
164. Назаршоев, Н. О путешествии датчанина О. Олуфсена на Западный Памир [Текст] / О.Н. Назаршоев // Сборник археологических работ. – Душанбе, 1975. – Вып.1. – С.43-49.
165. Новиков, В. О древней добыче и плавке медных руд на территории юго-западный Дарваза [Текст] / В.О. Новиков // Археологические работы в Таджикистане (1985 год). – Душанбе: Дониш, 1994. – Вып.25. – С.288-291.
166. Оверлает, Б., Янссенс, Р., Ван Четем, Л. [Текст] / Б. Оверлает, Р. Янссенс, Л. Ван Гетем. Отчет об исследовании Карона Таджикско-Бельгийским отрядом учёных в 2014 г. // Археологические работы в Таджикистане. – Душанбе, 2019. – Вып.40. – С.286-289.
167. Пахомов, М.М. Характеристика климата и растительности Памира в верхнем плейстоцене и в современную эпоху [Текст] / М.М. Пахомов // Изв. АН СССР, сер. геогр. – 1965. – Вып.1. – С.84-89.
168. Пахомов, М.М., Никонов, А.А., Ранов, В.А. О палеографических условиях Северного Памира в раннем голоцене по результатам изучения мезолитической стоянки Ошхона [Текст] / М.М. Пахомов, А.А. Никонов, В.А. Ранов // Докл. АН Тадж. ССР. – 1977. – Т.20. – №5. – С.61-64.
169. Писарчик, А. К. К вопросу о припамирско-кавказских параллелях / А.К. Писарчик [Текст] // Памяти Александра Александровича Семенова. – Душанбе, 1980. – С.261-276.
170. Ранов, В.А. Археологические изучения Памира (1946-1984) [Текст] / В.А. Ранов // Очерки по истории советского Бадахшана. – 2-е изд. – Душанбе: Дониш, 1985. – С.385-424.
171. Ранов, В.А. Археологические исследования в Таджикистане в 1958 г. [Текст] / В.А. Ранов // Советский Бадахшан. – 1959. – 20 февраль.

172. Ранов, В.А. В долине Маркансу [Текст] / В.А. Ранов // Комсомолец Таджикистана. – 1958. – 31 август.
173. Ранов, В.А. Гисарская культура: Распространение, хронология, экономика [Текст] / В.А. Ранов // Культура первобытной эпохи Таджикистана (от мезолита до бронзы). – Душанбе: Дониш, 1982. – С.22-41.
174. Ранов, В.А. Дар Помири Шарқӣ [Матн] / В.А. Ранов // Тоҷикистон. – 1958. – №9. – С.24.
175. Ранов, В.А. Десят лет исследований каменного века Южного Таджикистана и Памира в 1971-1980 гг. [Текст] / В.А. Ранов // Археологические работы в Таджикистане (1980 год). – Душанбе, 1987. – Вып.20. – С.50-87.
176. Ранов, В.А. Древние рисунки на скалах Лянгара [Текст] / В.А. Ранов // Мухтаров А., Негматов Н., Ранов В., Якубов Ю. Путешествие в Согдиану. – Душанбе, 1982. – С.76-108.
177. Ранов, В.А. Жуков, В.А. Петроглифы на р. Северный Акдзилга (Восточный Памир) / В.А. Ранов, В.А. Жуков // АО. – М., 1971. – С.540-541.
178. Ранов, В.А. Изучение каменного века Средней Азии за двадцать лет (1945-1965) [Текст] / В.А. Ранов // Материальная культура Таджикистана. – Душанбе, 1968. – Вып.1. – С.5-45.
179. Ранов, В.А. Изучение каменного века Таджикистана [Текст] / В.А. Ранов // Докл. АН Тадж. ССР. – 1953. – Вып.9. – С.2-23.
180. Ранов, В.А. Изучение наскальных изображений Западного Памира в 1972 г. [Текст] / В.А. Ранов // Археологические работы в Таджикистане (1972 год). – Душанбе, 1976. – Вып.12. – С.5-21.
181. Ранов, В.А. Изучение памятников каменного века на Восточном Памире в 1958 г. [Текст] / В.А. Ранов // Археологические работы в Таджикистане (1958 год). – Сталинобод, 1961. – Вып.6. – С.19-35.
182. Ранов, В.А. Исследования эпохи каменного века на Восточном Памире. [Текст] / В.А. Ранов // Советский Бадахшан. – 1957. – 5 мая.

183. Ранов, В.А. Итоги разведок памятников каменного века на Восточном Памире (1956-1958 гг.) [Текст] / В.А. Ранов // Материалы и исследования по археологии СССР. – 1964. – №124. – С.7-50.
184. Ранов, В.А. Каменный век на «Крыше мира»: Был ли обитаем Памир? [Текст] / В.А. Ранов // Вечерний Ленинград. – 1960. – 11 июня.
185. Ранов, В.А. Колесницы арийцев по данным петроглифов Акджилги (Восточный Памир). [Текст] / В.А. Ранов // Арийская цивилизация в контексте Евроазиатских культур. – Душанбе: Дониш, 2006. – С.132-134.
186. Ранов, В.А. На Восточном Памире [Текст] / В.А. Ранов // Комсомолец Таджикистана. – 1956. – 30 октября. – №2.
187. Ранов, В.А. На Крыше мира [Текст] / В.А. Ранов // Советский Бадахшан. – 1959. – 24 июнь.
188. Ранов, В.А. Наскальные изображения у кишлака Намадгут [Текст] / В.А. Ранов // Известия Отд. обществ. наук АН Тадж. ССР. – Душанбе, 1957. – Вып.14. – С.67-70.
189. Ранов, В.А. Наскальные рисунки у кишлака Лянгар (Западный Памир) [Текст] / В.А. Ранов // Известия АН Тадж. ССР. Отд. обществ. наук. – 1960. – №1 (22). – С.20-40.
190. Ранов, В.А. Начиная с каменного века: (к юбилею ГБАО) [Текст] / В.А. Ранов // Коммунист Таджикистана. – 1985. – 15 август.
191. Ранов, В.А. Некоторые вопросы заселения Памира в древности [Текст] / В.А. Ранов // Памироведение. – Душанбе, 1985. – Вып.2. – С.88-101.
192. Ранов, В.А. Новая писаница каменного века на Восточном Памире [Текст] / В.А. Ранов // Археология и этнография Восточной Европы. – Одесса, 1997. – С.133-139.
193. Ранов, В.А. О чем рассказывают наскальные рисунки Верховьев Инда? [Текст] / В.А. Ранов // Между Гандхарой и Шелковым путем. – Душанбе, 1995. – С.3-15.

194. Ранов, В.А. Памир и проблема заселения высокогорий Азии человеком каменного века [Текст] / В.А. Ранов // Страны и народы Востока. – М., 1975. – Вып.16. – С.136-157.
195. Ранов, В.А. Первые находки каменного века на Памире [Текст] / В.А. Ранов // Советский Бадахшан. – 1956. – 21 ноябрь.
196. Ранов, В.А. Раскопки памятников первобытно - общинного строя на Восточном Памире в 1960 г. [Текст] / В.А. Ранов // Археологические работы в Таджикистане (1960 год). – Душанбе, 1962. – Вып.8. – С.6-26.
197. Ранов, В.А. Результаты разведок каменного века в 1956 г. (В урочище Шор - Куль и Восточном Памире) [Текст] / В.А. Ранов // Археологические работы в Таджикистане. – Сталинабад, 1959. – Вып.4. – С.22-37.
198. Ранов, В.А. Рисунки каменного века в гроте Шахты [Текст] / В.А. Ранов // СЭ. – №6. – С.70-81.
199. Ранов, В.А. Следы писаниц в навесе Куртеке [Текст] / В.А. Ранов // Известия всесоюзного географического общества. – М.-Л., 1964. – Том.96. – Вып.1. – С.67-69.
200. Ранов, В.А., Гурский, А.В. Краткий обзор наскальных рисунков Горно-Бадахшанской автономной области Таджикской ССР [Текст] / В.А. Ранов, А.В. Гурский // СЭ. – 1966. – №2. – С.110-119.
201. Ранов, В.А., Сидиров, Л.Ф. К вопросу об изменениях природных условий Памира в голоцене [Текст] / В.А. Ранов, Л.Ф. Сидиров // Доклады АН Таджикской ССР. – Стalinобод, 1960. – Т.3. – №3. – С.21-24.
202. Ранов, В.А., Сидоров, Л.Ф. Развитие природы Памира как среды существования человека [Текст] / В.А. Ранов, Л.Ф. Сидоров // Страны и народы Востока. – М., 1965. – Вып.4. – С.95-126.
203. Ранов, В.А., Танасуйчик, В. Наскальная летопись Памира [Текст] / В.А. Ранов, В. Танасуйчик // Наука и жизнь. – М., 1976. – №2. – С.97-99.

204. Рацек, В.И. Этнографические и археологические наблюдения в высокогорных районах Тянь-Шаня и Памира [Текст] / В.И. Рацек // Изв. ВГО. – 1947. – Т.79. – Вып.4. – С.416-468.
205. Регел, А.Э. Путешествие в Шугнан [Текст] / А.Э. Регел // Изв. РГО. – 1884. – Т.20. – Вып.3. – С.268-274.
206. Перих, Ю.Н. Тохарская проблема [Текст] Народы Азии и Африки. – 1963. – №6. – С.118-123.
207. Сагдуллоев, А.С. Заметки о раннем железном веке Средней Азии [Текст] / А.С. Сагдуллоев // СА. – 1982. – №2. – С.229-234.
208. Сайфуллоев, Н.Н. Прошлое Памира, отражённое в древнем искусстве [Текст] / Н.Н. Сайфуллоев // Вестник Таджикского национального университета. – 2018. – №2. – С.4-11.
209. Сапов, О.П. К палеографии четвертичного периода северного Памира [Текст] / О.П. Сапов // Страны и народы Востока. – М., 1975. – Вып.16. – С.94-122.
210. Сарианиди, В.И. Храм воды в Гонур – депе и новые образцы искусства страны Маргуш [Текст] / В.И. Сарианди // МИРАС. – 2004. – №3 (15). – С.84-97.
211. Серебренников, А.Г. Рекогносцировка Шугнана в 1894 году (Страница истории Памирского вопроса) [Текст] / А.Г. Серебренников // ТВ. – 1896. – №58. – С.30-51.
212. Сидоров, Л.Ф. К вопросу о древнем оледенении Памира [Текст] / Л.Ф. Сидоров // Доклады АН СССР. – 1959 б. – Т.127. – №4. – С.67-80.
213. Сидоров, Л.Ф. Наложение морен на Памире как свидетельство новейших поднятий [Текст] / Л.Ф. Сидоров // Известия всесоюзного географического общества. – М.-Л., 1965. – Т.97. – Вып.1. – С.78-80.
214. Сидоров, Л.Ф. Развитие растительного покрова Памира в послеледниковое время [Текст] / Л.Ф. Сидоров // Ботанический журнал. – 1963. – Т.48. – №5. – С.625-639.
215. Сидоров, Л.Ф. Что же все-таки называют Памиром? [Текст] / Л.Ф. Сидоров // Страны и народы Востока. – М., 1975. – Вып.16. – С.5-22.

216. Сирри Боми Ҷаҳон [Текст] // Маориф ва маданият. – 1959. – 21 июль.

217. Ставиский, Б.Я. Археологическое исследование Таджикистана [Текст]: библиографический обзор / Б.Я. Ставиский // Вестник древней истории. – М., 1952. – №1. – С.162-168.

218. Станкович, Б.В. По Памиру [Текст] / Б.В. Станкович // Русский вестник. – 1904. – №11. – С.624-630.

219. Станюкович, К.В. С какой скоростью меняется природная обстановка на Памире? [Текст] / К.В. Станюкович // Известия всесоюзного географического общества. – М.-Л.: Наука, 1965. – Т.97. – Вып.1. – С.26-31.

220. Стеблин – Каменский, И.М. Повседневная и ритуальная пища Ваханцев / И.М. Стеблин – Каменский [Текст] // Страны и народы Востока. – М.-Л., 1964. – Вып.16. – С.192-209.

221. Хайтун, Д.Е., Шибаева, Ю.А. Вклад русских ученых в изучение археологии, этнографии и истории Памира [Текст]: Краткий очерк / Д.Е. Хайтун, Ю.А. Шибаев // Уч. записки Таджикского госуниверситета. Труды историко-филологического факультета. – Сталинабад, 1955. – Т.7. – С.47-66.

222. Ходжаева, Н. Географические реалии «Авесты» и современная центральная Азия [Текст] / Н. Ходжаева // Арийская цивилизация в контексте евроазиатских культур. – Душанбе: Дониш, 2006. – С.723-737.

223. Шнайдер, С.В. Изучение раннеголоценовых археологических комплексов на территории западной части Центральной Азии: обзор концепции [Текст] / С.В. Шнайдер // Гуманитарные науки в Сибири. – 2015. – Т.22. – №2. – С.51-56.

224. Шнайдер С. В., Сайфуллоев Н. Н. Археологические памятники западной части Центральной Азии (Алайской долины и Восточного Памира) в контексте первоначального заселения человеком высокогорий [Текст] / С.В. Шнайдер, Н.Н. Сайфуллоев // Вестник Таджикского национального университета. 2018. № 6. С. 9-13.

225. Шоинбеков, А.А. Вазъи мероси фарҳангӣ – моддӣ дар ВМКБ [Матн] / А.А. Шоинбеков // Мероси ниёгон. – 2014. – №16 (1). – С.134-148.

226. Шоинбеков, А.А. Некоторые особенности погребально поминальной обрядности шугнанцев: обряд разбивания чаши на могиле и его интерпретация [Текст] / А.А. Шоинбеков // Радловский сборник. Научные исследования и музейные проекты МАЭ РАН в 2006 СПб. – СПб, 2007. – С.167-176.

227. Якубов, Ю., Филимонова, Т.Г. Вклад отдел археологии в изучение истории таджикского народа за 60-лет. Институти таъриҳ, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи А.Дониш, АИ.ЧТ. 60 сол [Текст] / Ю. Якубов, Т.Г. Филимонова. – Душанбе, 2014. – С.30-72.

228. Якубов, Ю. Результаты работ дарвазского археологического отряда на городище Калъаи Кухна за 2012 [Текст] / Ю. Якубов // Археологические работы в Таджикистане. – Душанбе, 2016. – Вып.38. – С.145-181.

229. Якубов, Ю., Мумини, А. Пелосоиди, К. Результаты работ Дарвазского археологического отряда на городище Калаи Кухна (Карон) в 2014 г. [Текст] / Ю. Якубов, А. Мумини, К. Пелосоиди // Археологические работы в Таджикистане. – Душанбе, 2019. – Вып.40. – С.280-285.

Автореферат ва диссертатсияҳо

230. Бабаев, А.Д. Историко-археологический очерк Западного Памира [Текст]: автореф. дисс... д-ра. истор. наук: 07.00.06 / Бабаев Актам Джураевич. – Новосибирск, 1989. – 34 с.

231. Бобомуллоев, С.Г. История изучения археологических памятников южного Таджикистана (XX-начало XXI вв.) [Текст]: дисс... д-ра. истор. наук: 07.00.09 / Бобомуллоев Сайдмурод Гиёсович. – Душанбе, 2010. – 285 с.

232. Бобомуллоев, С.Г. История изучения археологических памятников южного Таджикистана (XX-начало XXI вв.) [Текст]:

афтореф. дисс... д-ра. истор. наук: 07.00.09 / Бобомуллоев Сайдмурод Гиёсович. – Душанбе, 2010. – 54 с.

233. Кияткина, Т.П. Формирование антропологического типа таджиков по палеоантропологический данным [Текст]: автореф. дисс... канд. истор. наук: 07.00.00 / Кияткина Татьяна Петровна. – Душанбе, 1965. – 18 с.

234. Лашкариев, А.З. Похоронно - поминальная обрядность бартангцев (конец XIX-XX вв.) [Текст]: автореф. дисс... канд. истор. наук: 07.00.07 / Лашкариев Амишо Зохирбекович. – М., 2007. – 33 с

235. Пирумшоев, М.Х. Памир в русской историографии второй половины XIX вв. [Текст]: дисс... канд. истор. наук: 07.00.09 / Пирумшоев Мунир Хайдаршоевич. – Душанбе, 2013. – 198 с.

236. Ранов, В.А. Каменный век Таджикистана [Текст]: Обобщающие докл. канд. истор. наук: 07.00.06 / Ранов Вадим Александрович. – Душанбе, 1963. – 33 с.

237. Сайнаков, С.П. Вклад дореволюционных русских исследователей в изучении этнографии Горного - Бадахшана (Памира) [Текст]: дисс... канд. истор. наук: 07.00.09 / Сайнаков Сайнак Парпишоевич. – Душанбе, 2015. – 207 с.

238. Сидоров, Л.Ф. Луга Памира [Текст]: автореф. дисс... канд. географ. наук: 11.00.00 / Сидоров, Леонид Федорович. – Л., 1960. – 20 с.

239. Терехова, Н.Н. История металлообрабатывающего производства у древних земледельцев Южной Туркмении [Текст]: автореф. дисс... канд. истор. наук: 07.00.06 / Терехова Наталья Николаевна. – М., 1975. – 23 с.

240. Филимонова, Т.Г. Верхний палеолит и мезолит Афгано-Таджикской депрессии [Текст]: автореф. дисс... канд. истор. наук: 07.00.06 / Филимонова Татьяна Германовна. – Душанбе, 2007. – 30 с.

241. Шоинбеков, А.А. Традиционная погребально-поминальная обрядность исмаилитов Западного Памира (конец XIX-начало XXI вв.)

[Текст]: дисс... канд. истор. наук: 07.00.07 / Шоинбеков Аловиддин Абдуллобекович. – СПб, 2007. – 176 с.

242. Шоинбеков, А.А. Традиционная погребально-поминальная обрядность исмаилитов Западного Памира (конец XIX-начало XXI вв.) [Текст]: афтореф. дисс... канд. истор. наук: 07.00.07 / Шоинбеков Аловиддин Абдуллобекович. – СПб, 2007. – 17 с.

243. Юсуфбекова, З. Семья и семейный быть шугнанцев (конец XIX-начало XX в) [Текст]: дисс... канд. истор. наук: 07.00.07 / Юсуфбекова Зинатмо. – Л., 1987. – 223 с.

Адабиёт бо забони хориҷӣ

244. Gershevitch, I. The Avestan Hymn to Mithra [Text] / I. Gershevitch. – Cambridge: University of Cambridge Oriental Publications, 1959. – №4. – 376р.

245. Geiger, W. Ostiranische Kultur im Altertum [Text] / W. Geiger. – Erlangen, 1882. – 502 p.

246. Konow, S. A note on the Sakas and Zoroastrianism [Text] / S. Konow // Oriental studies in Honour of Dasturji Saheb Cursetji Erachji Pavry. – London, 1933. – P.220-240.

247. Narain, A.K. The Indo-Greeks [Text] / A.K. Narain. – Oxford, 1957. – 244 p.

248. Olufsen, O. Through the Unknown Pamirs. The Second Danish Pamir Expedition 1898-1899 [Text] / O. Olufsen. – London, 1904. – 274 p.

249. Ranov, V.A. L'exploration archeologique du Pamir [Text] / V.A. Ranov // Bulletin de l'Ecole Francaise d'Extreme-Orient. – 1984. – Bd.73. – P.67-97.

250. Ranov, V.A. Peintures rupestres du Pamir Oriental [Text] / V.A. Ranov // International Newsletter on Rock Art. – 1995. – V.11. – P.2-3.

251. Ranov, V.A. Petrglyphs of Tadjikistan [Text] / V.A. Ranov // Petrglyphs of Central Asia. – Bishkek, 2001. – P.122-150.

252. Ranov, V.A. Petroglyphs of Tajikistan [Text] / V.A. Ranov // Tashbayeva K., Khujanazarov M., Ranov V., Samashev Z. Petroglyphs of Central Asia. – Bishkek. – P.132-138.
253. Stein, A. A Chinese expedition Across the Pamirs and Hindukush [Text] / A. Stein // The Geographical journal. – 1922. – P.112-231.
254. Wood, J. A personal narrative of the Source of the river Oxus [Text] / J. Wood. – Mich: ProQuest, 2011. – 424 p.
255. Widengren, G. Die Religionen Iran [Text] / G. Widengren. – Stuttgard, 1965. – 393 p.
256. Die Religionen der Menschheit [Text]: 36 Bde. – Stuttgard, 1965. – Bd.14. – 393 p.

Мусоҳиба

257. Мусоҳибаи Шоинбеков Фируз бо Шоинбеков Шодибек – сокини дехаи Тусиён. н. Роштқалаи ВМКБ. Соли таваллуд 1937. – 2012. – 11 июл.; 2016. – 25 май.
258. Мусоҳибаи Шоинбеков Фируз бо Юсуфшоев Ранҷитбек – сокини дехаи Вичкути н. Ишкошими ВМКБ. Соли таваллуд 1983. – 2016. – 1 июн.

**Мақолаҳои илмие, ки дар маҷаллаҳои тақризшавандай КОА назди
Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва КОА Вазорати маориф ва илми
Федератсияи Россия ба табъ расидаанд**

[1-М]. Шоинбеков, Ф. Аз таърихи омӯзиши ёдгориҳои археологии Помир [Матн] / Ф. Шоинбеков // Паёми Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С.Айнӣ. – 2015. – №5 (66). – С.253-255.

[2-М]. Шоинбеков, Ф. Саҳми профессор А.Ҷ.Бобоев дар омӯзиши ёдгориҳои археологии Помири Ғарбӣ [Матн] / Ф. Шоинбеков // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – 2019. – №6. – С.46-50.

[3-М]. Шоинбеков, Ф. А.Н.Берништам нахусткашшофи ёдгориҳои археологии Помир [Матн] / Ф. Шоинбеков // Гузоришиҳои Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон. – 2020. – №4 (012). – С.78-81.

[4-М]. Якубов, Ю., Шоинбеков, Ф. Цитадель Ямчун (о работах Ишкашимского археологического отряда в 2016 г.) [Текст] / Ю. Якубов, Ф. Шоинбеков // Доклады Национальной академии наук Таджикистана. – 2021. – №1 (013). – С.43-50.

Мақолаҳои дар дигар нашрияҳо ба табърасида:

[5-М]. Шоинбеков, Ф. Омӯзиши археологии Помири Ғарбӣ то соли 1917 [Матн] / Ф. Шоинбеков // Мероси ниёғон. – 2014. – №16 (1). – С.105-110.

[6-М]. Шоинбеков, Ф. Саҳми В.А.Ранов дар омӯзиши ёдгориҳои модди асри санги Помири Шарқӣ [Матн] / Ф. Шоинбеков // Маводи конфронси илмӣ-назариявии ҷумҳурияйӣ дар мавзӯи «Масоили мубрами манбаъшиносии муосир». – 2016. – С.156-159.

[7-М]. Шоинбеков, Ф. Таърихи омӯзиши қалъаи Ямчун ва масъалаи хифзи он [Матн] / Ф. Шоинбеков // Мероси ниёғон. – 2017. – №1 (19). – С.17-21.

[8-М]. Шоинбеков, Ф. Қалъаи Ямчун ва Қаҳқаҳа макони тамошои сайёҳон [Матн] / Ф. Шоинбеков // Маводи конференсияи ҷумҳуриявии

илмию назариявии «Мавқеъ ва нақши ёдгориҳои таърихӣ дар рушди сайёҳӣ ва ҳунарҳои мардумӣ». – 2018. – С.143-148.

[9-М]. Шоинбеков, Ф. Петроглифҳои Помир ва масъалаи ҳифзу нигоҳдошти онҳо [Матн] / Ф. Шоинбеков // Маводи конференсияи илмӣ-назариявии байналмиллалӣ баҳшида ба 28-солагии Истиқолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон, 28-солагии Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва 22-солагии Ваҳдати миллӣ дар мавзӯи «Ҷаҳонишавӣ ва гуфтугӯи тамаддунҳо дар замони муосир» (17-18 майи соли 2019). – 2019. – С.229-231.

[10-М]. Шоинбеков, Ф. Истеҳсоли маъдан дар замони Сомониён (дар мисоли конҳои нуқраи Помир) [Матн] / Ф. Шоинбеков // Маводи конференсияи ҷумҳурияйӣ дар мавзӯи Суннатҳои Сомониён ва таъсиргузории он дар фарҳангу тамаддуни мардумони Осиёи Марказӣ ва Шарқи Наздик. – 2020. – С.176-180.

[11-М]. Хоҷаев, М., Шоинбеков, Ф. Инъикоси сарзамини тоҷикони Бадаҳшон дар осори сайёҳи аврупой Марко Поло: «Китоб дар бораи гуногуни олам» [Матн] / М. Хоҷаев, Ф. Шоинбеков // Масъалаҳои илмҳои гуманитарӣ. – 2020. – №4. – С.173-182.

[12-М]. Якубов, Ю. Шоинбеков, Ф.Н. Хоҷаев, М.П. Астрологическая комната в городище Карона (ГБАО) (Красный зал) [Текст] / Ю. Якубов, Ф. Шоинбеков, М. Ходжаев // SCIENTIFIC COLLECTION «INTERCONF». – 2021. – №40 (40). – С. 454-467.

ЗАМИМА

Намуди ёдгорихои археологии Помири Шарқӣ ва шумораи онҳо

1	Қўргонҳо ва гўристонҳо	49	62	111
2	Конҳои қадима	37	10	47
3	Бошингоҳ ва маҳалҳои маъданкобон	26	12	38
4	Маскангоҳ ва бошишгоҳҳо	30	2	32
5	Fор ва нимфораҳо	5	-	5
6	Мазорҳо	4	3	7
7	Маҷмӯи гўристонҳои урфиятӣ ва иншооти маросимӣ - парастишӣ	9	3	12
8	Петроглифҳо, тасвирҳои рӯисангӣ	8	2	10
9	Катибахои рӯисангӣ	1	-	1
10	Қўргонҳои чудогона	2	-	2
11	Нуқтаҳои бозёфтҳои чудогона	24	2	24
	Ҳамагӣ	195	94	289

Шумораи умумии ёдгорихои археологии Помири Ҷарбӣ аз асри санги то замони мо

№	Давраҳои таъриҳӣ	Шумораи умумии ёдгорихо
1	Давраи санг	6
2	Давраи биринҷ	3
3	Асрҳои V-IIпм	18
4	Давраи Кӯшониён	13
5	Ибтидои асрҳои миёна асрҳои IV-VII	36
6	Асрҳои VII-XII	21
7	Асрҳои XVII-XIX	133
8	Асри XX	62

Намуди ёдгорихо археологии Помири Ғарбӣ ва шумораи онҳо

№	Намуди ёдгорихо	Шумораи умумӣ
1	Конҳои қадима ва маҳалаҳои зисти маъданкобон	105
2	Қалъа, тӯпхона ва дигар инишооти мудофиавӣ-паногоҳӣ	96
3	Гӯристон ва қӯргонҳои чудогона	44
4	Петроглифҳо ва катибаҳои рӯисангӣ	51
5	Мазор ва оstonҳо	23
6	Бошишгоҳ, маҳалаҳо ва кӯшкҳои асрмиёнағӣ	13
7	Маъбади оташ	2
8	Дайри буддой	1
9	Келҳои буддой	1
10	Ёдгорихо ва бозёфтҳои чудогона	8
	Ҳамагӣ	344

Номгӯи ёдгорихои Помири Ғарбӣ аз асри санг то асри Пп.м.

№	Давраҳо	Ном ва макони ёдгорихо			Намуди ёдгорӣ
1	Давраи санг	1	Нулванд	Дарвоз	Олотҳои меҳнатӣ
		2	Водхуд	Ванҷ	Олотҳои меҳнатӣ
		3	Лангар	Ишкошим	Олотҳои меҳнатӣ
		4	Чавшаногоз	Роштқалъа	Олотҳои меҳнатӣ
		5	Удит (Намадгут),	Ишкошим	Тасвиротҳои рӯи санг
		6	Даршай,	Ишкошим	Тасвиротҳои рӯи санг
2	Давраи биринҷ	1	Юрхбуқ Чавшангоz	Роштқалъа	Гӯристон
		2	Удит	Ишкошим	Тасвиротҳо

		3	Лангаркит	Ишкошим	Тасвиrotчo
3 Асрхои V- Пп.м.	Асрхои V- Пп.м.	1	Вибистдара (Фунд)	Шуғнон	Тасвиrotчo
		2	Чартем (Фунд)	Шуғнон	Қалъа
		3	Миёнкүх (Имомхона, Фунд)	Шуғнон	Истеқкоми Мудофиавӣ
		4	Юрхбуқ I	Роштқалъа	Гӯристон
		5	Юрхбуқ II	Роштқалъа	Гӯристон
		6	Обхарв V	Ишкошим	Гӯристон
		7	Қаҳқаҳа	Ишкошим	Қалъа
		8	Намадгут	Ишкошим	Гӯристон
		9	Тангцирав (Даршай)	Ишкошим	Гӯристон
		10	Чилхона	Ишкошим	Гӯристон
		11	Ямчун	Ишкошим	Қалъа
		12	Ямчун II	Ишкошим	Гӯристон
		13	Лангаркишт	Ишкошим	Тасвиrotчo
		14	Ратм	Ишкошим	Тупхона
		5	Имхона (Юмхона)	Ишкошим	Гӯристон
		6	Имхона II (Юмхона II)	Ишкошим	Гӯристон
		7	Ратм	Ишкошим	Истеқкоми Мудофиавӣ
		8	Ричив (Рычив)	Ишкошим	Гурестон

**Самтҳои асосии фаъолияти бостоншиносон дар Помири Шарқӣ
(1946-2020)**

№	Ному насаби бостоншиносон	Шумораи мавсимиҳои археологӣ	Солҳои фаъолият	Самтҳои асосии фаъолият
1	А.Н.Бернштам	5	1946, 1947 1948 1952 1956	Ҷустуҷӯи археологӣ дар Помири Шарқӣ, ҳафриёти гӯристонҳои сакоиҳо, ба қайд гирифтани дигар ёдгориҳо, тартиб додани харитаи археологӣ
2	Б.А.Литвинский	2	1958 1959	Ҳафриёт дар гӯристонҳои сакоиҳо (Оқбайт, Тамдӣ) ба қайд гирифтани ёдгориҳои дигар
3	В.А.Ранов	4	1956, 1957 1958, 1960	Ҳафриёти бошишгоҳҳои давраи санг ва таҳқиқи петроглифҳо
4	А.Д.Бабаев	2	1961 1967	Ҳафриёт дар гӯристонҳои сакоиҳо, ҷұтчуҷӯҳои археологӣ
5	М.А.Бубнова	12	1960, 1964 1966, 1970 1971, 1984 1986, 1989 1990, 2000 2006, 2008	Ҳафриёт дар гӯристонҳои сакоиҳо, Бозордара, гӯристонҳои урғиятии Кардимур, Қараарт, Шорлю, Калтатур, конҳои қадима, ҷустуҷӯ дар водии Ҷамбайчилга, ба қайдгирии бошишгоҳҳои маъданкобон, ҷамъоварии мавод барои тартиб додани харитаи археологӣ,
6	В.А.Жуков	6	1972, 1974 1975, 1976 1977, 1988 2019	Ҳафриёт дар бошишгоҳҳо, горҳҳо ва нимгораҳои замони санг, таҳқиқи петроглифҳо.
7	С.В.Шнайдер Н.Н.Сайфуллоев	1	2019	Омӯзиши давраи асли санги Помири Шарқӣ

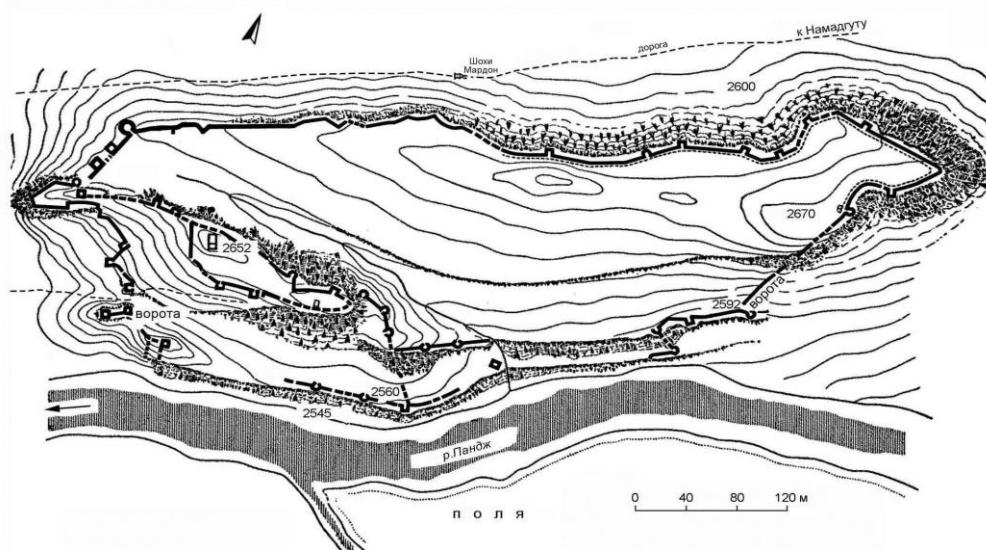
**Самтҳои асосии фаъолияти бостоншиносон дар Помири Ғарбӣ
(1946-2020)**

№	Ному наасаби бостоншиносон	Шуморай мавсимиҳои археологӣ	Солҳои фаъолият	Самтҳои асосии фаъолият
1	А.Н.Бернштам	2	1947, 1956	Ҷустуҷӯи археологӣ дар Помири Ғарбӣ, ҳафриёт дар қалъаҳо, дидбонгоҳҳо ва дигар ёдгориҳои археологӣ
2	А.Н.Зеленский	3	1957, 1958, 1962	Омӯзиши антропологӣ ва археологии Помир
3	А.Д.Бабаев	13	1958, 196., 1961, 1962, 1963, 1964 1965, 1966, 1967, 1969, 1971, 1972 1975	Ҳафриёт дар гӯристонҳои сакоиҳои Помир, омӯзиши археологии қалъаҳои Вахон, ҳафриёт дар гӯристонҳои Юрхбуки Ҷавшангоз, гузаронидани ҷӯстуҷӯҳои археологӣ.
4	М.А.Бубнова	17	1962, 1963, 1965, 1970, 1971, 1972 1976, 1978, 1979, 1980, 1981, 1982 1983, 1988, 1989, 1991, 1992, 1995 1996, 2000	Ҳафриёт дар гӯристонҳои Ҷавшангоз, омӯзиши ибодатгоҳҳои Зонг, Вранг ва Кофирқалъаи Боеф, ҳафриёт ва ба қайд гирифтани конҳо ва бошишгоҳҳои маъданкобони Помири Ғарбӣ, чамъоварии мавод барои тартиб додани харитаи археологӣ, гузаронидани ҷӯстуҷӯҳои археологӣ
5	Ю. Яқубов Ф.Н.Шоинбеков	6	2013, 2014, 2015 2016, 2019, 2020	Ҳафриёт дар Карон, қалъаи Ямчун, гӯристонҳои Внукут ва Зулбанд, гузаронидани ҷустуҷӯҳои археологӣ дар ноҳияи Дарвоз ва Ишкошим

НАҚША ВА АКСХОИ ЁДГОРИХОИ АРХЕОЛОГИИ ВМКБ



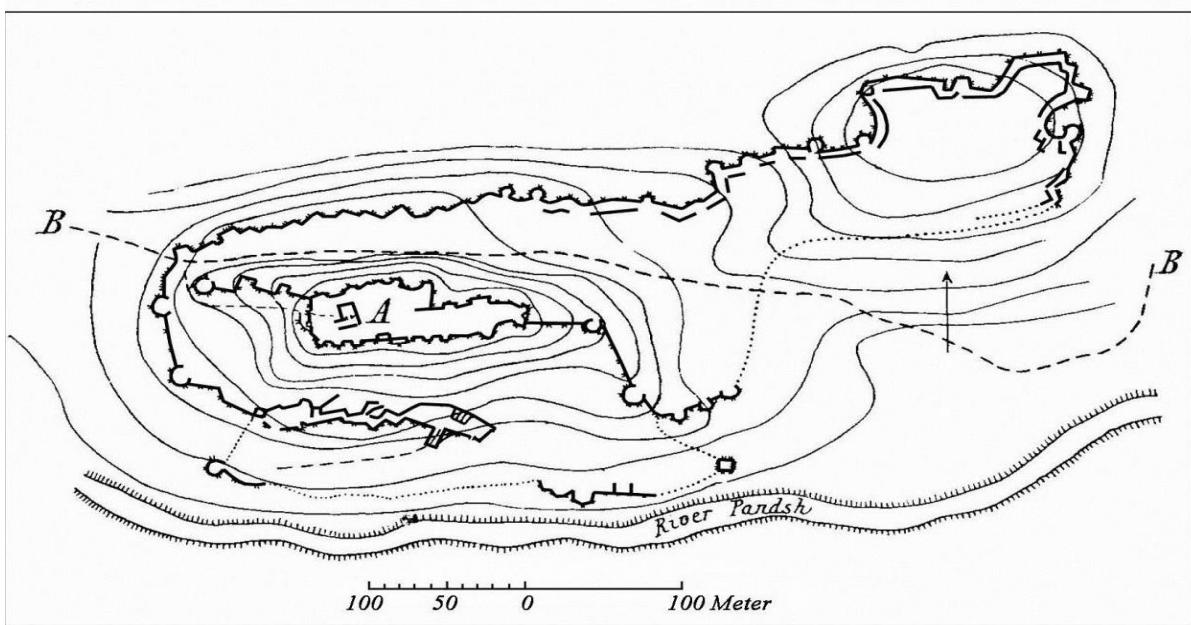
(Расми №1) Харитаи археологии Помири Ғарбӣ.
Тартибдиҳанда А.Н.Бернштам соли 1947



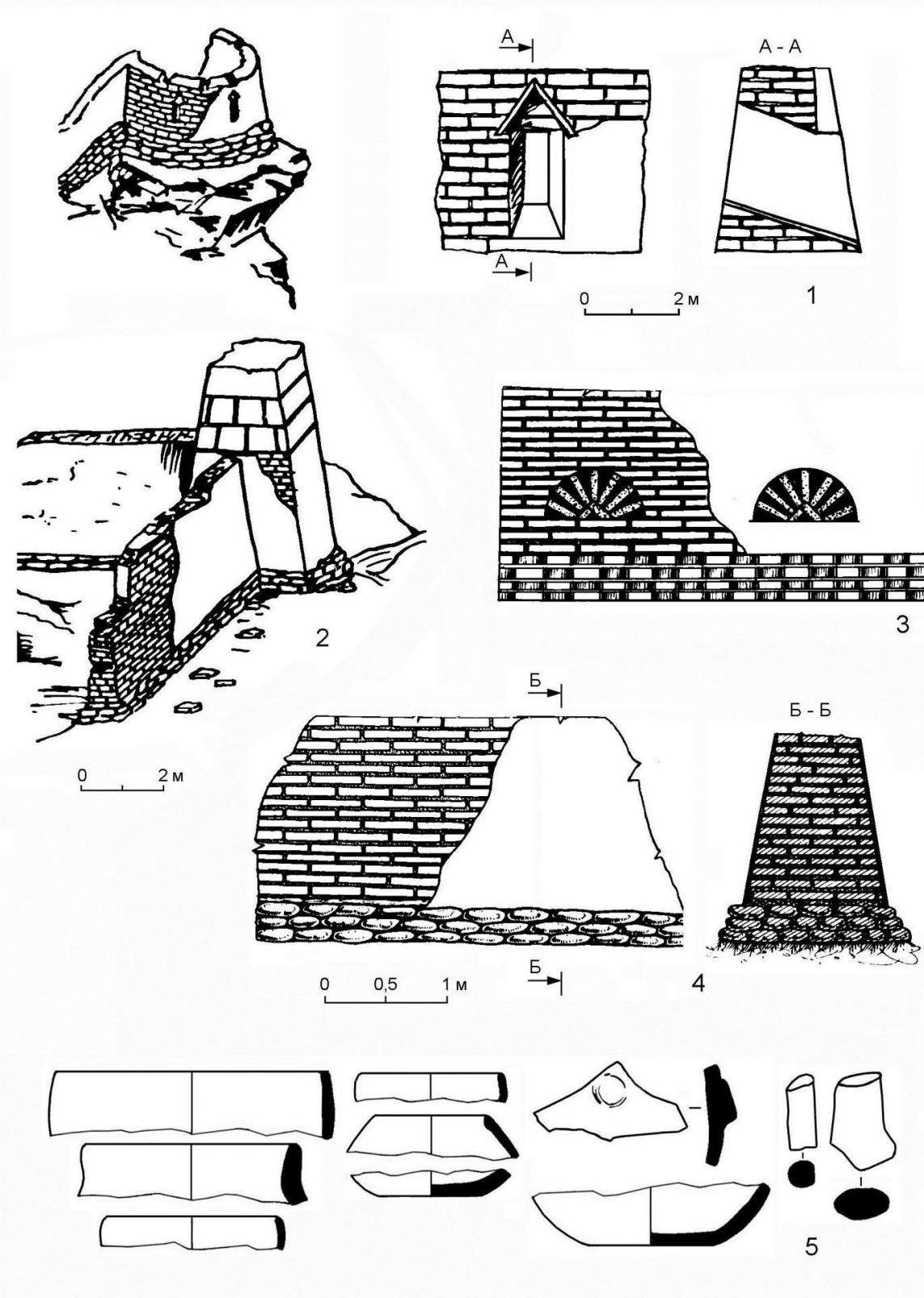
(Расми №2) Нақшаи қалъаи Қаҳқаҳа аз ҷониби Стейн соли 1915



1



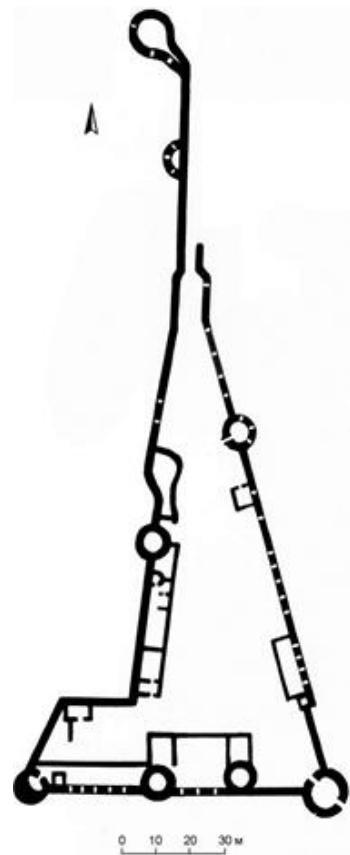
(Расми № 3) Қалъаи Қаҳқаҳа. Расм ва
нақша аз О.Олуфсен солхои 1898-1899



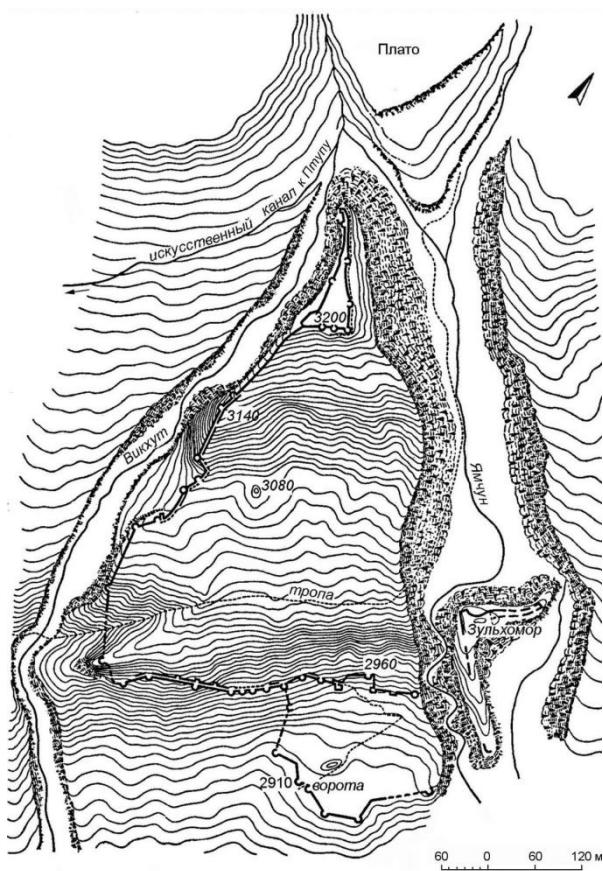
(Расми № 4) Накшай девор бурчхо ва расми сафолҳои қалъаи Қаҳқаҳа аз А.Ч.Бобоев
соли 1962



(Расми № 5) Бурҷ ва тиркашҳои
Қаҳқаҳа. Расм аз А.Ч.Бобоев соли 1962



(Расми № 7.) Накшай
дижи Ямчун.
Тартибидиҳанда А.Стейн
соли 1915



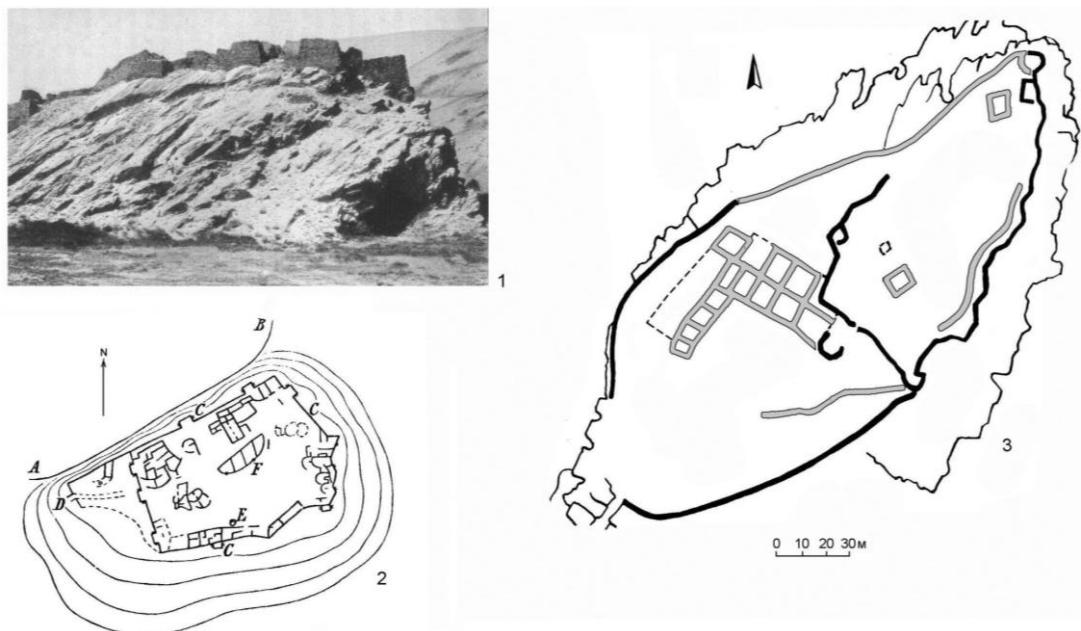
(Расми № 6). Накшай қалъаи
Ямчун. Мураттиб А.Стейн соли 1915.



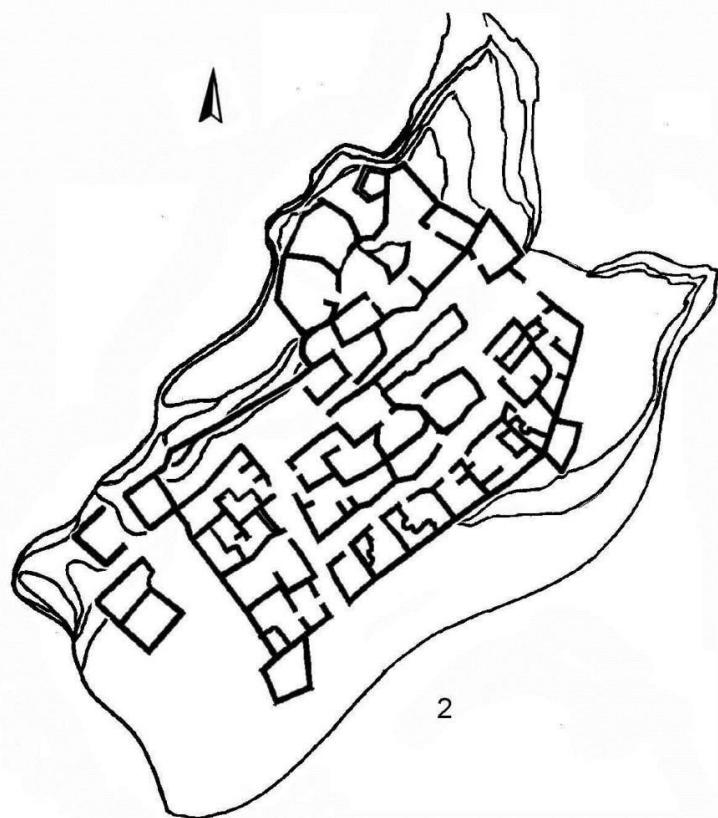
(Расми № 8.) Бурчҳои дижи Ямчун. Расм аз А.Ч.Бобоев, соли 1962



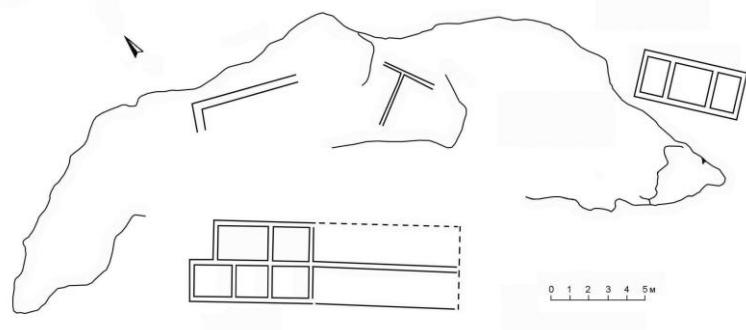
(Расми №9) Ҳафриёт дар яке аз толорҳои дижи Ямчун. (акс аз муаллиф соли 2016)



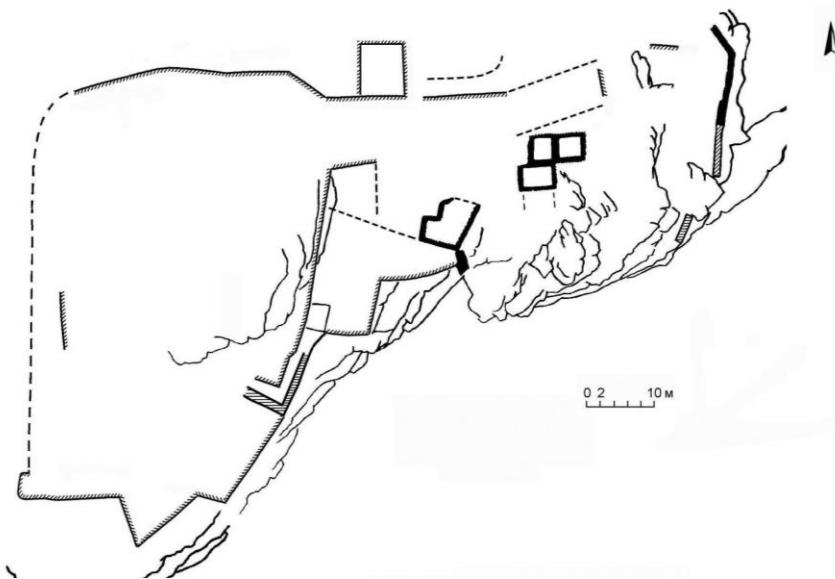
(Расми № 10.) Қалъаи Ратм (Зангибор). Расм ва нақшай О. Олуфсен 1. 2. Нақшай соли 1983. Аз М.А.Бубнова



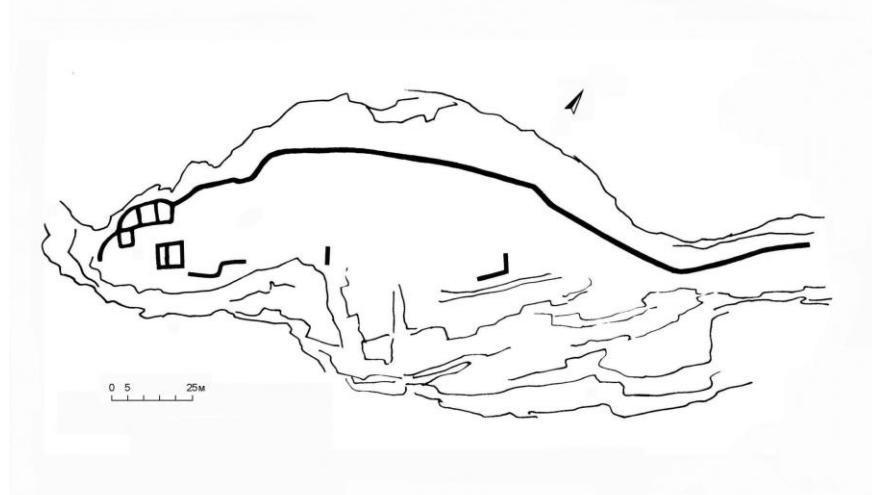
(Расми № 11.) Тупхонаи Исор. Нақша аз А.А.Бубнова



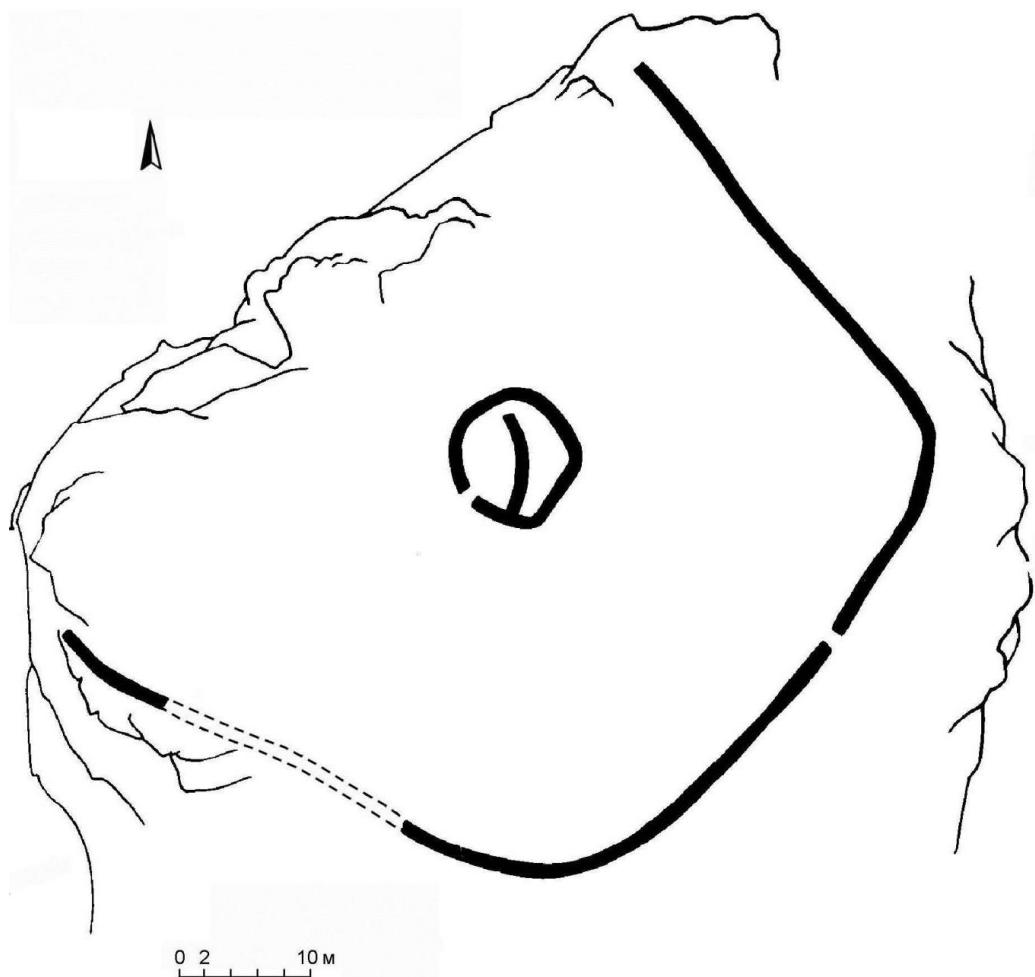
(Расми № 12.) Чакарқалъя. Нақша аз М.А.Бубнова



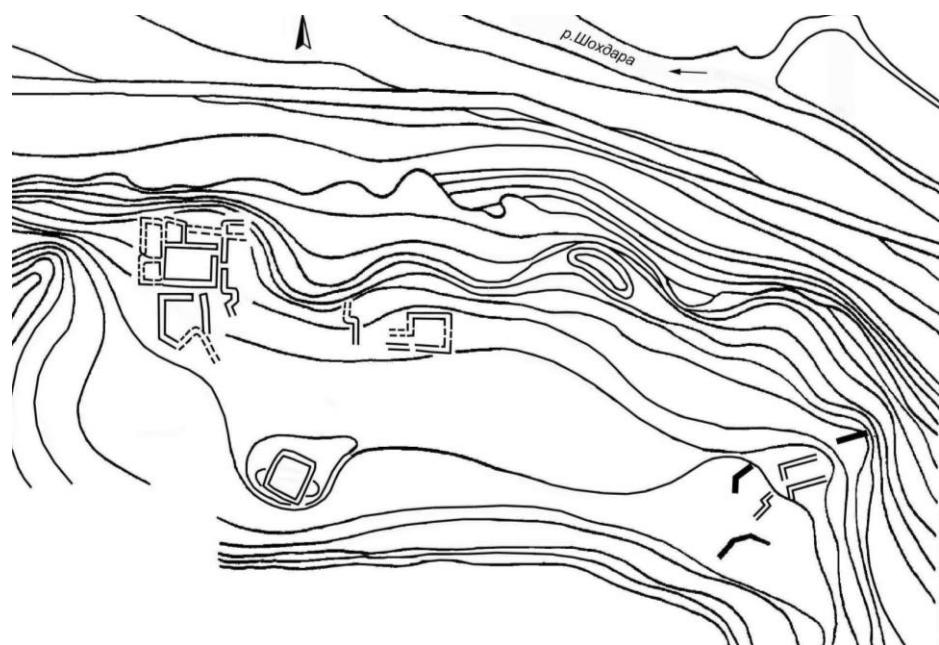
(Расми № 13.) Калъай Рошткалья. Нақша аз М.А.Бубнова



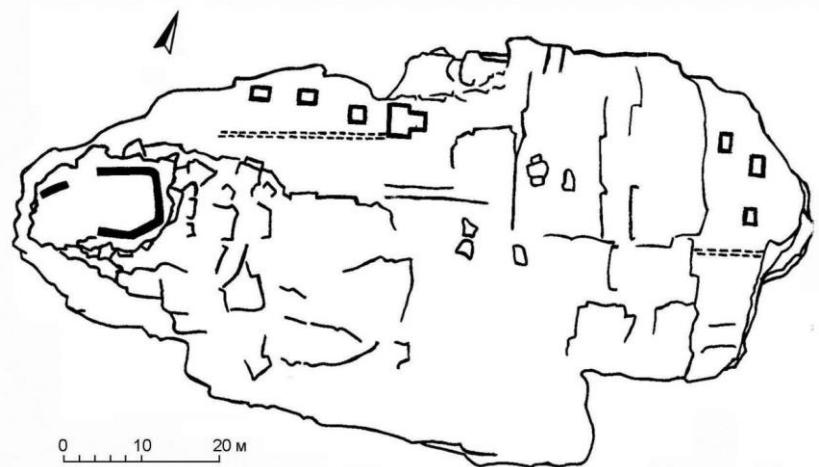
(Расми № 14.) Даشتкалья. Нақша аз М.А.Бубнова



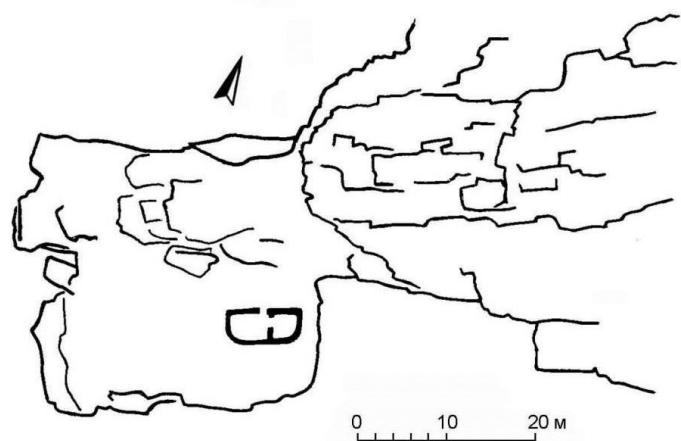
(Расми № 15) Қалъаи Хинвадор. Нақша аз М.А.Бубнова



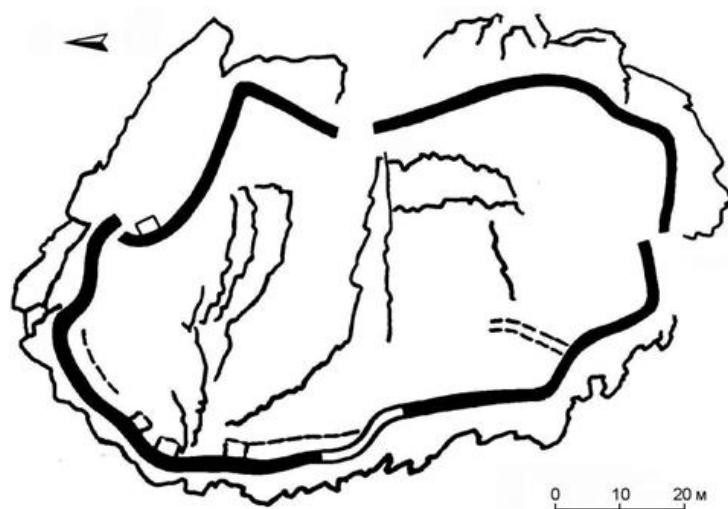
(Расми № 16) Қалъаи Синдеф. Нақша аз А.Ч.Бобоев



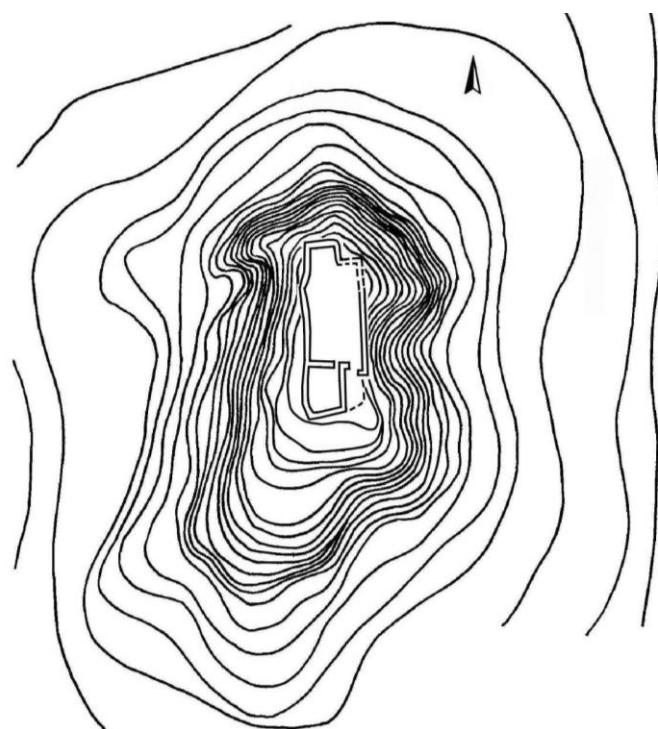
(Расми № 17) Бойқалъя. Нақша аз М.А.Бубнова



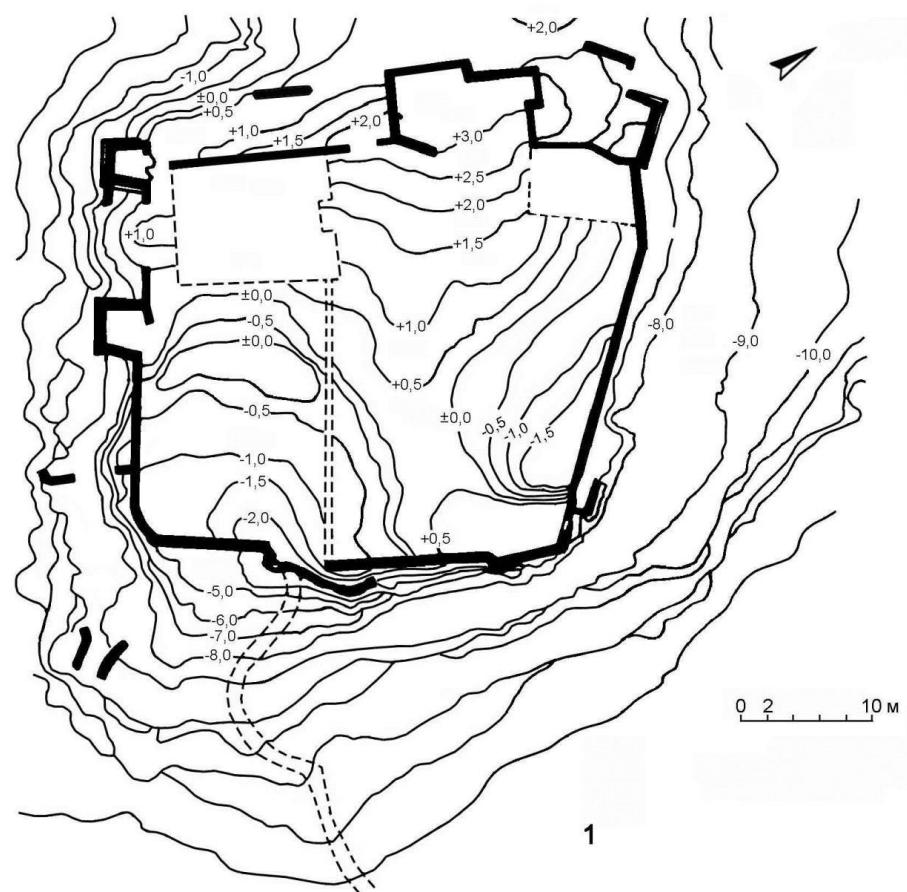
(Расми № 18) Девлохқаолъя. Нақша аз М.А.Бубнова



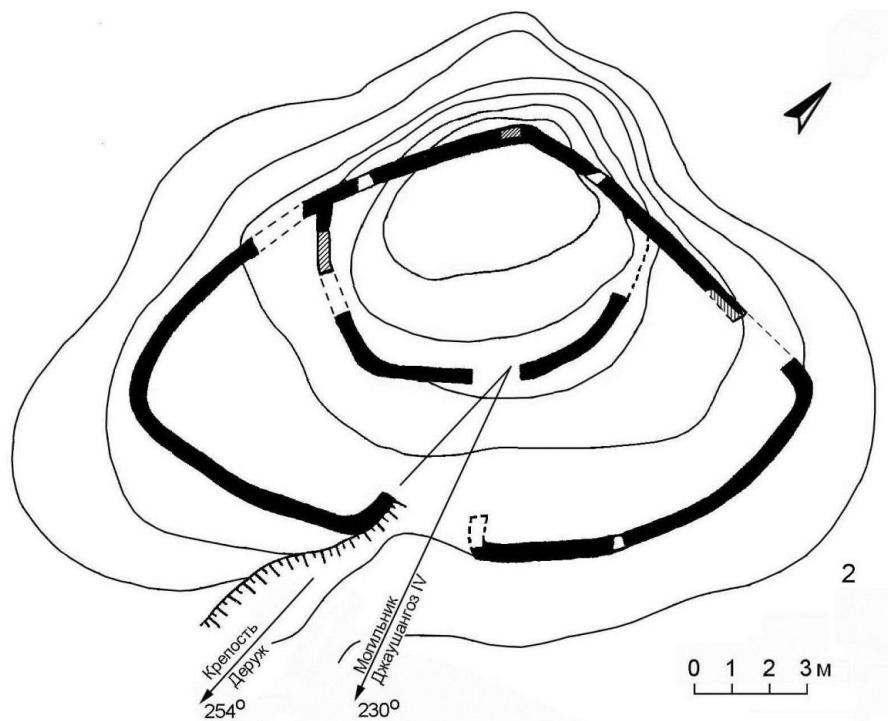
(Расми № 19) Қалъаи Шошбувад II. Нақша аз М.А.Бубнова



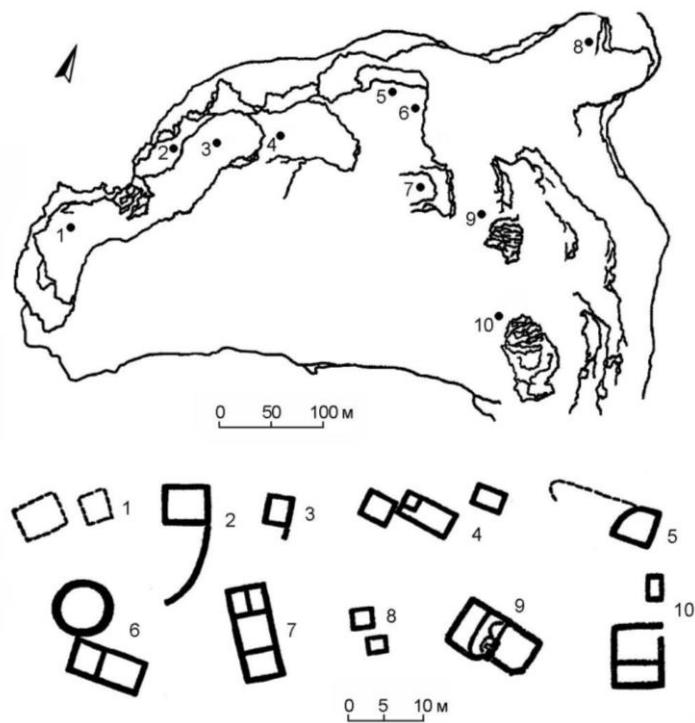
(Расми № 20) Қалъаи Шошбувад I. Нақша аз А.Ч.Бобоев



(Раксми №21) Чирчқалъя. Нақша аз М.А.Бубнова



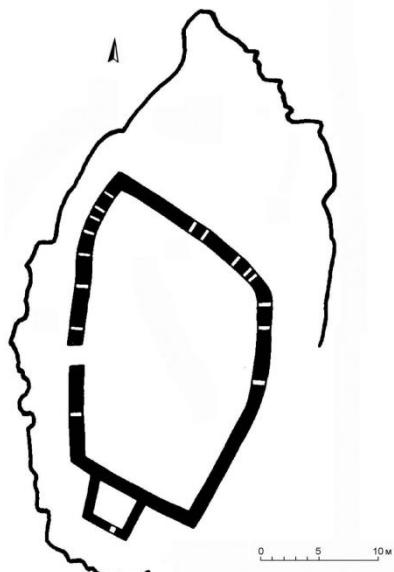
(Расми № 22) Қалъаи Майсара. Нақша аз М.А.Бубнова



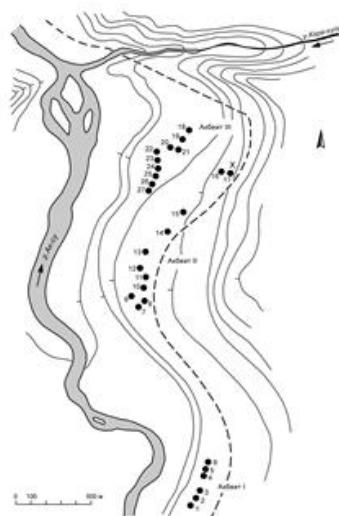
(Расми № 23) Қалъаи Имомхона. Накшаш аз М.А.Бубнова



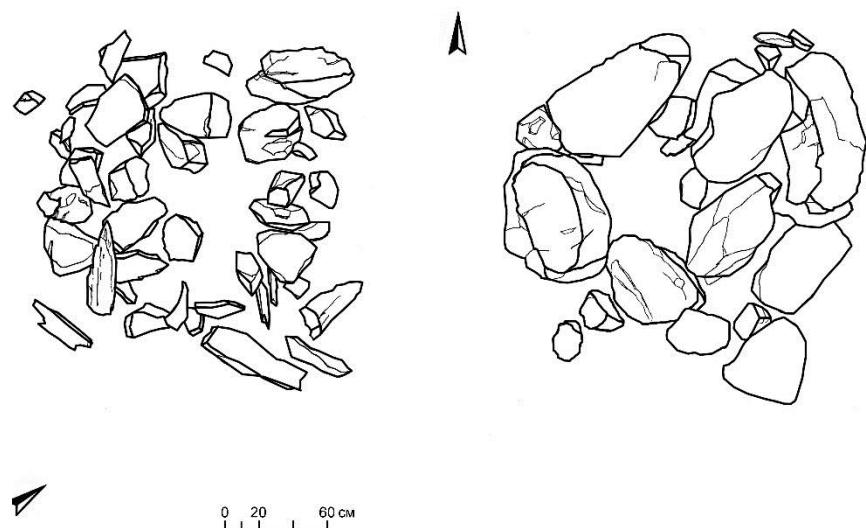
(Расми № 24) Қалъаи Чарсем. Акс аз М.С.Андреев



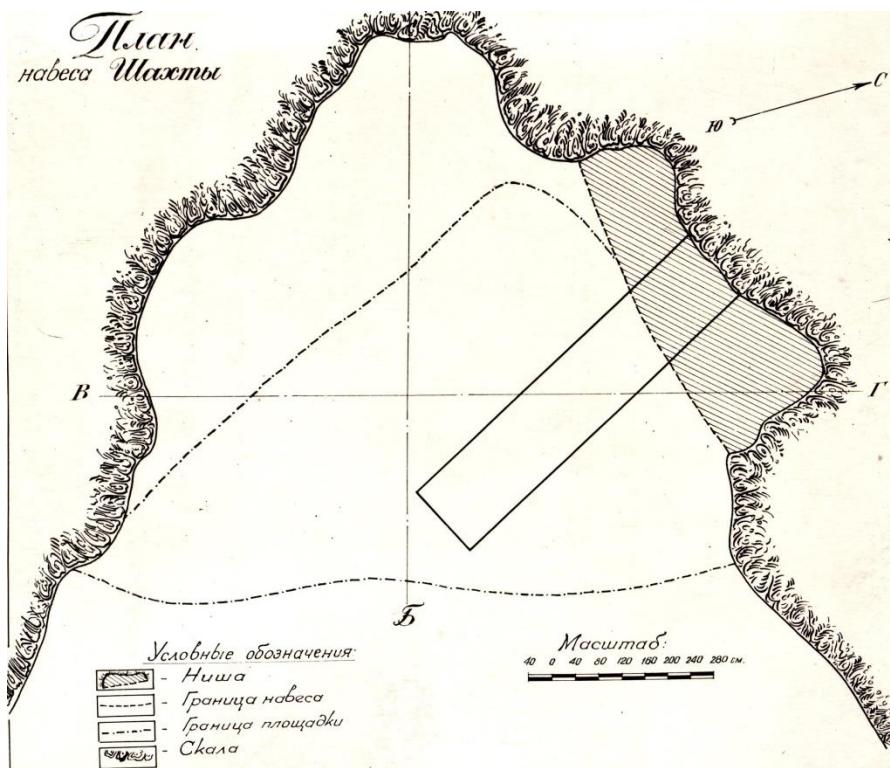
(Расми № 25.)
Қалъаи Ривак.
Нақша аз М.А.Бубнова



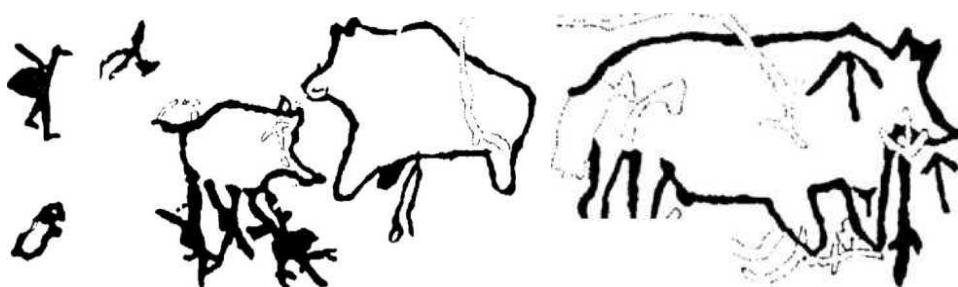
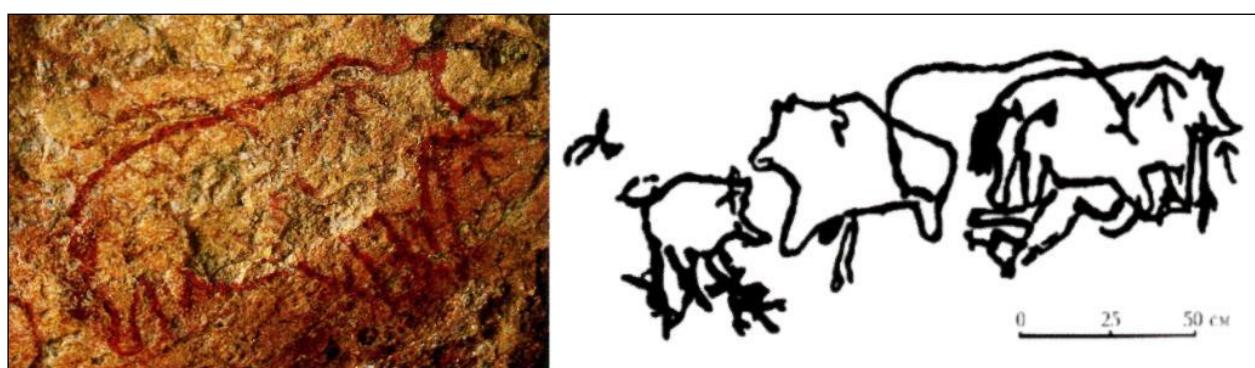
(Расми № 26) Қурғонхой түристони
Оқбайт. Нақша аз Б.А.Литвинский



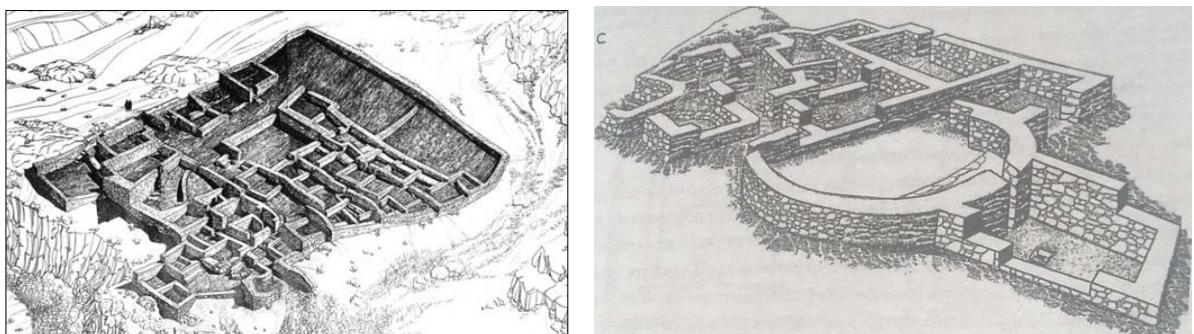
(Расми № 27) Намои болои
қурғонхой Оқбайт



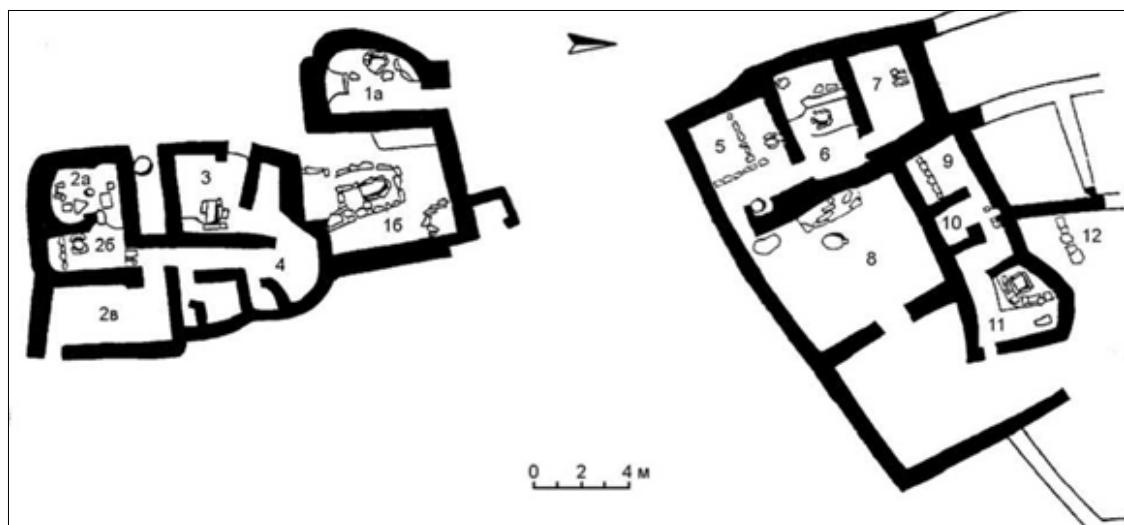
(Расми № 28) Нақшай даромадгоҳи ғори Шахта. Аз В.А.Ранов



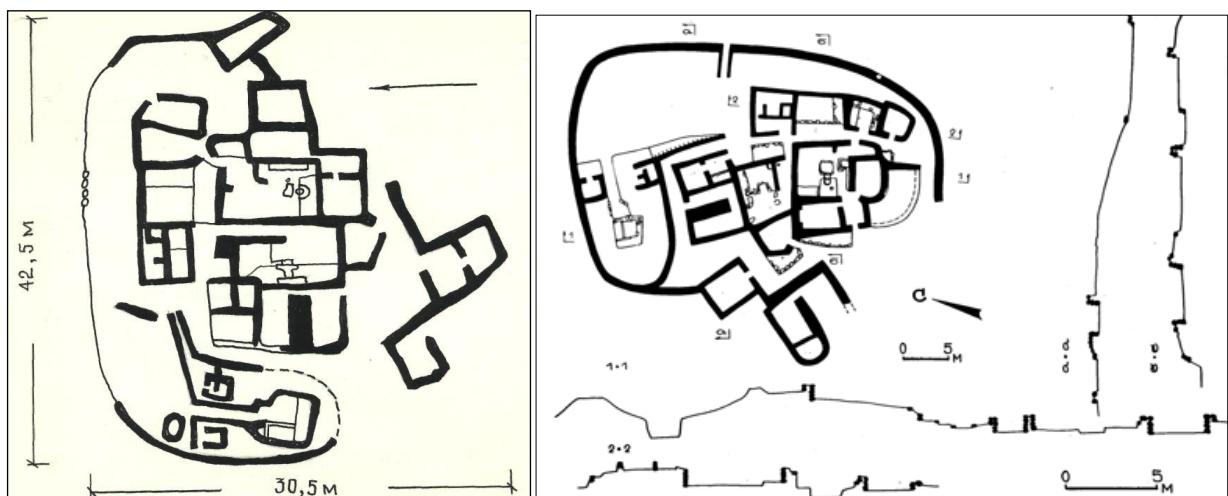
(Расми № 29) Тасвиротҳои ғори Шахта



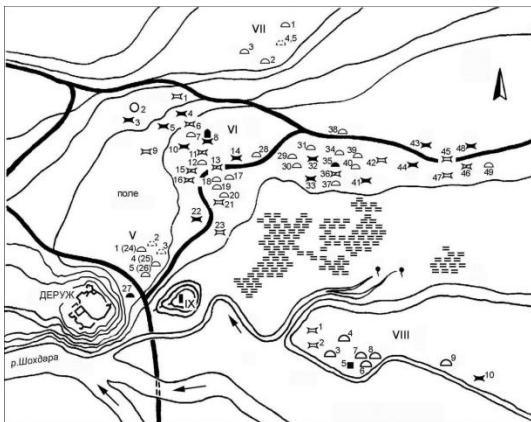
(Расми №30) Корвонсарой ва ибодатгоҳи шаҳраки Бозордара (реконструксия
М.А.Бубнова)



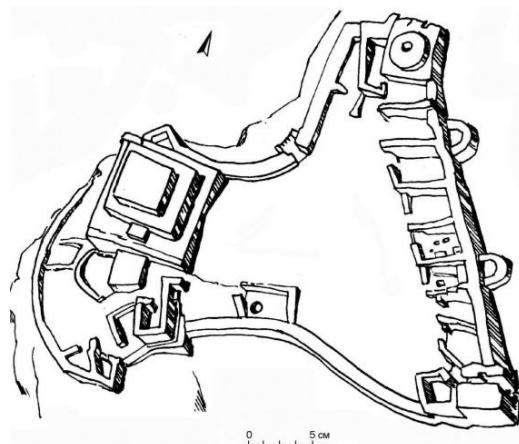
(Расми № 31) Бошишгоҳи маъданкобони Сасиқ. Нақша аз М.А.Бубнова



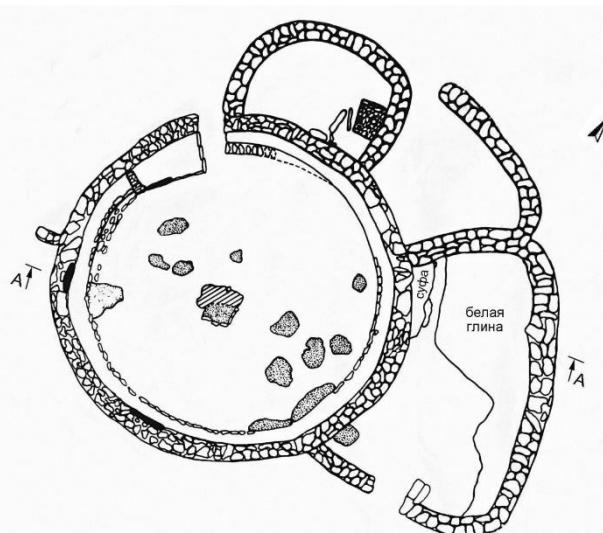
(Расми №32) Бошишгоҳи маъданкобон
Варшез II, III. Нақша аз М.А.Бубнова



(Расми №33) Нақшай құрғонхой
Южбок



(Расми № 34) Нақшай ибодагоҳи Вранг



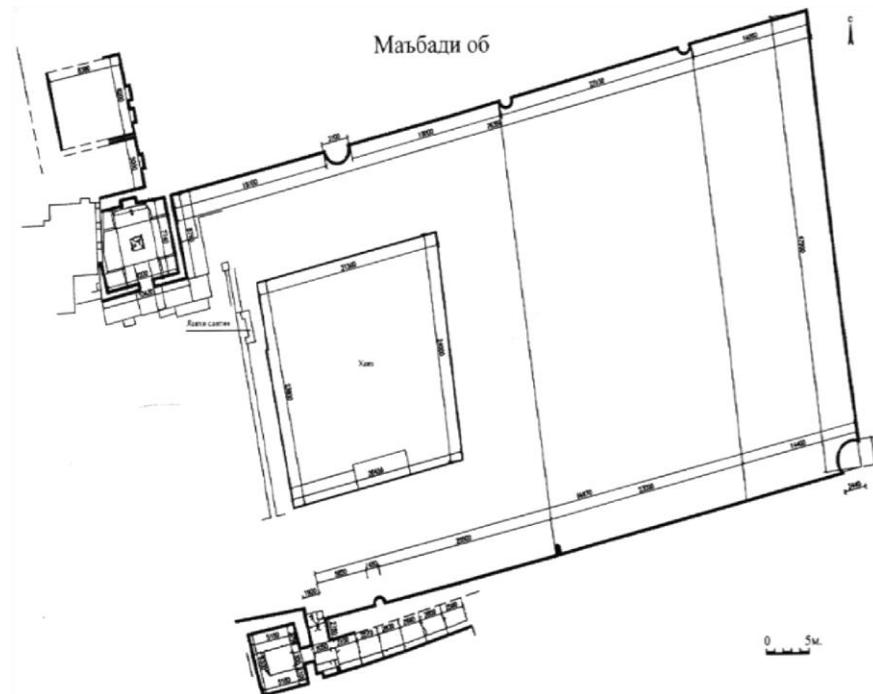
(Расми № 35) Кофирқалъя II.
Маъбади оташ.



(Расми 36) Конҳои қадимаи Равнов.
Нақша аз В.Н.Новиков



(Расми 37) Бурчи оташи Карон. Рафти ҳафриёт.



(Расми №38) Нақшай Маъбади об



(Расми №39) Маъбади об (акс аз муаллиф)



(Расми № 40) Лавҳи китб. Карон. (акс аз муаллиф)



(Расми № 41) Намои майдони Чавгонбозӣ аз тарафи ғарб (акс аз муаллиф)



(Расми № 42) Намои шимолу шарқии диги Карон (акс аз муаллиф)



(Расми № 43) Дизи Карон. Намо аз шарқ. (акс аз муаллиф)



(Расми № 44) Табакгун аз қандил



(Расми № 45) Лӯлаҳои обгузар (акс аз муаллиф)



(Расми № 46) Лӯлаҳои обгузар
(акс аз муаллиф)



(Расми № 47) Нақши парандҳо
дар гач. (Акс аз мудаалиф)



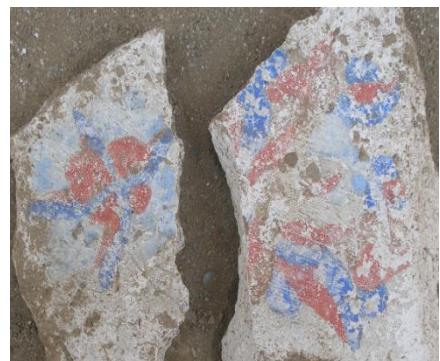
(Расми № 48) Гулбүрй дар гач



(Расми № 49) Гулбүрй дар гач



(Расми № 50) Гулбүрй дар гач



(Расми № 51) Гулбүрй дар гач



(Расми № 52) Обтақсимқунак.
(акс аз муаллиф)



(Расми № 53) Болопүши чох
(акс аз муаллиф)



(Расми № 54) Обтақсимқунак



(Расми № 55) Хуми сангӣ



(Расми № 56) Чоҳи захира
(акс аз муаллиф)



(Расми № 57) Чоҳи захира
(акс аз муаллиф)



(Расми № 58) Фарши чоҳ
(акс аз муаллиф)



(Расми № 59) Хуми сангӣ
(акс аз муаллиф)



(Расми № 60) Дижи қалъаи Ямчун (акс аз муаллиф)



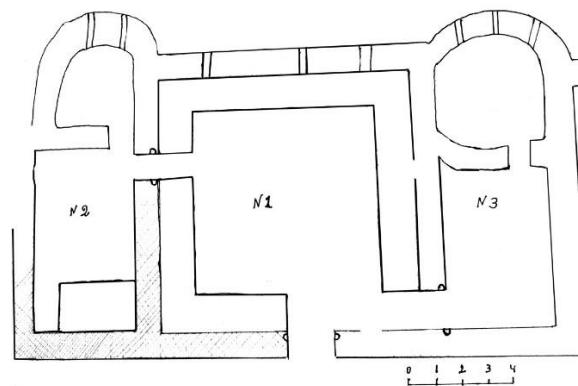
(Расми № 61) Толори дижи Ямчун қабл аз хафриёт (акс аз муаллиф)



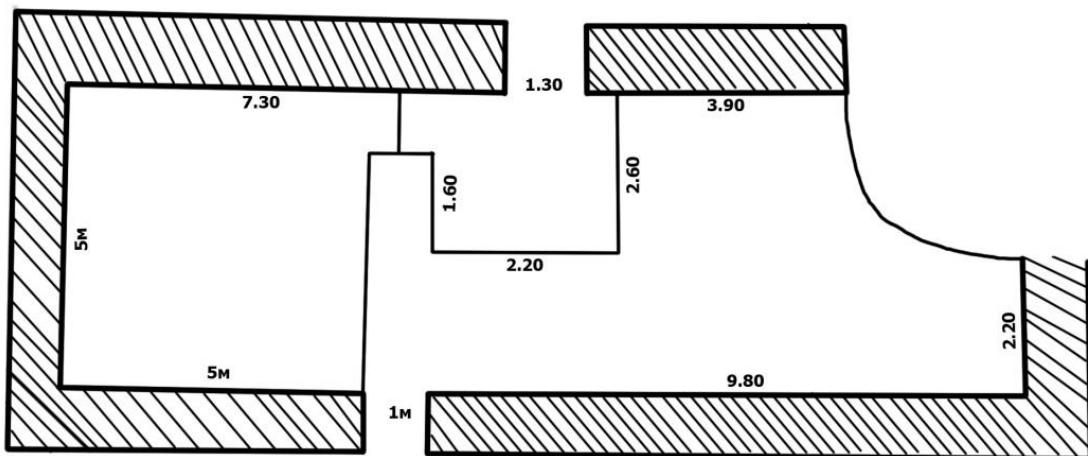
(Расми № 62) Рафти хафриёт дар толори дижи Ямчун. (акс аз муаллиф)



(Расми № 63) Толор бо суфаҳо баъди хафриёт. (акс аз муаллиф)



(Расми № 64) Нақшай толор бо хонаҳои гирду атроф (нақша аз муаллиф)



(Расми № 65) Нақшай хонаи № 3. (нақша аз муаллиф)



(Расми № 66) Ибодатгохи Вранг
(акс аз муаллиф)



(Расми № 67) Форхой
(акс аз муаллиф)



(Расми № 68) Дари даромади яке аз
форхо (акс аз муаллиф)



(Расми № 69) Намо аз дохили яке аз форхо
(акс аз муаллиф)



(Расми № 70) Форхо бо пешдолон
(акс аз муаллиф)



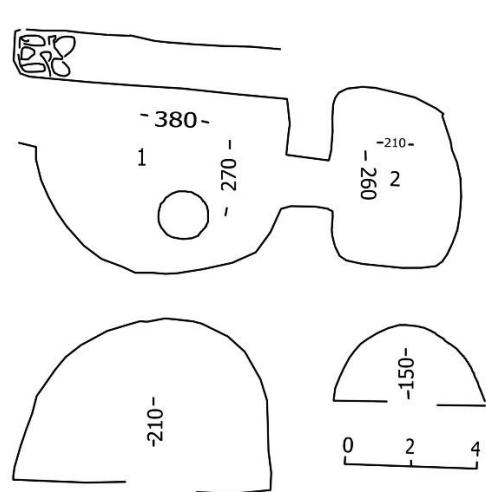
(Расми № 71) Оташдони дохили фор
(акс аз муаллиф)



(Расми № 72) Оташдон
(акс аз муаллиф)



(Расми № 73) Девори яке аз горҳо бо осори
аз дуд сиёҳшуда (акс аз муаллиф)



(Расми № 74) Накшай яке аз горҳо



(Расми № 75) Накшай вархонаи № 2
(Накшай аз муаллиф)



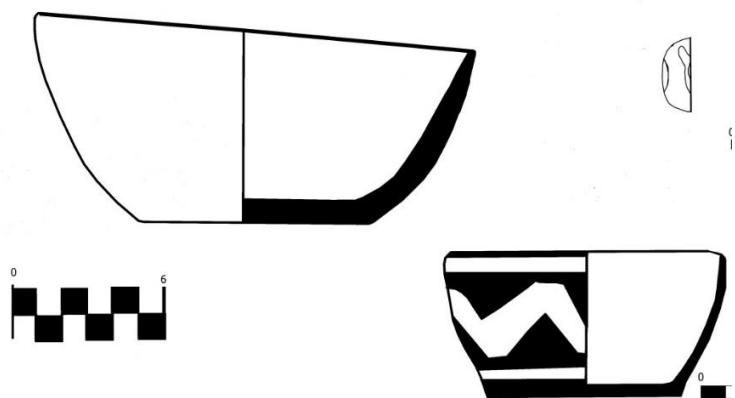
(Расми № 76) Яке аз қурғони Зулбанд
(акс аз муаллиф)



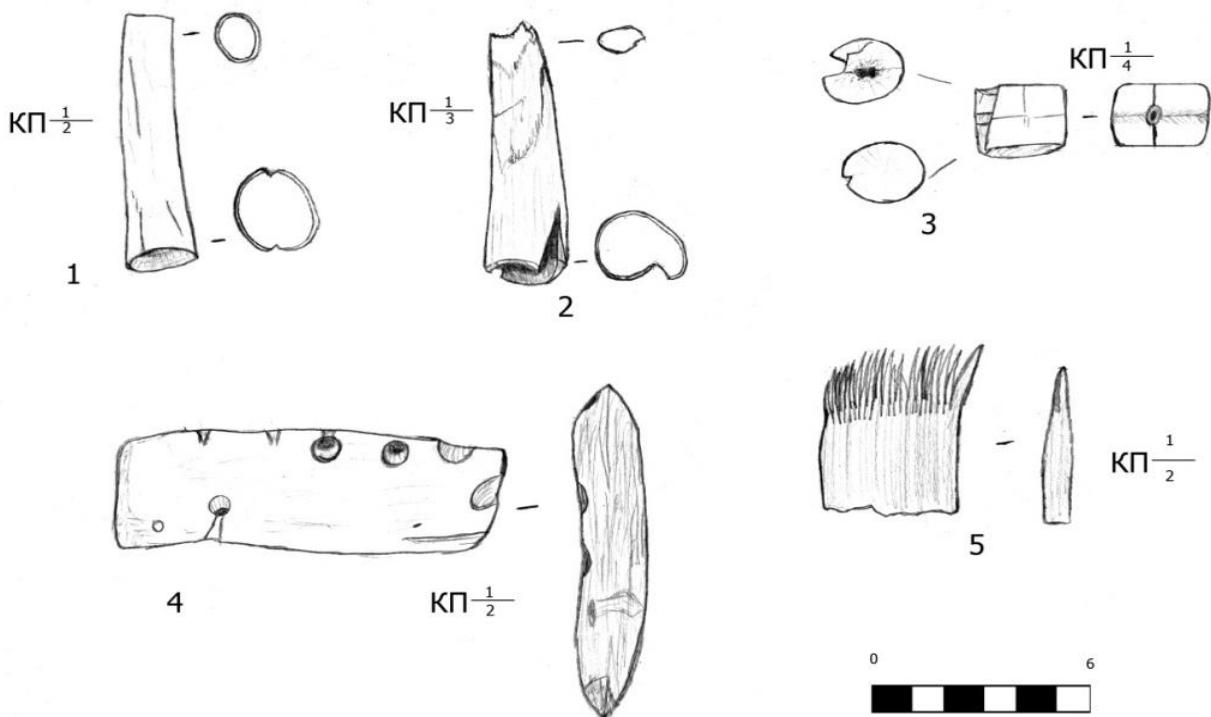
(Расми № 77) Мухраҳо аз қурғони
№ 4. (акс аз муаллиф)



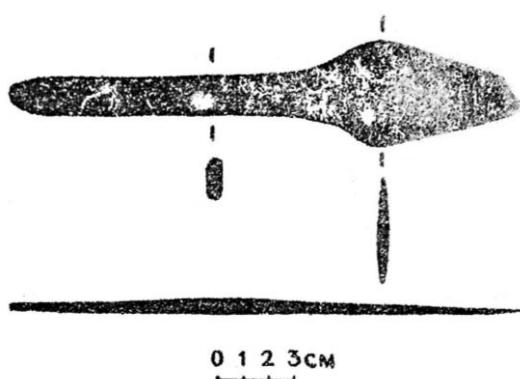
(Расми № 78) Күзахои дарун ба дарун аз дахмаи Зулбанд (акс аз муаллиф)



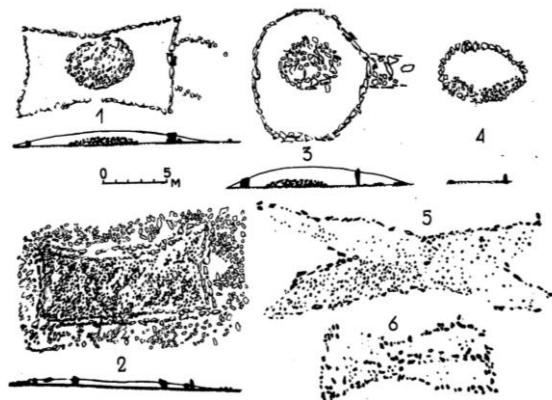
(Расми № 79) Күзачаҳо аз даруни дахмаи Зулбанд. (акс аз муаллиф)



(Расми № 80) Бозёфтҳо аз гӯри № 2. Зулбанд. 1-2 наича, 3 маснуот аз қамиш, 4 тахтача барои даргиронидани оташ бо чахмоқсанг, 5 шона (акс аз муаллиф)



(Расми № 81) Сарнайза аз Җавшангоз
(акс аз А.Ч.Бобоев)



(Расми № 82) Нақша ва буриши қурғонҳои
Җавшангоз IV (нақша аз А.Ч.Бобоев)



(Расми № 83) Сангнигораҳои
Вибистдара ва Лангар (акс аз В.А.Ранов)



(Расми № 84) Намуна аз сангнигораҳои
Лангаркишт (акс аз В.А.Ранов)



(Расми № 85) Сангнигораҳои Вибистдара
(акс аз В.А.Ранов)

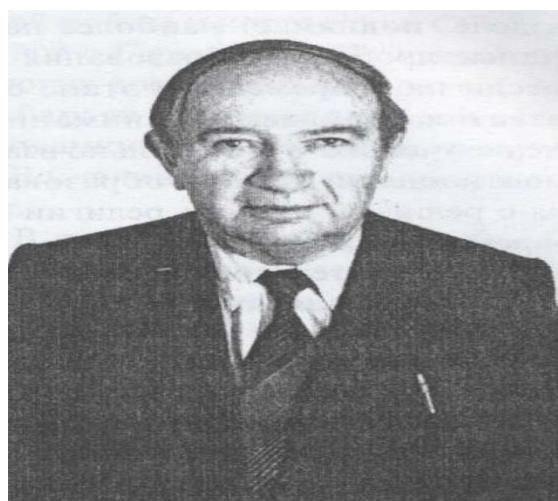


(Расми № 86) Сангнигораҳои
Вибистдара (акс аз В.А.Ранов)

Кашшофони ёдгорихои археологии Помир



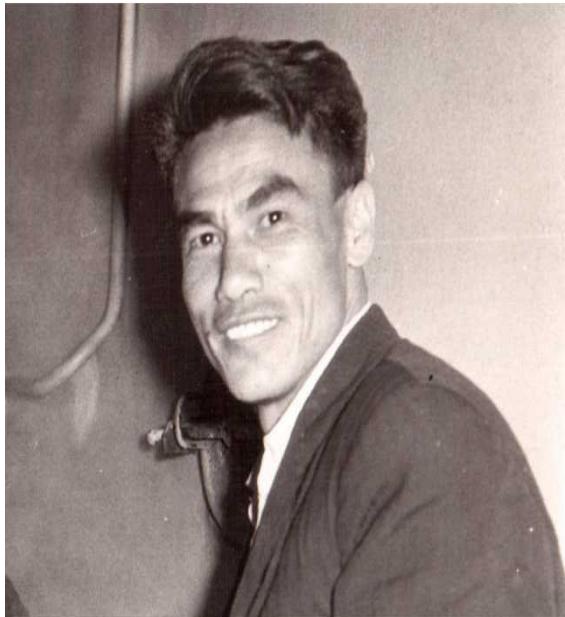
А.Н.Бернштам (1910-1956) – нахусткашифи ёдгорихои археологии Помир



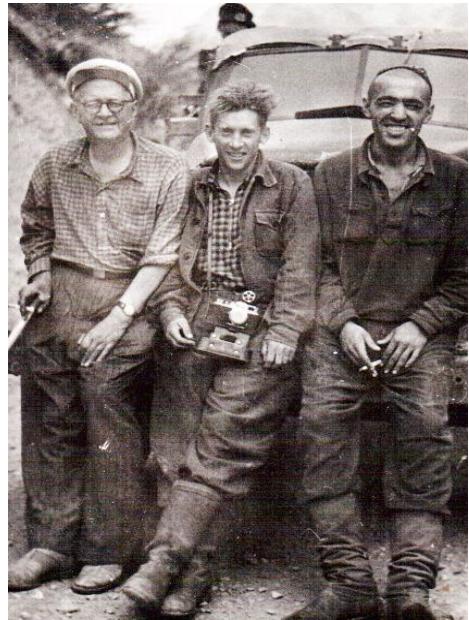
Б.А.Литвинский (1923-2010) Кашшофи ёдгорихои сакой дар Помир



В.А.Ранов (1924-2006) Кашшофи ёдгорихои асри сангӣ Помир



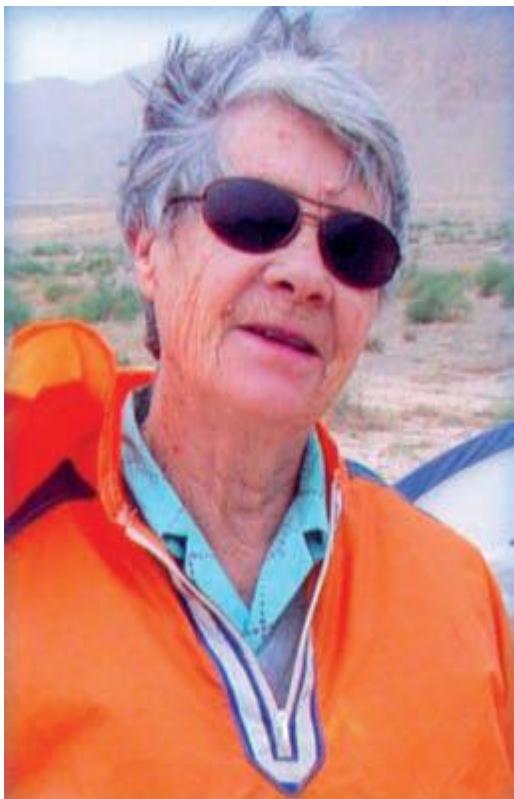
А.Ч.Бобоев- муҳаққиқи ёдгориҳои
археологии Помири Ғарбӣ



А.Н.Бернштам, В.А.Ранов (аз чап ба рост)
Помир, соли 1956



В.А.Жуков-муҳаққиқи ёдгориҳои асри сангӣ Помир



М.А.Бубнова-кашшоф ва муҳаққики якумари ёдгориҳои археологии Помир



Яқубов Юсуфшоҳ- кашшофи ёдгории Карон